

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Университет

Музыкальный

1900р

891.99

У-42

Gray

JUN 25 1881

MAY 1881

MEMORANDUM

25
Lr
e

891.99
K-42

21 JUN 2005 19 NOV 2010

Ա. Ա. ՀԱՐՈՆԵԱՆ.

800
100-ԱԼ

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր

(ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՏԱՃԿԱՀԱՑՈՑ ԿԵԱՆՔԻՑ)

ԲԱՐՁՐԱՊԱՏԻ ՆՄԱՅԵԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՐՁԱՐՈՒՆՈՒՆ
ՈՐԴՈՒԱԿԱՆ ԱԿՆԱԺՈՒԹՅԱՄԲ
ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է ՀԵՂԻՆԱԿԸ.

1001
200

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ

Վ Ա Ռ Վ Ա Ռ Է Ք Ա Ն Ա Ն Ե Ա Ն.

5192
2675

Մ Ո Ս Կ Ո Ւ Մ

ՏՄԱՐԱՆ ՎԱՌՎԱՌԷ ԳԱՏՑՈՒԿԻ.

1900.

5 .02. 2013

18488

Дозволено цензурою, С.-Петербургъ, 15 Мая, 1900 г.

Типографія Вязьмы Гатцунъ, Арбатъ, В. Афанасьев. пер., д. Ефремовой.

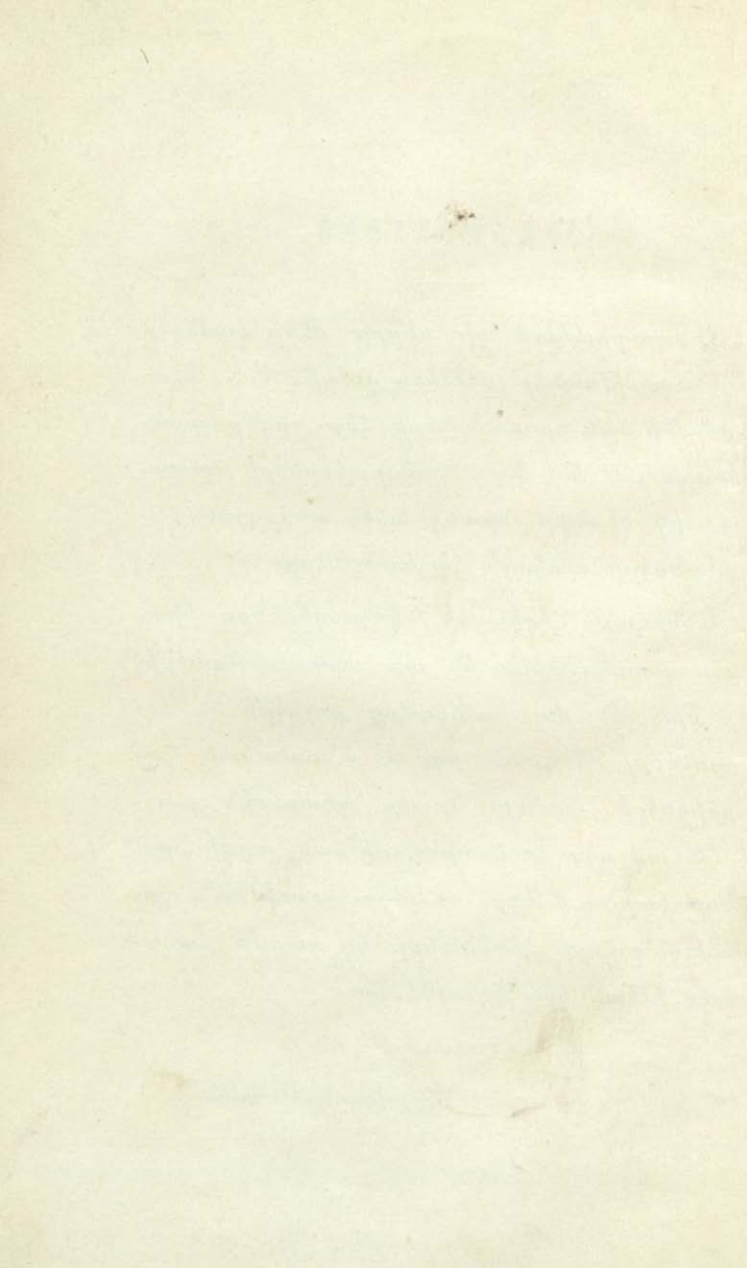
200 ✓

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Չ Ի Յ

հրատարակելով այս գիրքը՝ մենք կամեցել ենք ծանօթացնել ընթերցողներին Ա. Ա. հարոնեանի այն գրուածքների հետ, որոնք պատկերացնում են մեր եղբայրակիցների շարաբաստիկ կեանքը, նրանց ճակատագրային հարուածների սոսկալի հետեանքները:

Ծնորհալի հեղինակի նկարագիրները իրական պատմութիւն են այն տառապանքների, որ կրել են մեր տաճկահայ քոյրերն ու եղբայրները, մի գառն ողբ է անօգնական հայ որբիկների համար: Սրանց պէտքերին յատկացնելով այս հրատարակութեան արդիւնքը, մենք կարծում ենք, որ թշուառութեան այդ անմեղ զոհերի հեծեծանքը կը շարժի հասարակութեան կարնկցութիւնը:

Վասիլեանի Քանանեան.

Հ Ա Ր Ե Ի Ա Ն Ն Ե Ր Ը

Մարտոն և Յովակիմ լաւ հարեաններ էին. երկուսով էլ մեծ ընտանիքի տէր, երկուսով էլ աշխատաւոր, իրանց ցաւն ու հոգսը, իրանց «խէրն» ու «շառը» իմացող, սե օրուայ համար մտածող, ժիր երկրագործներ էին: Մի բարակ պատ էր բաժանում միայն նրանց խրճիթները իրարից, բայց երկու հարեանների փոխադարձ բարեկամական զգացմունքն այնքան զօրեղ էր, որ նրանք իրանց բնակարանների այսքան մերձաւորութեամբ չը բաւականանալով՝ մի փոքրիկ ծակ էին բաց արել կից պատի վրա և այսպիսով երկու խրճիթները դարձել էին համարեա մի ընդհանուր խրճիթ, որովհետեւ շնորհիւ այդ փոքրիկ անցքի, պատի երկու կողմում զանազան յարկերի տակ ապրողները շատ լաւ

իմանում էին, թէ ի՞նչ է կատարում հարեանի տանը, ո՞վ է այնտեղ, ինչ է խօսւում, ի՞նչ են անում, ե՞րբ են քնում, ե՞րբ վեր կենում: Երկու հարեանները զաղանիքներ չունէին իրարից թագցնելու, այս պատճառով փոքրիկ անցքը ոչինչ անյարմարութիւն չը ներկայացնելուց զատ, նաև ծառայում էր իբրև յարմար միջոց զանազան ամանների, գործիքների, շատ անգամ կերակրի, փոխհացի, կրակի փոխանակութեան և որ ամենից զլիաւորն է՝ վտանգի ժամանակ զա անփոխարինելի ծառայութիւն էր մատուցանում հարեաններին — այնտեղից օգնութիւն աղաղակելը շատ հեշտ էր: Հարեաններից իւրաքանչիւրն ունէր իր արտը և այն՝ մշակելու համար մի զոյգ հաստավիզ եզը, որ իրանց զաւակների չափ սիրելի էին նրանց: Սրա ու եզ, տուն ու ընտանիք, թէև չորս հասկացողութիւններ էին, բայց երկու հարեանների համար զրանք միացել, կազմել էին մի հասկացողութիւն, որ կազմում էր նրանց կեանքի խորհուրդը, նրանց անպադրում աշխատանքի զրդիչը, յարատև հոգացողութեան, քնքոյշ խնամքի առարկան: Գիւղական ընտանեկան կեանքի զանազան երեոյթների մասին երկու հարեանները համարեա մի և նոյն հասկացողութիւնն ունէին, և իրանց զործունէու-

Թեան մէջ մի և նոյն մտքերով, մի և նոյն
 զգացմունքներով էին առաջնորդուած: Մի
 ասարօրինակ զուգադիպութեամբ նրանց տա-
 րիքն էլ նոյնն էր և կարծես իրանց այդ
 նմանութիւնը կատարեալ դարձնելու համար
 երկուսով էլ ծխում էին միատեսակ չիբուխ-
 ներով և ծխում էին անդադար, ազասաբար,
 մանաւանդ երբ միասին էին. այդ ժամանակ
 ասես թէ իւրաքանչիւրն իր օրինակով քա-
 ջալերում էր ընկերին աւելի առատ ծուխ
 արձակել: Գիւղամիջում, սաքւում, զիւղական
 հարկերում զոյգ հարեանները միշտ միասին
 էին նստում և քուլա-քուլա ծուխ արձակում
 դէպի վեր:

Այս հանդամանքն էր պատճառ երեւի, որ ն...
 զիւղացիները նրանց անուանում էին «երկու
 չիբուխներ»: Երբ Մարտօն ու Յովակը կիրակի
 և ասօն օրերին չիբուխները բերաններին տըն-
 կած ծխի ամպեր բարձրացնելով դիմում էին
 զիւղամէջ, զիւղացիները ժպտալով ասում
 էին իրար՝ «Երկու չիբուխներն եկան»: Հա-
 րեանները չէին վրդովւում այդ մականունից,
 որովհետեւ հայ զիւղերում հազիւ պատահի
 մի զիւղացի, որ զոյգ անուն չունենայ, զիւղը
 մականուններ դնելու բարձրագոյն իրաւունք-
 ներ ունի. հարեանները զիտէին, որ իրանք
 «չիբուխ» են, բայց հանդիստ էին, որովհետեւ

Ն... զիւղում կար նաև «Պոչով Հայրապետ»,
«Ստանայ Սարօ» «Աղուէս Մկօ» և այլն:

Շատ կողմերով իրար նման հարեանները սակայն չնչին տարբերութիւն էլ ունէին իրարից. նախ՝ Մարտօն իր դէմքին մի մեծ սպի ունէր, որից զուրկ էր Յովակը, և երկրորդ՝ Յովակը երկրագործ լինելուց զատ նաև հռչակաւոր սնըխչի էր *), մինչդեռ Մարտօն զուրկ էր որ և է այգօրինակ հրմտութիւնից. սակայն այս չնչին տարբերութիւնները մազի չափ անզամ չէին նսեմացնում հարեանների փոխադարձ համակրութիւնն ու սէրը: Կար մի այլ հանգամանք, որ դրանցից աւելի կարևոր էր. Յովակը քրդերի հետ առանձին բարեկամութիւն ունէր, նրանցից առանձին յարգանք էր փայելում շնորհիւ իր բժշկական հմտութեան, մինչդեռ Մարտօն քիւրդ տեսնել չէր կարողանում և նրանց ատում էր հոգու բոլոր զօրութեամբ:

— Աղջի՛ նազէ՛, փակիր այն պատի ծակը, ատում էր Մարտօն ամեն անգամ, երբ իր խրճիթը ներս մտնելով լսում էր հարեանի տնից որ և է քրդի ձայն. նա կատաղում էր մանաւանդ՝ երբ Յովակի քիրվա Ռրզզօի ձայնն էր լսում:

*) Հայ զիւղերում սնըխչի են կոչւում այն անձինք, որոնք մարմնի ջարդուած կամ գուրս ընկած ոսկորները տեղը պցելու և վարդեատութեամբ կապելու հմտութիւնն ունեն:

սրան նա ամենից աւելի էր առում: Աղջիկն
 զգուշութեամբ փակում էր պատի ծակը որ և
 է քուրղոփ, ապա թէ Մարտոն Հանդստացած
 տեղ էր բռնում թոնրան շրթին, մռմռալով
 — Տունը շինել է քրդի տուն, հողը խել-
 քի՛ց, շունը կապում է պանրի տկին:

Այս հանդամանքը երկու հարեանների բա-
 րեկամութեան ամենացաւոտ կողմն էր, այս
 կէտի վրա ո՛չ մէկը միւսին զիջողութիւն չէր
 անում: Մարտոն ներել չէր կարողանում Յո-
 վակին սրա բարեկամութիւնը քրդերի հետ,
 Յովակն էլ զարմանում էր Մարտոի պնդա-
 զլուխ յամառութեան վրա, որ չէր ուզում
 հասկանալ այն պարզ, աշխարհ բանը, թէ
 քրդի բարեկամութիւնից ոչինչ անպատեհու-
 թիւն չի ծագի և որ նոյն իսկ նա երբեմն
 օգտակար է: Եւ երկու հարեանները վիճում
 էին այս խնդրի վրա, վիճում էին շատ վա-
 զուց, մի քանի տարիներ, և ո՛չ մէկը միւսին
 տեղի չէր տալիս, ո՛չ մէկը միւսին համոզել
 չէր կարողանում: Այժմ էլ ամեն անգամ երբ
 որ և է տեղ երկու չիբուխները միասին ծուխ
 էին շնչում և նրանց տէրերը վիճում էին,
 իւրաքանչիւր զիւղացի հաստատ գիտէր, որ
 վէճը քրդերի մասին է: Սովորաբար նախա-
 յարձակը միշտ Մարտոն էր լինում, նա էր
 կուլի նշանը տալիս:

— Էլի երէկ ո՞ւր էիր Յովակ, հարցնում էր Մարտօն, թէեւ շատ լաւ գիտէր հարեանի ուր լինելը:

— Ո՞ւր պիտի լինէի, պատասխանում էր Յովակը, չք հասկանալ ձեացնելով հարեանի միտքը, շէյխ Մահմուդն էր կանչել. խեղճի աղան երէկ ձիուց ընկել ոտքը երկու տեղ կոտրուել էր, զնացի կապեցի:

— Վիզը կոտրուէր, ոտքն ի՞նչ է, մամուում էր Մարտօն, իբր թէ ինքն իրան, բայց իրօք հարեանին բարկացնելու համար:

— Էլի սկսեց:

— Ի՞նչ սկսեց, քիւրդը որ ոտի էլ լինի, ջէբդ չք պէտք է դցես. ասել եմ, էլի կասեմ, որ քիւրդ շուն է, աղահ է, կեղտոտ է, զող է, աւաղակ է, ապերախտ է, այ դու ո՞ւմ բարեկամն ես. հասկացա՞ր...

— Դու հէնց շարունակ քո էշն ես քշում, մէկ այնտեղ լինէիր, տեսնէիր թէ ի՞նչ պատխեներ արեց ինձ շէյխը, էլ դառ մորթե՛լ էլ վլաւ եփե՛լ...

— Տայ հողը քո գլխին, հողը քո գլխին, այդ ո՞ւմ դառներն են, ո՞ւմ հացն է:

— Խօսմ քոնը չէ՞...

— Տօ՛, անխելք, իմը չէ, քոնն է, քոնը չէ, հարեանինն է, մի խօսքով շէյխինը չէ, մե՛րն է, մե՛րը

— Ինչ ուղղում ես աստ, բայց ես քրդերից՝ բայցի պատուից, ուրիշ բան չեմ տեսել, փնաս չեմ ստացել:

— Տե՛ս, ցոյց էր տալիս Մարտօն իր աջ այտի վրայի մեծ սպին, որ սրի հարուածի արդիւնք էր, էն տարին, երբ ես Բայազէտ էի...

Բայց հէնց որ նա սկսում էր Բայազէտի հարիւր անգամ կրկնած իր արկածը, Յովակր ձեռքով մի անհանդիստ շարժում էր անում, չիբուխը թափ էր տալիս գեանին և խրում գօտիկը, վեր էր կենում տեղից և շարժում գէպի տուն, մինչդեռ Մարտօն առանց կարողանալու վերջացնել իր սկսած պատմութիւնը, մասը դրած իր այտի սպիի վրա, նայում էր հեռացող հարեանի յետևից վրդովուած հայեացքով և մռմռում:

— Կը փոշմանե՛ս մի օր, տեսնենք ե՞րբ...

Մարտօի սպին իր պատմութիւնն ունէր և այն էլ ահաւոր պատմութիւնը: 1877 թ. ուս—թիւրքական պատերազմին քիւրդերն իրանց անզօր կատաղութեան և վրէժխնդրութեան թոյնը թափեցին Ալաշկերտի և յատկապէս Բայազէտի անդէն հայերի գլխին, որպէս ուսաց բարեկամների: Չար ճակատադրին հաճելի էր եղել, որ այդ սարսափելի օրերում Մարտօն Բայազէտում՝ իր քեռու տանը լինի, նա իր աչքով տեսել էր քրդերի

դորձած բոլոր սարսափները, նա տեսել էր
 նաև իր քեռու ընտանիքի կոտորածը, ինքն
 էլ հրաշքով էր ձողուպրել մահից սրի մի ծանր
 հարուածից յետոյ, նոյն իսկ իր ազգականնե-
 րի՝ երեխաների, կանանց և տղամարդկանց
 դիակների շեղջակոյտի տակ մնալով ամբողջ
 երեսուն ժամ: Սյւլ չարաբաստիկ օրից այնքան
 զարհուրելի եղեռնագործութիւններին վկայ
 լինելուց յետոյ, Մարտօն այլ ևս քիւրդ տես-
 նել չէր կարողանում և նրանց ատելով ա-
 տում էր: Յովակը չէր կարող խոյս չը տալ
 Մարտօի առաջից, Բայազէտի արկածն այն-
 պիսի հզօր, անժխտելի ասպոցոյց էր քրդերի
 անսիրտ զազանութեան, այնպիսի հզօր յենա-
 կէտ էր Մարտօի իրաւունքի, որ հարեանը
 կամայ ակամայ լռում էր և շտապում խոյս
 տալ վէճին վերջ տալու համար, սակայն ա-
 ռանց երբէք հրաժարուելու իր համողմունքից:
 Եւ այսպէս տարիների ընթացքում քանի՛
 քանի՛ անգամ էին վիճել նրանք մի և նոյն
 խնդրի մասին, Մարտօն այդ ժամանակում
 ո՞վ դիտէ, քանի անգամ էր կրկնել Բայազէտի
 սարսափների և իր սպիի պատմութիւնը, քա-
 նի՛ անգամ նազէն փակել և բացել էր երկու
 խրճիթների կից պատի ծակը, բայց և այն-
 պէս երկու հարեանները շարունակում էին
 մնալ լաւ բարեկամներ, շարունակում էին

միասին նստել և ծխել իրանց միանման չի-
բուխները, խօսել իրանց առօրեայ ցաւերից,
հոգսերից, իրանց դաշտային և տնային աշ-
խատանքներից: Քրդերի մասին ունեցած նը-
րանց վէճը մի թեթեւ ամպ էր միայն, որ
զալիս էր մի քանի վայրկենով մի փոքր մթա-
ղնելու նրանց բարեկամութեան պայծառ հո-
րիզոնը, բայց և իսկոյն ցրիւ էր զալիս՝ տեղ
տալով արևի վառ ծառագայթներին: Եւ
երկու հարեանները մնում էին հաշտ ու սի-
րով, ինչպէս երկու եղբայրներ:

Հասաւ 189... թ. մի չարաբաստիկ տարի և
ոչ մի անգամ երկու հարեանների կից պատի
ծակը այնպէս երկար փակ չէր մնացել, որքան
այդ տարին: Սմբան վերջն էր, զիւղական աշ-
խատանքների ամենատաք ժամանակը, երբ մի
անգամ Մարտօն տուն մտնելով՝ բացականչեց.

— Օ՞հ, էլի էդ շան ձէնն եկաւ, աղջի,
շուտ, փակիր այդ ծակը: Հարեանի տնից նա
լսեց Ռրզղօի ձայնը: Աղջիկը շտապով կատա-
րեց հօր հրամանը և այս անգամ ծակը փակ
մնաց մինչև քառասուն օր, որովհետև Ռրզղօի
ոտքը կոտորուել էր և նրան բերել էին իր
քիրվայի տունը խնամուելու և բժշկուելու
համար: Այդ բոլոր ժամանակ Մարտօի երեսից
ժպիտը կորաւ, նա էլ չէր խօսում հարեանի
հետ, չէր պատահում նրան և ամեն անգամ

խրճիթ մանելով նայում էր կալած ծակին և մոմռում: «Տունը շինել է քրդի տուն, հողը քո գլխին»:

Օրեր անցան, դիւղացիք շտապ-շտապ վերջացնում էին իրանց աշխատանքները, ժամանակը թանգ էր, շուտով բնութիւնը կը խրստանար, իսկ Յովակը չը գիտէր՝ իր անկոչ հիւրին խնամի, թէ՞ իր կալուկուտը վերջացնինա յետ էր մնացել, մինչդեռ ուրիշները իրանց աշնանային վար ու ցանքն էին սկսել, խեղճ Յովակը դեռ իր հէշանն էր տակն ու վրա աւնում: ուրիշ դէպքում նա կը գիմէր Մարտօի օգնութեանը, բայց այս անգամ չէր համարձակւում, մէջտեղ Ռըզզօն կար: Մարտօն էլ ասես՝ ուխտել էր թողնել, որ Յովակը այս անգամ մենակ խմի փորձութեան դառը բաժակը, որ խրատուի: Եւ Յովակը քամեց այդ բաժակը մինչև տակը:

Ուշ աշուն էր, տարուայ այն ժամանակը, երբ բնութիւնն իր տխրութեան մէջ անգամ մի մեղմ փայլ, դունաստ, մելամաղձոտ զեղեցկութիւն ունի, այդպէս է լինում իր կեանքի վերջալուսին մօտեցած, իր զարդերից կապտուած նախկին զեղեցկուհին, որը իր սգոյ զգեստի մէջ, իր խոր վշտի մէջ անգամ անցեալ փառքի, անցեալ փայլի, զեղեցկութեան թեթև ցուքերը դեռ պահում է, որոնցից շուտով զրկուելու ձակատագրական անհրաժեշ-

տութիւնը խորին ակրութեան քողով պատում է նրա գէմքը: Բնութեան սոյոզը զգեստը գեղնագոյն է, սար ու դաշտ, ձոր ու հովիտ միաստաղաղ գեղին գոյն են զգենում, բայց այդ համատարած գեղնութեան մէջ տեղ-տեղ երևում են մոռացուած դժգոյն ծաղիկներ, խղճուկ խոտեր: Լուռ են դաշտերն ու ամայի, մարդիկ քաշուել են դաշտերից, իրաւունքն այժմ դազաններինն է, բայց և այնպէս մի ձորում, մի լեռան լանջի վրա գեռ երևում է մի աղքատ կին իր փոքրիկ աղջկայ հետ, որոնք ինչ որ հաւաքում են գետնից, բարձրանում են վեր, իջնում են ձորը, լուռ ու մունջ փորփորում խոնաւ գետինը և ածում իրանց պարկերի մէջ. ո՞վ դիտէ ի՞նչ արմտիք, ի՞նչ մոռացուած բարիք, որ բնութիւնը սիրում է ծածուկ պահել՝ իր աղքատ, խեղճ զաւակներին տալու համար: Աւելի հեռու լայնատարած հարթութեան վրա, ուր խաղում է աշնանային հովը, վզզացնելով չոր խոտերի տերեւազուրկ ծայրերը, սեին է տալիս մի հատիկ ստուեր, որ մերթ բարձրանում է, մերթ կռանում. ծեր նախրապանն է այն, որ ամրանը այտակ ու այնտեղ կիտակ արած իր ցախերն այժմ ի մի է հաւաքում: Ահա՛ նա կապում է իր շալակը և մէջքին գնելով ճանապարհ է ընկնում գէպի գիւղը

ծանր անբալով. ինչքան ճանապարհ ունի անցնելու, հեռաւոր դաշտերից մինչև զիւղ... հեշտ է ասել, մարդը ծեր է, շալակը ծանր, շրջակայքի ամայութիւնն էլ աւելի է մեծացնում տարածութիւնը. բայց ծերուկը ճարտունի, պիտի տանի այդ ծանրութիւնը, ձմեռը մօտ է, վառելիք է հարկաւոր: Երկինքն էլ է լուռ, օդը չի աղմկում թռչունների ձայներով, բայց երբեմն յայտնւում է մի հատիկ մոլորուած կռունկ, որ տխուր կղզում է և շտապում դէպի հարաւ: Եւ այս բոլորի վրա դեռ փայլում է վերեւից արեւը, տխուր, աշնանային արեւ, որի ճառագայթների մեղմ ջերմութիւնն այնքան քաղցր են, այնքան դուրեկան ու աշնանը:

Այն տարին ոչ ոքի համար արեւի աշնանային ճառագայթները այնքան թանգ, այնքան դրաւիչ չէին, որքան այն մի հատիկ զիւղացու համար, որ Ն... զիւղի դաշտերի ամենահեռաւոր ծայրում գոյգ եղներով դեռ վարում էր մի մոռացուած գետին, մինչդեռ չորս կողմի արտերն արդէն ծլել էին, վարուցանքը վաղուց վերջացել: Հաստավիզ, սիրուն եղներ էին, որոնք զլուխները դանդաղ օրօրելով քաշում էին արօրը, խոր ահօսներ թողնելով յետեւում. զիւղացին ջլուտ ձեռքով բռնել էր մաճը և քաջալերում լծկաններին,

որ շուտ շարժուեն: Խեղճ Յովակ, Ռըղզօի
 Հիւանդութեան պատճառով՝ նրա արար մինչև
 այժմ մնացել էր առանց վարելու, նա զեռ մի
 հատիկ սերմ չէր զցել զեաին. ահա՛ մի քանի
 օր է, ինչ այն անկոչ Հիւրը բժշկուելով՝ վեր-
 ջապէս հեռացաւ և այժմ Յովակը դաշտումն
 է. նա իրաւունք ունի շտապելու, շատ է յետ
 մնացել, ձմեռը մօտ է. Յովակը, սակայն, չէ
 յուսահատուում, երկնքում Աստուած կայ,
 ներքեում զոյգ եղներ՝ այս սիրուն Բօզօն
 ու Կարմիրը, երեխաներն անհայ չեն մնայ...
 Աստուած, եղներ, ջուտ հզօր ձեռք, այս բո-
 լորը միասին Յովակի սրտում ծագեցրին
 յուսոյ մի նշոյլ — յոյս, ինչ սիրուն բան է
 յոյսը. Յովակը նայեց դէպ երկինք, այնտեղից
 էլ արևը զեռ հաշտ ժպտում էր, զեռ տաք
 էր օրը, զեռ ժամանակ կար. Յովակն էլ
 ժպտաց և նոյն իսկ սկսեց երգել.

Արևն իջաւ սարի մէջքին,
 Դէ՛հ, շուտ, Բօզօ, քե՛ մեռնեմ
 Աշեր զըմմէն թռան դացին,
 Վարուցանքս ե՞րբ անեմ:

Օրը կարճ է, գործը երկար,
 Դէ՛հ, շուտ, Կարմիր, քե՛ մեռնեմ,
 Վայ թէ ձիւնը բռնի դաշտ, սար,
 Յորեն, դարին ե՞րբ ցանեմ:

Հովը փչեց սարի ծէրէն,
 Դէ՛հ, շուա, եղներ, ձե՛ մեռնեմ,
 Ծաղիկ, կանաչ հասան դաշտէն,
 Ձեր պաշարը ե՛րբ ժողվեմ:

Ոտից մեռնեմ, քաշի՛ր, Կարմիր,
 Ծուտով շրջենք ահօսներ,
 Սիրուն Բօզօ, շուա արս, ժի՛ր,
 Ծուա, որ հոգանք մեր ցաւեր:

Թո՛ղ որ երկինք վերից տեսնի
 Մեր ճիգ, մեր ջանք, մեր հոգսեր,
 Նա զթոտ է, դեռ օր կանի,
 Դէ՛հ, շուա, իմ ժի՛ր ընկերներ:

Դաշտերի ախար ամայութեան մէջ, շրջա-
 կայքի խուլ լուութեան մէջ մենաւոր զիւղա-
 ցու այս երգը հնչում էր որպէս հակապատ-
 կեր բնութեան մահամերձ վիճակի. դա յոյսն
 էր, որ սիրուն բաներ էր ասում չարքաշ
 զիւղացուն, որ նրան ողի էր ներշնչում, ոյժ
 էր աալիս նրա ջուա ձեռքին՝ մաճը պինդ
 բռնելու համար:

— Բարի աջողում, եղներից ոյժ, լսեց Յո-
 վակը յանկարծ իր յետեւից. նա ետ նայեց,
 առաջը կանգնած էր Մարտօն իր արօրով ու
 եղներով:

— Բարի՛ եկար. հօհօ, եղներ, հօհօ, եղներ:
 Եղները կանգ առան:

— Լաւ շուտ ես եկել, Յովակ:

— Դէ ի՞նչ անեմ, յետ եմ մնացել, էս տարի էլ իմ բանն էսպէս էլաւ:

— Որ անցաւ զլուսդ Աւետարանի տակ դնես, յետ կը մնաս, բա ի՞նչ կը լինես, շներիցաւը քեզ են տուել, ասես թէ երեխայի, ընտանիքի տէր չը լինես:

Երկու հարեաններն իրար մօտեցան և նրատեցին մի թմբի վրա, չիբուխները դուրս քաշեցին, ծուխը բարձրացրին միաժամանակ և վաղեմի վէճը դարձեալ սկսուեց: Այս անգամ Մարտօն աւելի խիստ, աւելի անողորմ էր, քան երբ և իցէ. քառասուն օր՝ շարունակ հաւաքած իր զայրոյթը միանգամից թափում էր Յովակի զլխին, վերջինս այսօր չէր կարողանում իր պաշտպանութեան համար նոյն իսկ մի բառ զանել. դատապարտուածի համբերութեամբ նա տանում էր հարեանի բոլոր յանդիմանութիւնները և միայն սպասում էր այն օրհնեալ րօպէին, երբ Մարտօն վերջապէս կըսկսի Բայազէտի պատմութիւնը, որ վերկենայ խոյս տայ: Հակառակի պէս այսօր Մարտօն կարծես լաւ հասկանալով հարեանի նեղ վիճակը, ամենեին չէր էլ մտածում Բայազէտի արկածի մասին և շարունակում էր բզկտել Յովակին ծակող խօսքերով:

— Ախր նրանք ի՞նչ են արել քեզ, որ այդքան ատում ես, այն տնաշէն, ասաց վերջապէս Յովակր:

Այս հարցը միանգամայն անտեղի և անհեղեղ էր, քանի որ յայտնի էր, թէ «նրանք» ի՞նչ էին արել Մարտօին, բայց Յովակր յուսահատուած այդ հարցը տուեց. դա խեղդողողի վերջին ձիգն էր, որը աշխատում է բռնել մի տերև: Սակայն անսպասելի կերպով հէնց այդ անտեղի հարցը նրան փրկեց: Մարտօն կատաղութիւնից իրան կորցրեց, մոռացաւ ամեն ինչ, մոռացաւ, որ ինքը պիտի միջոց չը տար հարեանին ազատուել իր ձեռքից և բացականչեց.

— Ինչպէ՛ս, ի՞նչ են արել, տե՛ս, և նա մատը դրեց իր սպիտի վրա. — աչքերդ կոյր են, չե՞ս տեսնում: Էն տարին որ ես Բայազիտ էի...

Յովակր չիբուխը թափ տուեց գետնին, խրեց իր դօտին, վեր կացաւ, մաճը ձեռք առաւ, իսկ Մարտօն կանչեց յետևից.

— Կը փոշմանես մի օր, տեսնենք երբ...

Յովակր չը գիտէր, թէ Մարտօն ո՛ւր է գնում իր արօրով ու եզներով, բայց երբ օրավարի ծայրը հասնելով նա յետ դարձրեց իր եզները, տեսաւ, որ այդ խստասիրտ հարեանը օրավարի միւս կողմից ահօս ձգած,

հանդարտ վարում է. Մարտօն եկել էր իր հարեանին օգնելու՝ բաւական համարելով նրա կրած պատիժը: Յովակիմ ժպտաց:

Երկու հարեանները լուռ շարունակում էին իրանց աշխատանքն արտի զանազան կողմերից և ամեն անգամ, երբ մէկը հասնում էր մի ծայրին միւսն էլ մի և նոյն ժամանակ հասնում էր հակառակ ծայրին: Արեն իջաւ ներքե՛լ դէպի հորիզոնը եզերող լեռները. արէն երեկոյ էր, օրավարն էլ վերջանալու վրա էր, Յովակիմ կարող էր վաղը սերմ գցել և այն՝ դարձեալ շնորհիւ իր բարկացկոտ հարեանի, որի այսօրուայ օգնութիւնն այնքան թանկ էր, այնքան ի դէպ, ժամանակին: Յովակիմ լաւ էր ձանաչում Մարտօին. նա զիտէր, որ այդ խիտա մարդը նաև նոյնքան բարի է, այց և այնպէս նա չէր սպասում, որ վերջովուած հարեանը կը մեղմանայ, նրան օգնութեան կը դայ: Յովակին այս էլ էր վերագրում հատուծու գթութեանը, նրա անսահման զորմութեանը դէպի անձարները, նեղեալները:

— Բարե բեզ, քի՛րվա, հնչեց նրա յեւելից մի ձայն. Յովակիմ յեա՛նայեց. նրա աւաջ կանգնած էր Ռըզզօն մի ուրիշ քրդի ետ, երկուսով էլ լաւ զինուած. ինչ էր նշանակում այդ:

— Հազար բարի, քիրվա Ռըղզօ, պատասխանեց Յովակը կանգնացնելով եզները. աօ, քիրվա, չէ՞ քեզ ասացի՞ մի առ ժամանակ տանից դուրս չը դաս, ման չը դաս, ոտքդ հազիւ մի փոքր պնդացել է, շարունակեց Յովակը բժշկի և բարեկամի հոգացողութեամբ:

— Դէ, քիրվա, ի՞նչ անեմ, տան, ընտանիքի, ցաւ ու հոգսի տէր ենք, զխտես էլի՛, որ դուրս չը դամ, ապրուստ չի լինում, դուլս պահել չի լինում:

— Հէչ չէ՛, մի քանի օր էլ համբերէիր, անսո՛շէն: Չե՞ս կաղում:

— Մի բիչ, բայց ցաւը վերջացել է:

— Էհ, փա՛ռք Աստուծու. էդ թողնե՛նք. է, խէ՛ր ընի, քիրվա:

— Խէ՛ր է, փա՛ռք Աստուծու, ասաց Ռըղզօն ընկերոջ վրա խորհրդաւոր ակնարկ պցելով. խէր չէ՛լաճ, ի՞նչ պիտի լինի. քեզ մօտ եմ եկել, տուն գնացի, ասին արան ես, եկայ:

— Ի՞նչ կայ:

— Քիրվա՛ Յովակ, մենք աղ ու հաց ենք կերել միասին, ես չեմ կարող մոռանալ. աղ ու հաց մոռացողի աչքերը կը կուրանան. երէկ մի բան խմացայ, Ստամբօլից հօհմ (հրաման) է եկել, որ մեր կուրմանջները (քրդեր) Ֆլաներին թալանեն: Էսօր է, էգուց է, ձեր գիւղում էլ մալ, ապրանք չի մնայ: Ուղիղ

ասած, սիրտս շատ է ցաւում քեզ համար. դէ ես մենակ ի՞նչ կարող եմ անել մեր սող էլեաթի դէմ. միտք արի, վճռեցի գալ դոնէ այս բանը քեզ յայանել, որ զգոյշ լինես. մէկ էլ... մէկ էլ... ասացի՝ դնամ քիրվայիս եզները բերեմ. դէ մի և նոյն է, որ ես չը տանեմ, ուրիշները կը տանեն, ափսոս են, լաւ եզներ են, ինչո՞ւ ուրիշները տանեն. Մատո՞, դու եզներն արձակիր. քիրվայի մալը քիրվային է հալար, այնպէս չէ՞, քի՛րվա ջան:

Սյդ միջոցին Մատոն ամենայն հանդարտութեամբ արձակում էր եզները:

Յովակը լուռ էր. նա էլ չէր հասկանում թէ ի՞նչ է կատարուում իր շուրջը. այս անակրնկալ հարուածից նրա ուղեղն այնպէս ցնցուեց, որ միտքը խաւարեց. յիշողութիւնից ջնջուեց ամեն բան՝ և՛ եզները, և՛ իր վարուցանքը, և՛ տունն ու զաւակները: Նրա մտքում մնաց միայն մի հատիկ լուսաւոր կէտ, ուր նստած էր Մարտօի զայրացած պատկերը, սրտումն էլ մի հատիկ զգացմունք, և այն՝ ամօթի, անծայր ամօթի զգացմունք. նա ամաչում էր Մարտօից, ամաչում էր իր վէճերի, իր յամառութեան համար և չէր համարձակուում իսկ նայել արաի հակառակ կողմը, ուր Մարտօն կանգնած էր իր եզների հետ: Կամոց-կամաց նա իրան վատ զգաց, զլուխը

պարաուեց, ոտները գողգողացին, աչքերում
 լոյսը պակասեց, նա հաղիւ էր նշմարում
 Մատօին, որ աշխատում էր արձակել Բօղօի
 սամաթելը: Յովակը նստեց նուազած, այդպէս
 լաւ էր. այժմ նա նորէն աչքերը վեր բարձ-
 րացրեց, Բօղօն արձակուած էր արդէն, լուծն
 ու արօրը ընկած էին ցելի մէջ: Յովակը նա-
 յում էր այժմ Ռըղզօին երկա՛ր, երկա՛ր.
 քիւրդը յանկարծ շարժուեց, նա դեռ կազում
 էր. այդ նկատեց Յովակը և այժմ նրա մըտ-
 քերն ուրիշ կերպարանք առան, նա յիշեց
 քրդի ոտքը, յիշեց այն բոլոր զոհերը, որ նա
 յանձն էր առել այս գազանի բժշկութեան
 համար, խօմ մեղք չէ՞ր գործել, նա բարի էր
 արել: Մի՞թէ աշխարհում բարերարութիւնն
 այսպիսի վախճան է ունենում. օ, Յովակը
 երբէք, երբէք աշխարհն այդ աստիճան չար,
 այդ աստիճան ապերախտ, անամօթ ապե-
 րախտ չէր երևակայել: Եզները տանում են,
 թող տանեն, ի՞նչ արժեն զոյգ եզները այն
 մեծ կորուստի առաջ, որ կրեց Յովակը. ի՞նչ
 արժէ նոյն իսկ ամբողջ աշխարհը, երբ կորու-
 հաւատը, որ նրան մինչև այսօր ոյժ ու ոգի
 էր տալիս, հաւատը դէպի մարդը, դէպի նրա
 դէժ մի հասիկ առաքինութիւնը, դէպի նրա
 երախտագիտական զգացմունքը: Մինչև այժմ
 Յովակն ուրիշ համոզմունք ունէր. նա հաւա-

տացած էր, թէ բարիքով դազանի մէջ կարելի է գտակլ արեան անգուսպ ծարաւը. չէ՞ որ շունը սիրում է այն ձեռքը, որից փշրանքներ է ստացել, իսկ մարդը... խօմ շնից վատ չէ՞ նա... բայց այժմ այս ի՞նչ է տեսնում, նա սխալուած է... Մարտօն իրաւունք ունէր... է՞ որ այդպէս է, որ աշխարհում իշխողը չարն է, միայն չարն ու դազանութիւնը, միայն անսիրտ, սև ապերախտութիւնը, էլ ինչո՞ւ ապրել, էլ ինչո՞ւ համար է շէն մնում երկնքի այս հաստատութիւնը, ինչո՞ւ նա փուլ չի գալիս և միանգամայն խորտակում այս մեղսալից աշխարհը: Զրհեղե՞ղ... ի՞նչ սիրուն բան կը լինէր, մի անգամ խօմ եղաւ, մի հոգի ազատուեց, թող մէկ էլ լինի. ո՞վ կը պրծնի... Մարտօն... Մարտօն... Մարտօն... կրկնում էր նա անդադար ի պատասխան իր վերջին հարցին, նա արժանի է. հա՛, միայն նա է արժանի...

— Մատօ, Մատօ, վաղի՛ր այն եղներն էլ արձակիր բեր, հնչեց Ռըզզօի ձայնը. Յովակը ցնցուեց, նա հասկացաւ, որ խօսքը Մարտօի եղների մասին է, այդ արդէն սարսափելի էր. Յովակն այդ տանել չէր կարող, իր եղները թող տանեն, իր տունը թող աւերեն, իրան սպանեն, կտոր-կտոր անեն, կամ նոյն իսկ ողջ ողջ խորովեն, քերթեն, իրաւունք ունեն,

ինքը մեղաւոր է, որովհետեւ յիմար է, աւանակ է, անպէտք մարդ է աշխարհում: Իսկ Մարտոն... նա յանցանք չունի. աշխարհն ապերախա է, ինքը Յովակը չի ուզում մասնակից լինել այդ սե ապերախտութեան, թող տալով որ իր բարերարի եղները տանեն. օ, նա այդ չի թող տայ, նա կը սպանուի, բայց Մարտոն եղները իր արտից այսօր չը պիտի տարուեն:

— Մի շարժուիր, Մատո՛, այն եղները դուք չէք տանի, նրանք իմը չեն, ասաց Յովակը Մարտոն առաջը կտրելով, բռունցքները սղմած և դողդոջուն ձայնով:

— Աւելի լաւ, որ քոնը չեն, ուրեմն քո բանն էլ չէ խառնուել այդ գործին:

— Իմ բանն է, և դուք այն եղները առանց արեան չէք տանի, կրկնեց Յովակը վճռական ձայնով: Ռրզզոն սպրդնեց, նա այդ չէր սպասում այդ խեղճ, ողորմելի Յովակից, որին միշտ այնքան հլու — հնազանդ էր անսել. ուստի ասաց զայրացած.

— Քի՛րվա, դու իմ համբերութիւնն ի չարն ես գործ դնում, դու մոռանում ես, որ մի ուրիշին ես այսքան չէի համբերի:

— Այժմ էլ մի՛ համբերիր, սպանի՛ր, փառք Աստուծու ոտքդ այժմ լաւացել է, բայց այն եղները դու չես տանի:

Նա գողում էր, բռունցքները ջղաձգաբար
ցնցում էին, նախկին թոյլ բարի Յովակը,
որ մրջին անգամ կոխտալ չէր կամենայ,
այժմ կատաղած էր և պատրաստ էր անօրի-
նակ յանգմանութեան. «Ձե՛մ թողնի՛», ճշում
էր նա:

Մարտոն արտի հակառակ ծայրից երկար
դիտում էր այդ տեսարանը. բայց երբ քրդերն
արձակեցին եզները, երբ տեսաւ Յովակին, որ
մենակ բռնել էր երկու դազանների առաջը,
ասես՝ դարձեալ ամաչելով հարեանին կանչել
օգնութեան, երբ վերջապէս տեսաւ, թէ ինչ-
պէս այդ խեղճը յուսահատական ջանքեր է
անում՝ պաշտպանելու իր ընկերոջ եզները,
ինչով... ի՛նչպէս... երկու բռունցքով ընդդէմ
սրերի և հրացանների, Մարտոն սիրան ա-
րիւնով լցուեց. նա թողեց իր եզները, շա-
պեց դէպի կռուողները. բայց առանց մի բառ
ասելու, անցաւ նրանց մօտից, հասաւ Յովակի
եզներին, մէկի տկանջից բռնելով՝ քաշ տուեց
դէպի լուծը, ամենայն հանգարտութեամբ
լծեց, ապա զնաց միւսին բերեց և լուծը
վզին դրեց, նոյնպէս լծեց, մաճը ձեռքն առաւ
ու բշեց:

Թէ՛ Յովակը և թէ՛ մանաւանդ երկու քրդ-
դերն այն աստիճան ապշած էին այս մարդու
արարքի վրա, որ դադարեցին վիճելուց և

նայում էին, սպասելով թէ ինչո՞վ կը վերջանայ այս բոլորը: Բայց երբ Մարտոն հանդարտութեամբ վարել սկսեց, Ռըզզոն առաջ անցաւ կատաղած, բռնեց նրա ձեռքը գոչելով

— Ի՞նչ ես անում:

— Վար եմ անում:

— Քեզ ո՞վ ասաց, որ լծես եզները:

— Իսկ քեզ ո՞վ ասաց, որ արձակես:

— Դրանք իմ քիրվայի եզներն են, ինձ կը հասնեն:

— Սրանք իմ հարեանի եզներն են, բայց ոչ քեզ կը հասնեն և ոչ էլ ինձ, նրանք անտէր չեն:

— ձեռք, քեզ ասում եմ, անխելք Ֆլա:

— Տօ Տօ, Բօղօ, Տօ Տօ Կարմիր, շարունակեց Մարտոն քշել եզները, անուշադիր թողնելով բրդի վերջին հրամանը. այդ արդէն չափազանց էր. քիւրդը կատաղեց, նայած բերեց ուսից հրացանը, բայց մինչև որ կը պատրաստէր, մինչև որ կուղղէր յանդուզն Ֆլայի վրա, վերջինս ձեռքն արագութեամբ իր կարծ աբայի տակ տարաւ, դուրս քաշեց այնտեղից մի փոքրիկ, փայլուն բան և ուղղեց իր հակառակորդի կրծքին. ատրձանակը որոտաց և Ռըզզոն ոռնալով դեաին դժբախտեց հրացանը ձեռքին. բայց հէնց նոյն վայրկենին լսուեց մի երկրորդ որոտ և Մարտոն նոյնպէս

ընկաւ ահօսի մէջ. դա Մատոն էր, որ իր
 ընկերոջ վրէժը հանեց, ետեւից՝ դաւաճանի
 պէս, զնդակահար անելով Մարտօին: Յովակր
 վաղեց ընկաւ ընկերոջ դիակի վրա, մա-
 զերը փեռելով, գլխին տալով. իսկ Մատոն
 շտապով կապեց Ռըղղօին մի եղան վրա, միւս-
 ներն էլ առաջ առած, բշեց զնաց:

Արեւը մայր մտաւ. խաւարն իջաւ երկրի
 վրա. Մարտօն ծանր հառաչում էր, նա այլ
 ևս հարեանին ցոյց չք տուեց իր հին սպինս.
 աջ ձեռքը դրել էր թարմ, արիւնահոս վերքի
 վրա և կարծես ուզում էր ասել. «Յովակր,
 այս էլ չե՞ս տեսնում»: Տարիների վէճը վեր-
 ջացաւ. հեռացող եզները տխուր բառաչում
 էին, Մարտօն շարունակում էր ծանր անբալ-
 Յովակն արտասւում էր, սպասելով որ մէկն
 օգնութեան գայ՝ այս թանկագին բեռը տե-
 դափոխելու համար. բայց խաւարն աւելի և
 աւելի թանձրանում էր, դաշտի ամայութիւնն
 ահաւոր դառնում. արդէն ուշ դիշեր էր, ա-
 հաւճօր, ճնշող դիշեր. երկու հարեանները
 մոռացուած էին ամբողջ աշխարհից: Մար-
 տօն կամաց-կամաց արնաքամ էր լինում. այդ
 զգաց Յովակր, մահու սարսուռ անցաւ նրա
 մարմնով. մէկ էլ չորս կողմը նայեց, լարեց իր
 տեսողութիւնը խաւարի մէջ՝ մի լոյս, մի յոյս,
 մի ստուեր որոշելու համար. լարեց իր լսո-

ղութիւնը՝ ոսնաձայն լսելու համար, իղձեր
 և սպարդիւն ջանքեր, հեռուից լսուեց միայն
 դայլի չարագուշակ ոռնոցը, իսկ խաւարն
 սսես՝ էլ աւելի խտացաւ. ոչ որ չը կար, ոչ
 մի օգնութիւն այդ ահաւոր խաւարի, այդ
 խուլ ամայութեան մէջ. մենակ էին հա-
 րեանները՝ դազաններով շրջապատուած: Յո-
 վակն զգաց, որ այնտեղ, ուր արիւն է հո-
 սում, արասուքն աւելորդ է և անօգուտ,
 դործ էր հարկաւոր՝ եղբօրը փրկելու համար:
 Ուստի նա վերկացաւ, գերմարդկային ոյժ
 դործ դրեց, առաւ իր մէջքին թանկագին
 բերք և շարժուեց դէպի զիւղը:

Ճանապարհը երկար էր և սարսափելի,
 խորդուրորդը շնա, խաւարը թանձր, հողե-
 մաշ. Յովակն ընկնում էր, բայց կրկին վեր
 էր կենում և խարխափելով շարունակում էր
 առաջ գնալ. նրան ոյժ էր տալիս այն յոյսը,
 թէ շուտով արշալոյսը կը ծագի, խաւարը
 կը չքանայ, ընկերը կը փրկուի, և նա գնում
 էր աչքերն անդադար արևելքին յառած:

— «Մ, երբ կը բացուի արշալոյսը», մտա-
 ծում էր նա:

Ռ Ա Շ Ի Գ

Շատ տարիներ առաջ իշխում էր մեր երկրում մի վայրենի ցեղ, որ պատերազմ էր մղում պարսիկների դեմ. առանց այն էլ խաղաղութիւնից զուրկ մեր երկիրը էլ աւելի տակն ու վրա էր եղել և դարձել հարամիների, ամենատեսակ «ղաչաղների», մարդասպանների դործունէութեան ազատ ասպարէզ: Լեռներում և անտառներում, նոյն իսկ շատ անգամ մեծ ճանապարհների վրա մարդիկ օրը ցերեկով մորթոտւում էին հաւերի պէս— կուլի ժամանակ էր, ո՞վ էր հարցնողը, ո՞վ էր ձայն բարձրացնողը: Ոյժն իրաւունք էր, օրէնքն ու արդարութիւնը կատարելապէս բացակայում էին. քաջը զարկում և զարկւում էր իր սեփականութիւնը պաշտպանելու համար, վախկոտները վախճում, թագ էին

կենում, կամ գլուխ առնում կորչում, ուրիշ
աւելի ապահով երկիրներ բազմ որոնելու.
դադրում էին ամբողջ գիւղեր և նոյն իսկ
գաւառներ՝ թողնելով և՛ ստացուածք և՛
հարստութիւն և՛ տուն և ամեն ինչ, միմիայն
կեանք փրկելու համար. իսկ աւելի խոհեմները
ստրկանում, գլուխ էին ծռում հզօրի առաջ
և տալիս էին բոլորը՝ ինչ պահանջւում էր
իրանցից, տալիս էին նոյն իսկ իրանց ընտա-
նեկան և մարդկային պատիւը՝ մի ողբալի
ստրկական կեանք վայելելու արտօնութիւնն
ստանալով: Կոււում էին ոչ միայն առանձին
անհատները՝ մի կնոջ, մի լաւ ձիու կամ կրօ-
նական ատելութեան պատճառով, հապա և
կոււում էին գիւղը գիւղի հետ, ցեղը ցեղի
հետ, առանց իրանց արածի համար հաշիւ
տալու, առանց պատճառը քննելու, իմա-
նալու: Մի վայրենի, մի արիւնաճարաւ
բնազդ ամենքին մղում էր գէպի սպանու-
թիւն և կոտորած, ամենքին առաջնորդում
էր գէպի արիւն, և լեռներից ու ձորերից
արեան հոտ էր գալիս, այդ տեղերից մենակ
անցնելը հաստատ մահուան գիմել էր նշանա-
կում, և ոչ ոք այդ յանգզնութիւնը չունէր,
մարդիկ վազուց դադարել էին գիւղից գիւղ,
լեռնից լեռ գնալ: Սյսպիսի ժամանակ էր:
Կուիւ էր ամեն տեղ, կոււում էին ամենքը,

կուռում էին և այն շնա վաղուց՝ բանոնցիք
և ասիանցիք:

Բանոն... մեծ չէ սա, մի փոքրիկ գիւղ է,
կանաչազարդ բլրակների մէջ մի բարձրաւան-
դակի վրա կուճուռած, կճկուռած, մեն մենակ,
ըստ երեոյթին խղճուկ, անպաշտպան: Ալո-
րապառոյտ ու նեղ փողոցների աջ ու ձախ
կողմերում անձև, անհաշիւ կերպով, ասես
ցրախց կճկուռելով, բայց իրօք մշտական թշնա-
միների երկիւղից իրար վրա են կուտակուել,
մէջք մէջքի կպցրել, կողք կողքի աուել գիւ-
ղի մեծ ու փոքր խրճիթները, որոնք հեռուից
իրանց կոնուսածև կաուրներով փոքրիկ բլրակ-
ների մի խմբի են նմանում՝ խիտ առ խիտ
իրար վրա թափուած: Գիւղի առջևում իրար
անընդհատ յաջորդող բլրակները՝ արեւմտեան
կողմում Մարալի զեղազարդ սարերի կանա-
չապատ, ծաղկաւէտ փէշերիցն են կախուում:
Այս բլրակների կուրծքերը պատառելով, ոտ-
քերը քերելով, մերթ կորչելով և մերթ կրկին
երևան գալով հոսում է Բանոնի սրընթաց
լեռնային զետակը, որ սկիզբն է առնում
Մարալի սարերի ստորոտներում սփռուած
բազմաթիւ ականակիա աղբիւրներից, որոնք
«Բազրգեան-բուլաղներ» են կոչուում: Գետակն
որ ու գիշեր ձեծում է իր կարծր ժայռոտ
ափերը, փրփուր է թքում նրանց երեսին,

ահաւոր պտոյտներ կազմելով ճշում է, շահում
 ու շառաչում իր մերթ վճիտ և մերթ պղտոր
 ալիքներով: Կայ է լինում արդեօք, թէ՞ գան-
 դատուում, որ իր ազմկալի ալիքների համար
 մայր երկրից խլուած արահետը շատ նեղ է,
 այդ ոչ ոք չը դիտէ. միայն գետի ահաւոր
 շառաչը, նրա փրփրուն ալիքների սասանեցու-
 ցիչ զոռոցը զիշեր թէ ցերեկ անդապար
 հնչում է ու հնչում՝ խռովելով շրջակայքի
 խաղաղութիւնը: Ահաւոր է այդ զոռոցը մա-
 նաւանդ զարնանը, երբ լեռնային սահանքա-
 ւոր ջրերն իրանց ընթացքում մեծ ու փոքր
 քարեր կողոպտելով՝ սարերից ու բլուրներից,
 բերում են իրանց աւարը և յաղթանակով
 յանձնում վարարած գետակի կատաղի ալիք-
 ներին, որոնք զրկելով այս տարօրինակ որսը,
 առաջ են գնում մոմռալով: Գետակն իր
 ազմկայոյզ ուռած ջրերը շառաչիւնով առաջ
 է մղում և զիւղի հարաւային կողմում սար-
 սեցուցիչ ձգփիւնով վարկւում է մի հսկայ
 ուղղաձիգ քարաժայռի պատուանդանին, զարկ-
 ւում է, և կարծես կատաղելով, որ չի կարո-
 ղանում մի հարուածով փուլ բերել, գետնին
 հաւասարացնել քարաժայռը, յետ է գառնում
 և բարկութեամբ դիմում է գէպի հակառակ
 ափը, փորում է և ներս գնում ցամաքի մէջ
 ինչքան կարող է, սակայն դրանով էլ չը զո-

Հայած, կրկին փորձում է յետ դառնալ, յարձակուել ժայռի վրա, բայց իզո՛ւր... ալիքները քշում են նրան և նա իր անզոր բարկութիւնը յաջորդ ալիքներին կտակելով՝ վազում է առաջ դարձեալ անզուսպ, դարձեալ հպարտ...

Այս ջրածեծ քարաժայռի կատարին բոլորածե շարուած են մի շարք աւելի փոքր ժայռեր՝ մի հսկայական պսակ կազմելով զազաթի վրա, իսկ այդ պսակի հէնց կենտրոնում բարձրանում է մի հին, շատ հին մենաստան պսակածե ժայռերով, որպէս բնական պարսպով շրջապատուած: Սաբանոնի Ս. Սատուածածինն է, որ քրիստոնէական առաջին դարերի ջերմեռանդ ձեռները կռել ու կոփել են վիթխարի քարերից և բարձրացրել են հսկայական կամարները այս ահաւոր ժայռի կատարին՝ այս բարձրութիւնից դէպի երկինքն ուղղելու իրանց սրտաբուզիւ աղօթքները: Բայց աւերակ և անփառունակ է այժմ հինաւուրց տաճարը և անցեալ փառքի այս ախուր մնացորդները, բարձրից կախուած զետակի ջրերի վրա, ցոլանում են նրանց վճիտ ալիքներում, դիտում են այնտեղ իրանց ախուր պատկերը և իրար հրող-հրշակող ալիքների ընթացքում կասեռ կարդում են աշխարհի ունայնութեան, աշխարհի անցաւորու-

Թեան անսիրտ, անողորմ փիլիսոփայութիւնը: Բարձր է քարաժայռը, բայց էլ աւելի բարձր է նրա լերկ կատարին ցցուած աւերակ մե- նաստանը. զժուարին է վերելքը դէպի այդ սրբավայրը. լեռնային մի նեղ, ոլորապտոյտ շաւիղ ջերմեռանդ ուխտաւորին առաջնոր- դում է դէպի վեր, դէպի կատարը: Այդ շա-ւիղը իր ընթացքում մերթ իջնում է հեղեղ- ների փորած խողովները, մերթ ծածկում է մացառուաների մէջ, մերթ դէմ է առնում մի ահազին ժայռի և պէտք է լինում երբեմն չանդռելով բարձրանալ, երբեմն սողալ կամ քարերից բռնել կատարի սրբավայրը համբու- րելու համար:

Ոչ ոք չը գիտէ, թէ ո՞վ և ե՞րբ է կառու- ցել տաճարը և ո՞ր անարդ ձեռներն են կո- ղուպակ և աւերակ դարձրել Աստուծոյ տունը. ոչ մի գիր, ոչ մի արձանագրութիւն չի ա- նում այդ տխուր պատմութիւնը, բայց բա- նոնցուն հարկաւոր էլ չէ այդ, նա գիտէ միայն, որ սա Բանոնի պաշտպան Տիրամէրն է. նա համոզուած է, որ Աստուածամայրը սիրում է այս իսկ աւերակ կամարների տակ, այս խոնարհուած խորաններում, ցանուցիր ընկած մամուապաս նուիրական քարերի բե- կորների մէջ լսել իր խոնարհ և ջերմեռանդ ծառաների սրտաբուղիս մրմունջները: Ահա

Թէ ինչո՞ւ համար, չը նայելով վերելքի բոլոր
 դժուարութիւններին, ջերմեռանդ բանոնցին
 տարէնը մի քանի անգամ իր կնոջ և զաւակ-
 ների հետ մագլցելով բարձրանում է դէպի
 այդ քարաժայռի կատարը, դէպի ողորմած
 «Տիրամէրը:» Համեստ է նրա խնդիրը, չափա-
 ւոր նրա ցանկութիւնը. խեղճն աղաչում է
 Տիրամօրը, որ սրա բարեխօսութեամբ Փրկիչը
 իր սրբազան հովանին տարածի Բանոնի վրա,
 որպէս զի հայ քրիստոնեան կարողանայ ան-
 խափան կերպով պաշտել նրա խաչը չորս
 կողմում վխտացող անօրէնների մէջ:

Սյս աւերակ մենաստանի, այս բարձր քա-
 րաժայռի ստորոտներում ձգւում է մի լեռ-
 նային ընդարձակ հովիտ, որ հեռւում եզեր-
 ւում է գեղանկար լեռնաշղթայով: Սյս լեռ-
 նաշղթայի միւս կողմում ապրում են վրա-
 նարնակ ասիանցիք, Բանոնի դարաւոր ար-
 նախում թշնամիները: Սյն օրից, երբ բանոն-
 ցին մաճն ու գութանը ձեռք առաւ, պատ-
 ուեց մայր երկրի սիրար, ուսողեց նրան իր
 քրտինքով և իր զաւակների համար արդար
 հաց պատրաստեց, իսկ ասիանցին արհամար-
 հելով այդպիսի հալալ աշխատանքը, կպաւ իր
 նժոյզի թիկունքին և մահառիթ գէնքերով
 գնաց կողոպուտի՝ յանձն առնելով ծանր,
 արիւնոտ արկածներով լի մի կեանք, այն

օրից, երբ բանոնցին քարով ու ցեխով շարեց իր բնակարանը և մտաւ խաղաղ յարկի տակ, իսկ ասիանցին դերադասեց մազէ վրանի անհանդիստ և անհաստատ կեանքը, այն օրից, երբ բանոնցին զրկեց աշխարհի Փրկչի խաչը, կապեց նրան իր բոլոր յոյսերն ու իղձերը, իսկ ասիանցին մի վայրենի, արիւնաճարաւ կրօն պաշտել սկսեց, այն օրից էլ կռիւն սկսուեց բանոնցու և ասիանցու մէջ, կռիւ անհաշտ ու յարատե: Օ՛, այն ժամանակից որքան արիւն է թափուել Մարալայ սարերում, Բազրդեան-բուլղաների վճիտ ջրերում...

Եւ բանոնցին երբէք զլուխ չի խոնարհել ասիանցու առաջ և նրանից փախուստ չի տուել, ասիանցու դնդակները բանոնցու կրքքին են դիպել և ո՛չ թիկունքին: Ո՞ր ասիանցին կը համարձակուի անպատիժ կերպով խլել բանոնցու ոչխարը, եղը, կովը, տրորել նրա արտը, չիմանը, բանոնցին ստեղծուած է ասիանցուց վրէժխնդիր լինելու համար, այդպիսի դէպքերում՝ նա միշտ կրկնապատիկը յետ կը բերի: Բանոնցի արխասիրա զաւակները երբէք թոյլ չեն տուել, որ իրանց հայրենի գիւղին անարգանք հասնի, իրանց մարդկային կամ բնաանեկան պատիւն արատաւորուի: Սեփական յարկի տակ խաղաղութեամբ են իրանց հողին վիչել, թէ՞ իրանց հայրենի լեռներում

ընկել են զարկուելով թշնամիների հետ, այդ մի և նոյն է, նրանք չեն մոռացել միշտ մի անողորմ, մի անհաշա կռիւ կտակել իրանց զաւակներին ընդդէմ ասիանցիներէ: Եւ Բանոնի մէջ միշտ ճարուել է մէկը, որ վառ է պահել աւանդական վրէժխնդրութեան սրբազան հուրը, կանգուն և կենդանի քաջազնական ոգին, որ պահապան հրեշտակի պէս հսկել է հայրենի գիւղի վրա իր արիասիրտ ընկերներով:

Իարձեալ կռիւ է: Պարսիկներն ու օսմանցիները զարկուում են իրար և ասիանցիները օգտուելով երկրի խառնակ գրութիւնից, առամ են սրում Բանոնի վրա, միջոց են փնտռում քար ու քանդ անելու իրանց մի բուն թշնամիների այդ բոյնը, որպէս զի մենակ տիրեն Մարալի սարերին և Բազըղեան-բուլաղներին, բայց Բանոնն այս պնդամ էլ անդուլս, անպաշտպան չէ:

Ռաշի դ... Սյսպէս սիրեցին անուանել նրան բանոնցի ջահէլ աղջիկները և այդ անունը երգեցին ու գովաբանեցին իրանց անպաճոյճ, բայց սրտայոյզ երգերում: Նա գիւղի քահանայի՝ Տէր-Մարութի որդի Թորոսն էր, բայց այն օրուանից, երբ իր ձերմակի ախանջը մըտած, հրացանն ուսին սարսամի տարածեց վայրենի շրջակայքում, երբ նրա շեշտակի զնդակների տակ ամայի լեռներում թաւալ-

զոր ընկան անօրէն հարամիները, այն օրուա-
 նից իրիցու աղայ թորոսը Ռաշիդ դարձաւ:
 Քարձրահասակ ու թիկնաւէտ, գանգրահեր
 գլխով, միշտ ուրախ, ժպտուն և թուխ
 դէմքով, մեծ, փայլուն և կարմրաւուն աչ-
 քերով այդ երիտասարդը իր հայրենի սարերի
 հերոսն էր, երբ իր ձերմակի վրա նստած,
 կեռ թուրը կողքին քաշ ձգած, երկայն ձո-
 ճուն նիզակը ձեռքին, փայլուն հրացանն
 ուսին անցնում էր ահաւոր լեռներից, մթին
 ու խուլ ձորերից, ուր նա մէն մենակ որսի
 էր դուրս գալիս անվախ ու համարձակ մի
 պաշտելի յանդգնութեամբ: Սննման էր նա
 այդ ժամանակ: Քանի՜ քանի զեղուհիների
 սրտերն էին բաբախում նրա սիրոյ համար,
 քանիսն էին իրանց մտքում զուխները մա-
 տաղ տալիս նրա զնացած ճանապարհին, հէյ-
 րան լինում նրա ջիւան արեւին, բայց նա
 միշտ անտարբեր էր դէպի իրան ուղղած բոր-
 բոքուած, սիրատապ հայեացքները և դրանցից
 ցոլացող սիրոյ կայծերն անկարող էին լինում
 թափանցել այդ փառաւոր աղամարդի սիրտը:
 Գիւղում ամենքն էլ զարմացած էին, կանանց
 շրջանը փսփսում էր, բայց և այնպէս ոչ ոք
 չը դիտէր, թէ որ բախտաւորին է պատկա-
 նում Բանոնի առաջին երիտասարդի, իրիցու
 աղայ Ռաշիդի սիրտը:

— Ռաշիդ ջան, հէյրան եմ քե, կրկնում էր յաճախ պառաւ մայրը, ապա ե՞փ ախ պարով խէրով քեօ կանանչ կարմիր կապենք, խալիւորար, լա՛օ:

Իսկ ճերունի Տէր-Մարութը այսպիսի ժամանակ սովորաբար իսկոյն կաւելացնէր հեղնութեամբ.

— Ի՞նչ կասես, քա՛ կնիկ, խօքուդ մեղք մ՞անե, ախն չե՞ս գինայ, որ մեր Ռաշիդ վարդապետ ա՛նդնի:

Ռաշիդն այսպիսի դէպքերում կամ աշխատում էր մօր հարցասիրութեանը բաւականութիւն տալ հանաքներով, կամ ասում էր, թէ աղջիկ է փնտրում, որ նշանուի, բայց իսկոյն զբանից յետոյ դուրս էր գնում տանից և մտախոհ, ախուր դէմքով թափառում էր դաշտերն ու սարերը: Պարզ էր, որ իր ամուսնութեան մասին խօսակցութիւնը ամեն անգամ լցնում էր նրա սիրաբը դառնութեամբ, յարուցանում էր նրա մէջ ախուր յիշողութիւններ, որոնք մռայլում էին նրա փայլուն ճակատը: Նա տանջւում էր, որովհետև սիրում էր և սախուլած էր թաղցնել իր սէրը ո՛չ միայն ճնողներից, ո՛չ միայն հայրենի գիւղից, այլ նոյն իսկ ամբողջ աշխարհից:

Մի ամբողջ տարի էր անցել այն օրուանից, երբ նրա սիրան առաջին անգամ թրթռայ

սիրոյ համար և այդ ոչ ոք չը գիտէր: Մի պարզ լուսապայծառ և դարձնանային առաւօտ էր, երբ այդ բանն անսպասելի կերպով կատարուեց: Ռաշիդը իր սովորականի համեմատ ձերմակի հետ միասին ուրախ ու անհոյզնաց որսի Մարալի սարերը, այնտեղ, ուր բացի նրանից ուրիշ ոչ ոք սիրա չէր անի երևալ: Լերան կատարին մի կանաչապատ հարթութեան վրա իր փոքրիկ ձագի հետ արածում էր այժեամբ, նա չէր նկատում որ սորդին: Ռաշիդը հանգարա ցած իջաւ ձիուց և սկսեց կամաց-կամաց վերև բարձրանալ հրացանը ձեռին: Կենդանին նկատեց նրան և մի վարկենում անյայտացաւ սարի միւս կողմում: Ռաշիդը կրկին հեծաւ ձին և լեռնի վեր բարձրանալով ընկաւ նրա յետևից, բայց մի քանի ժամուայ նրա աշխատանքն իզուր անցաւ և նա յոգնած ու անարամազիր ցած իջաւ ձիուց, թողեց նրան արածելու բարձր սէզերի մէջ, նիզակը ցցեց դեանին և ինքն ուժասպառ մէջքի վրա պառկեց մի կարկաչուն աղբիւրի մօտ: Երկու ձեռքերը գլխի տակ դրած, նա անթարթ աչքերով գիտում էր երկինքը: Կապուտակ անսահմանութեան մէջ քամու շնչով լողում էր մի հսկայական սպիտակ ամպ, իսկ նրա յետևում՝ նոյն ուղղութեամբ մի այլ աւելի թխազոյն

խաւար ամպ, լողում էին անդադար և մէկը միւսին հասնել չէին կարողանում: Կամաց-կամաց առաջին սպիտակ ամպը պատառ-պատառ եղաւ և ցրիւ եկաւ երկնակամարի վրա, իսկ նրա ամեն մի կտորը մի այծեամի կերպարանք ստացաւ, մինչդեռ յետևի ամպն աւելի ու աւելի սղմուելով սեւացաւ և մի կատաղի գազանի կերպարանք ստացաւ, որ եռանդով հալածում էր խզճուկ այծեամներին, բայց այծեամները ցրիւ եկան, իսպառ անյայտացան կապուտակ եթերի մէջ, մնաց միայն մի սպիտակ, շատ սպիտակ այծեամ, որին հրէշ ամպը ամենայն եռանդով հալածել սկսեց: Խրզճուկ այծեամը փախչում է քանի ոտներումը ոյժ կայ, դէս ու դէն է ընկնում, բայց հրէշը մօտ է հասնելու իր որսին, մօտ է նրան կլանելու: Ռաշիվը դիտում է ամպերի այս խաղը. նա տարուել է, նա մոռացել է իրան. նրա երեակայութիւնը շունչ ու զգացողութիւն է տուել խաղացող ամպերին, նա ի սրտէ խզճում է այծեմիկ ամպին, նրա բնականից բարի սրտում զայրոյթ է եռում այն անիծած հրէշի դէմ, որ ջանքեր է անում կլանել տարաբախտ կենդանուն: Նա այժմ միայն սրտի ցաւով յիշեց, թէ ինչպէս ինքն անսիրտ կերպով քիչ առաջ հալածում էր զրա նման մի այծեմիկ և սրտանց զոհ եղաւ,

որ նա ազատուեց իր ձեռքից: «Փախի՛ր, հա
 փախի՛ր» մրումրում է նա, քաջալերելով այ-
 ծեմիկին. «ախ, անիծած, տես, տես, թաթը
 մեկնեց», բայց հէնց այդ բուպէին քամու մի
 այլ զօրեղ հոսանք քշեց հրէշ ամպը, ու
 պատառ-պատառ անելով ցրուեց անսահմանու-
 թեան մէջ: Այժեամն ազատուեց, նա շարու-
 նակեց հանդարտ լողալ երկնականարի վրա,
 մի ախորժ, դուրեկան զգացմունքով լցնելով
 Ռաշիդի սիրտը: Կամաց-կամաց այդ զգացո-
 ղութիւնը փոխուեց մի անուշ թմրութեան և
 նրա յոգնած արտեանունքները փակուեցին.
 Ռաշիդը քնեց: Լեռնային բարակ զեփիւռի
 շունչը մեղմութեամբ հովհարում էր նրա
 դէմքը. և ո՞վ գիտէ, նա որքան ժամանակ
 այդպէս կը մնար, եթէ յանկարծ լեռների և
 ձորերի ամայութեան մէջ, դուրեկան արձա-
 դանք տալով չը լսուէր մի սքանչելի կանացի
 ձայն: Դա մի ասիանցի աղջիկ էր, որ մայրենի
 բարբառով երգում էր մի տխուր մելամուղձոտ
 երգ: Առողջ կրճքից դուրս թռած երգի ա-
 խորժելի հնչիւնները քաղցր ելեէջներով դի-
 պան Ռաշիդի ականջին և նա բացեց աչքերը.
 նա սոսկաց իր այսպիսի անզգուշութեան հա-
 մար այս վտանգաւոր ժամանակում. աչքերն
 աջ ու ձախ դարձրեց, հաւատարիմ ձերմակն
 ու նիզակը իրանց տեղումն էին, և յափշա-

կուած քաղցր երգով, երկար ժամանակ անշարժ պառկած իր տեղում, շարունակում էր լսել սրտաշարժ երգը: Աղջիկը լռեց, իսկ Ռաշիդը իրան շրջապատուած գտնելով ոչխարներով, բարձրացաւ նայեց, նրա առաջին կանգնած էր ասիանցի հովուհին, որ Բազրդեան-բուլաղներում ոչխարները ջրելու էր բերել:

Այս աղջիկը մի կենդանի մարմնացումն էր լեռնային կեանքի, մի փայլուն ապացոյց, թէ որքան հրաշագործ է լեռնային օդն ու ջուրը և ազատ անհող կեանքը: Նա գեղեցիկ էր, որպէս լեռնային փարթամ վայրենի շուշան: Երկու խիտ սև յօնքերի տակից պսպղում էին մի զոյզ սևօրակ մեծ ու փայլուն աչքեր, որոնց մէջ մարմնացած էր անվեհեր համարձակութիւն: Լիքը, կոշոր գէմքը թէև թուխ էր, բայց այտերը փայլում էին առողջ կարմրութեամբ: Փարթամ կուրծքը հազիւ էր պատսպարւում անփոյթ ծածկոյթի տակ. բարձրահասակ էր նա և նազելի: Նրա գլուխը ծածկուած էր թեք դրուած մի բարձր քօֆիոսով, որ պատած էր Ֆէստով, իսկ սրա վրա փաթաթուած բազմաթիւ գոյնզգոյն եազմաներով. եազմաների շուրջը կախկխած էին յուլունքների բազմաթիւ ծոպեր, որոնք իջել էին մինչև նրա ուսերը: Բարձր պարանոցից կախուած էին մանր ուլունքներից շարած

Թոռեր, զարգարուած մարջաններով և մի ար-
 ծաթեայ շղթայի վրա շարուած մազմուտեայ
 ոսկինները զարգարում էին նրա հպարտ փար-
 թամ կուրծքը: Լայն թիկունքի վրա ծած-
 կում էին սև երկայն ծամերի երեսունի չափ
 հիւսեր, որոնք զարգարուած էին սպիտակ
 փունջերով և փայլուն կոճակներով (քեաս-
 պիկ): Խակ ճակատի վրայի մազերը կանոնաւոր
 կերպով խուզուած էին, բայ թողնելով լայն
 ճակատը: Նրա կարճ շապիկը՝ ծնկներից ցած
 սրունքների վրա, բայ էր թողնում լայն
 կարմիր վարաիկը, որի բերանը ձգուած էր
 թելով ոտների թաթերի վրա: Շապիկի վրա
 ունէր կարմիր ու կարճ մազուղէ կուրդկայ—
 իշլիգ, զարգարուած մետաքսեայ կոճակներով,
 այս զգեստի երկար թւերը կախկիտուած էին
 ձեռների վրայից, սրա վրա մի պճեղնաւոր
 վերնազգեստ* և նրա վրա կարմիր մազուղէ
 վերարկու խասով բանուած և այգ ամենի վրա
 մէջքին կապած ունէր մի պարսկական շալ-
 առջևից կապած ունէր մի լայն գոգնոց թան-
 կազին կապոցներով, որ նոյնպէս զարգարուած
 էր տեսակ-տեսակ ուլունքներով, խակ ոտները
 ծածկուած էին զեղնազոյն քոշերով:

Աղջիկը կանգնած էր և անվրդով, բայց
 հեռաբլբլիւ հայեայքով նայում էր մերթ
 նստած աղամարդին, մերթ ցյուած նիզակին

և մերթ՝ փնչացնելով արածող ձերմակին:
 Ասիանցու աղջիկը տղամարդի հայեացքի ա-
 ուաջ շառագունուել, գլուխ կախել չք զիտէ և
 ոչ իսկ զինուած օտարականից սոսկալ՝ թէկուզ
 ամայի, անմարդաբնակ վայրերում: Հովուհին
 երկար ու յամառ հայեացքով կրկին նայեց
 նստած երիտասարդին և նրանց հայեացքներն
 իրար հանդիպեցին:

— Ախի՛, կոչեց Ռաշիդը, այս ո՞ւմ ոչխար-
 ներն են:

— Մերն են, ո՞ւմն են, պատասխանեց նա
 վիրաւորական ձևով:

— Դու ո՞ւմ աղջիկն ես:

— Նազօ աղայի աղջիկը. Զարէն եմ ես:

— Օ, Նազօ աղայի, ապա ինչո՞ւ ես դու
 պահում ձեր ոչխարները, մի՞թէ եղբայրներդ
 չեն կարող պահել:

— Եղբայրներս են պահում, բա ո՞վ է պա-
 հում, իսկ երբ նրանք թալանի են գնում, այն
 ժամանակ Զարէին են յանձնում ոչխարները
 մի քանի օրով:

— Ախի՛ Զարէ, բա դու մենակ չե՞ս վախե-
 նում այս լեռներում գայլերից, արջերից:

— Զարէն ինչո՞ւ վախենայ, խօս՛ երեխայ
 չի՞, այ, տեսնո՞ւմ ես, և նա բարձրացրեց
 ձեռքի ահադին մահակը և ուժով զարկեց
 առաջի քարին, բարձր շրխոց հանելով:

— Օ՛, Զարէ, ի՞նչ զօչաղ աղջիկ ես դու, ասաց Ռաշիդը ժպտալով, քիչ մնաց քարը փշուր փշուր անէիր:

Զարէն ծիծաղեց և դառնալով լեռնիվեր վախճող այծին, մի տարօրինակ հնչիւնով ճրւաց, որ յետ դառնայ:

Ռաշիդն այդ ժամանակ իր աչքերը չէր հեռացնում գեղեցիկ Զարէից, պարզ էր, որ նրան սաստիկ հետաքրքրում էր այս պարզ ու անվեհեր լեռնական աղջիկը:

— Բա դու ի՞նչպէս ես սիրտ արել մենակ դալ մեր սարերը որսի, դարձաւ Զարէն դէպի Ռաշիդը, մի՞թէ չես վախենում մեր ասիանցիներից:

— Ինչո՞ւ համար վախենամ, Զարէ, չէ՞ որ ես գիտէի, որ դու այստեղ ես և այդ մահակն
 V էլ ձեռքիդ է, էլ ո՞վ կարող էր ինձ գիպչել:

Հաճոյախօսութիւնը իր նպատակին հասաւ, Զարէին զրաւեց, որովհետեւ նա բացեց իր երկու շարք սպիտակ փայլուն ատամները և ինքնաբաւական կերպով ծիծաղեց:

— Բայց Զարէն քեզ չէր պաշտպանիլ, ասաց Զարէն թեթեւ ժպտալով. Զարէն ասիանցի է:

— Է՛հ, փոյթ չէ, այն ժամանակ ինձ Ռաշիդը կը պաշտպանէր:

— Ռաշի դր... Հա՛, Ռաշիդը կարող էր քեզ պաշտպանել, բայց ախր նա այստեղ չէ:

— Ո՞վ ասաց, թէ այստեղ չէ, ես առանց նրան որսի կերթամ, նա միշտ ինձ հետ է:

— Հապա ո՞ւր է նա, սարի այն կողմո՞ւմն է, հարցրեց աղջիկը սաստիկ հետաքրքրուած: Նա շատ էր լսել Ֆլա Ռաշիդի քաջագործութիւնների և զեղեցկութեան մասին, բայց երբէք չէր տեսել նրան, թէև սաստիկ ցանկանում էր նրան պատահել:

— Ոչ, նա այստեղ նստած է, այ, ահա սա՛ է Ռաշիդը, ասաց նա ձեռքը իր կրծքին դնելով:

Ձարէն շփոթուեց, նա չուէր իր մեծ վայրուն աչքերը, բացեց բերանը, և մի քանի վայրկեան այդպէս սառած մնաց: Աղջկայ սիրտն սկսեց արագ բաբախել, նա շատ քաջ տղամարդ էր տեսել, շատերն էլ նրան հետամուտ էին եղել, բայց ոչ ոքի համար նրա սիրտն այդպէս չէր թրթռացել, և երբէք նրա այտերն այդպէս չէին կարմրել: Սախանցին սիրում է քաջին՝ ո՞վ և լինի նա: Նրա ցեղական նախապաշարմունքների պատուարը սիրոյ ուժի առաջ խորտակուում է:

Ի՞նչեր չէր տայ Ձարէն, եթէ կարողանար սկսուած խօսակցութիւնն աւելի երկարացնել և նա շուտով գտաւ հնարը:

— Ո՛չ դու Ռաշիդը չես, յանկարծ գոչեց
Զարէն խորամանկ դէմքով, դու ինձ խաբում
ես. ասում են Ռաշիդը երկնքի զշերն իր
զնդակով ցած է բերում: Ի՛նչ, ես կը տնկեմ
այն սարի լանջին իմ դադանակը և կը դնեմ
նրա ծայրին մի չորթան, եթէ դու կը
զարկես, կը ձգես նրան քո հրացանի զնդա-
կով, այն ժամանակ ես կը հաւատամ, որ դու
Ռաշիդն ես, և քեզ մի այնպիսի բան կըն-
ծայեմ, այնպիսի բան...

— Ի՞նչ կընծայես:

— Քեզ ի՞նչ չեմ ասի, երբ զարկես, կի-
մանաս:

— Համաձայն եմ:

Զարէն այժեամի արագութեամբ վազեց
դէպի ցոյց տուած լեռը: Թեթեւ քամին հով-
հարում ծածանեցնում էր թիկունքի վրա
նրա ծամերի բազմաթիւ հիւսերը: Նա մերթ
ցած էր իջնում, մերթ բարձրանում և շա-
րունակ, անընդհատ վազում. իսկ Ռաշիդը
սիրով դիտում էր այս տարօրինակ աղջկան,
որ այսպէս դիւթել կաշկանդել էր նրա սիր-
տը: Դարձեալ այժեամս, մտածեց նա: Աղջիկը
վերջապէս հասաւ սարին, տնկեց այնտեղ իր
մահակը և նրա ծայրին տեղաւորեց մի չոր-
թան, որ հեռուից արեւի փայլի տակ սպիտա-
կին էր տալիս. ասպա նա յեա դարձաւ և

կրկին վազէվազ, հեալով, կարմրած, սիրունացած այտերով Ռաշիդին հասաւ: Վերջինս սիրով նայեց նրա կարմրած, բրանաթոր այտերին, նրա բարձր ու ցածր անող փարթամ կուրծքին, ուր զգեստի թեթեւ բացուածքը երիտասարդի համար վերին աստիճանի դրաւիչ տեսարան էր առաջ բերել: Ռաշիդը նայում էր անյազ աչքերով. նա մոռացել էր նոյն իսկ արուած նշանը: Զարէն այդ զգում էր և լուռ հրճւում: Վերջապէս Ռաշիդը վերջրեց հրացանը, ծունկ չոքեց և աչքեց դրուած նշանին: Զարէն այդ միջոցին սիրատարափ հայեացքով դիտում էր նրա շարժումները և շունչը բռնած սպասում, թէ ի՞նչ կը լինի: Հրացանը արաքեց և չորթանն այլ ևս չը կար մահակի ծայրին:

Զարէն էլ չը թողեց նրան տեղից վերկենալ, նա վազեց փաթաթուեց նրա պարանոցով և մի քանի սիրով լի համբոյր դրոշմեց ձակատին:

— Ահա իմ ընծան, գոչեց նա, և թուչկուտալով անյայտացաւ այն բլրի յետեր, ուր արդէն ծածկուել էր նրա հօտը:

Իսկ Ռաշիդը յանկարծակի բռնուած աղջկայ վարմունքից, այլայլուած ու ապշած նայում էր փախչող զեղեցկուհու յետեից, մինչև որ նա խսպառ ծածկուեց: Նրա սիրարը լիքն էր

Մի քնքոյշ զգացմունքով զէպի գեղեցիկ հով-
ւուհին, նա ուրախ էր, նա սիրում էր:
Սմենայն բան շրջակայքում թւում էր նրան
այժմ աւելի գեղեցկացած, աւելի դրաւիչ և՛
բլուրները, և՛ դաշտերը, և՛ այն զիւղացին,
որ քրանաթոր երեսով բռնել է իր արօրի
մաճը և նրա գոյգ եզները, որ հանգարա ու
անմունչ քաշում են արօրը:

Ահա՛ նա արգէն հասաւ վար անողին և
մի այնպիսի տարօրինակ ձայնով բարև տուեց,
որ զիւղացին թողեց մաճը զարմացած և
բարեն ընդունեց ու շարունակեց իր գործը,
մինչդեռ Ռաշիդը անհող սուլելով առաջ
սլացաւ: Բայց ահա երևեցան զիւղի բլրաձև
կաուրները, այստեղ այնտեղ անկաճ խոտի
ահաղին զէզերով և աթարի բարձր բուր-
գերով:

Հայրենի զիւղի տեսքը այսօր սովորակա-
նին հակառակ նրա սիրտը ճնշեց մի անբա-
ցատրելի զգացմունքով, նրան թւում էր, որ
այդ ողորմելի խրճիթները, այդ զէզերը ան-
շունչ առարկաներ չեն, այլ մարդիկ, որոնք
ցցուած այստեղ ու այնտեղ ծաղր են անում
նրան և քանի նա մօտենում է զիւղին, ճնշող
զգացմունքն աւելի և աւելի զօրանում է և
ի վերջոյ նրա նախկին հրճուանքն ու ուրա-
խութիւնը փոխուեց ախարութեան: Հապա երևա-

կայելով բան է. քահանայի որդին, Բանոնի
 փառքը, նրա առաջին տղամարդը, նրա Ռա-
 շիզը, որի լոկ անունը սարսափ էր ազդում
 արիւննուշտ ասիանցիներին, այն աստիճան
 իրան մոռանար, այն աստիճան ստորանար,
 որ թոյլ տար իրան զրկել ասիանցի անօրէն
 Նազօ աղայի, Բանոնի այդ ոխերիմ թշնամու,
 այդ արիւննուշտ զազանի աղջկան և նրա
 այտերին բորբոքուած սիրոյ համբոյրներ դրոշ-
 մէր. սա մի այնպիսի անարզանք էր Բանոնի
 պատուին, որ զիւզի ծերերը կայէնի նզովքը
 կը կարգային իրանց պաշտած երիտասարդի
 զլխին, կոյսերն ամօթից կը ծածկէին իրանց
 շառագունած երեսները. իսկ երիտասարդ-
 ները հեռու կը փախչէին իրանց սիրելի ա-
 ռաջնորդից, որովհետեւ բանոնցոյ աչքում
 այդպիսի սէրը մի կատարեալ գաւաճանու-
թիւն էր. այդ զիտէր Ռաշիզը, այդ զգաց
 նա և ահա թէ ինչու տխրութեան մի քօղ
 եկաւ պատեց նրա մինչև այժմ ուրախ զէմքը,
 ահա թէ ինչու հայրենի զիւզի տեսքը յարու-
 ցեց նրա սրտում մի ճնշող, մի չարագուշակ
 զգացմունք: Այժմ միայն նա հասկացաւ այն՝
 ինչ որ սիրոյ առաջին բոպէներում սաստիկ
 յափշտակուած անկարող էր եղել հասկանալ.
 այժմ նա զգաց, որ ինքը անդունդի ծայրին
 է կանգնել, որ թիթեռնիկի պէս զէպի իրան

այրող կրակն է վազել: Բայց այդ արդէն շատ ուշ էր. նա զգաց, որ այլ ևս անկարող կը լինի խեղդել իր սրտում սիրոյ հոօր զգացմունքը: Նա սիրում էր ասխանցի սեւաչեայ Զարէին:

Սէրը համակել էր նրա ամբողջ էութիւնը. բանականութեան բողոքն անկարող եղաւ խեղդել նրա մէջ սիրոյ զգացմունքը:

Վշտի և հրճուանքի օրեր և ամիսներ անցան և Ռաշիդը աւելի և աւելի յաճախ սկսեց այցելել Մարալայ սարերը, որոնք այժմ նուիրական ուխտաատեղի էին դարձել: Նա յոյս ունէր բախտաւոր դիպումով տեսնել Զարէին, բայց այդ այնքան էլ հեշտ չէր. շատ անգամ անցնում էին ամբողջ շաբաթներ և Զարէին չէր վիճակուում ոչխարներն այդ կողմերը քշել, չը նայելով որ նա այժմ յաճախակի առիթներ էր փնտրում ոչխարներն արածացնելու: Գալիս էր Ռաշիդը, իր որսը մոռացած նստում նուիրական աղբիւրի ափին և աչքերը մի կողմ ուղղած՝ նայում էր ու նայում քաղցր խոհերի մէջ ընկղմած: Պատահում էր, որ Զարէն բերում էր ոչխարները և Ռաշիդին չէր զանում. այդ դէպքում աղջիկը բարձրանում էր մի բլրի կամ ժայռի կատար և խանդոտ հայեացքով այնտեղից դիտում իր սիրածի ճանապարհը երկար,

անթարթ: ձերմակը շատ հեռուից պայծառ
 արևի տակ սպիտակին է տալիս, աղջկայ
 սիրտը թրթռում է. նա երկար, շնա երկար
 սքանչանում է իր սիրած հոյակապ տղամար-
 դով և աչքը չի հեռացնում նրանից, մինչև
 հասնում է: Սպա նա իջնում է վար դադա-
 նագողի ձանապարհով, շտապում է սովորա-
 կան ժայռի յետևը նստում: անհամբերութիւ-
 նից նրա այտերը բորբոքւում, կարմրում են,
 կուրծքը յուզմունքից այնպէս է բարձր ու
 ցածր լինում, որ քիչ է մնում տրաքի. բայց
 ահա և Ռաշիդը, Չարէն վազում ընկնում է
 նրա գիրկը, փաթաթւում է պարանոցով և
 նրանք ջերմ համբոյրներով փոխանակւում են:

— Ռաշիդ ջան, ինչո՞ւ այդքան ուշացար,
 որքան սպասեցի բարի վրա հնա. քիչ էր
 մնում ոչխարները բշէի գնայի, ասում էր Չա-
 րէն քաղցր յանգիմանական եղանակով:

— Չարէ՛, հոգիս, ինչո՞ւ ես նեղանում,
 ակսր ես ո՞րանցից իմանայի, թէ դու այսօր
 եկել ես. քանի օրեր և շաբաթներ ես դալիս
 եմ, շրջում եմ այս տեղերը, փնտրում քեզ և
 դու ամենեւին չես դալիս, ի վերջոյ փորփոշ-
 ման թողնում վերագառնում եմ առն:

Սղջիկը փոխանակ պատասխանելու միայն
 ժպտում է և փաթաթւում նրա պարանոցով:

Սնցնում են այս բերկրալի ժամերը որպէս վայրկեաններ, նրանք ստիպուած են լինում բաժանուել հրաժեշտի համբոյրով: Ռաշիզը տուն է վերադառնում քաղցր յոյզերով սիրար լի, բայց երբ մօտենում է գիւղին, կրկին նախկին վիշտն ու փոշմանութիւնը պատում են նրան: Նա տանջւում է, թէ ինչ վախճան կունենայ այս տարօրինակ սէրը. նա կանխատեսել, որոշել չէ կարողանում, բայց այսքանը նրա համար պարզ է, որ եթէ իր այդ դազտնիքը բացուի, եթէ իր հայրենակիցներն իմանան իր ամօթալի սիրոյ պատմութիւնը, եթէ սարսափելի զաղանիքի քօղը մի օր պատուուի, նա նոյն օրը, նոյն ժամին վայր կը զլորի իրան Սատուածածնի բլրից՝ զետակի կատաղի ալիքներում իր անարգանքը թաղելու համար:

Գարնանային պայծառ երեկոյ էր. արևի ոսկեայ գունդը կամաց-կամաց քաշեց եթերի մէջ սփռած իր ցնցուղները և՛ գնաց թաղնուելու Մարալայ սարերի թիկունքին, որոնք հսկայական ստուերներով պատեցին կանաչապատ դաշտերն ու ձորերը: Վերջալուսի մի քանի ճառագայթներ միայն գեռ լուսաւորում են սարերի կանաչազարդ գազաթները. հեղհեղէ այդ ճառագայթներն էլ քաշուեցան՝ տեղի տալով երեկոյեան աղջամուղջին, որ եկաւ պարուրելու արար աշխարհը: Միմիայն

շառագոյն արեւմուտքում ձիւնանման ամպի մի քանի պատառներ շարունակում էին գեւ պահպանել ցերեկուայ շողազարդ լուսատուի պայծառ լոյսի ծիրանագոյն շիթերը:

Բարձրացաւ երեկոյեան զով քամին, անցաւ կանաչազարդ լեռների բլուրների վրայով, սլաքրեց, իրար տուեց խոտերն ու հոտառաս ծաղիկները, և նրանց անոյշ բուրմունքը սարաւ սփռելու ջինջ եթերի մէջ:

Դուրեկան բառաչով օդը թնդացնելով պարարտ արօտից, կանաչազարդ դաշտերից յետ դարձան և գիւղը լցուեցին հազարաւոր ոչխարներ: Նախիրն էլ եկաւ տաւարարածների հետ: Խոտ հնձողները՝ գերանգիներն ուսներին, կատակներ անելով, երգեր երգելով մտան գիւղ: Դաշտը դատարկուեց և գիւղը կենդանացաւ: Ամեն կողմ բառաչ, ամեն կողմ ձայն, խօսակցութիւն, աղմուկ, կանչուռուտոց: Հովիւր ոչխարներն է համրում, կանայք ու աղջկերք գառներն են թողնում, կամ կթում ոչխարները, որոնց բառանչն ու մկկոցը գիւղը լցրել է: Նախրապանն էլ անից տուն շրջելով ծեծում է դռները, իր սովորական հացը հաւաքում, դռներից պոռալով «հաց բերէք, հաց» և մի-մի հաց առնելով, ուսին զցելով շարունակում է ծանապարհը: Ոմանք կթաններն են տեղաւորում, կապում ու կապոտում,

ուրիշները մոլորած անասուններն են փրնարում՝ բարձր ձայնով սրան կամ նրան հարցնելով, կամ նախրապանին փնտրելով և ամբողջ գիւղը միանգամից թնդում է բազմութեան աղմուկից՝ մի անորոշ, անհասկանալի մումուոցով:

Տէր-Մարուքն էլ դուրս եկաւ եկեղեցուց և տէրողորմեան համբելով կամաց-կամաց քայլում է դէպի տուն ու էս Պէտօի հետ: Ճանապարհին ժամաւորների բազմութիւնը՝ մարդ թէ կին աջ ու ձախ յարզանքով յետ է քաշւում, ճանապարհ բանալով պատկառելի ծերունիներին, որոնք ցածր խօսելով շարունակում են իրանց ճանապարհը:

Տէր-Մարուքը իր կեանքի արեւմուտքին մօտեցած ծերունի էր: Տարիները և հոգսերը իրանց քայքայիչ կնիքը դրել են նրա մարմնակազմի վրա, ողնաշարը թեթեւ կորացած է, բայց այնու ամենայնիւ բոլոր նշաններից երևում է, որ այս մարդը մի հոյակապ տղամարդ է եղած մի ժամանակ: Սպիտակ երկար միրուքը փռուած ծածկում է նրա կուրծքը, ալէզարդ մազերը քահանայական գլխարկի տակից թափւում են մինչև ուսերը և ծածկում պարանոցը: Իէմքը նիհար է, բայց սղդու, իսկ երկու սպիտակած խիտ յօնքերի հովանու տակ պլպլացող աչքերը մի անօրի-

նակ կենդանութիւնն են տալիս ծերացած գէմքին, այդ աչքերում փայլում է երիտասարդական կորովի մնացորդը: Նրա վրա նայելով մարդու տիրում է առհասարակ այն զգացմունքը, որպիսին մարդ զգում է, երբ կանգնած է հինաւուրց փառաւոր շինութեան տխուր և պատկառելի աւերակների առաջ:

Ծեր է նոյնպէս և ուէս Պէտօն, թէև սրա մէջքը կորացած չէ Տէր-Մարութի պէս, բայց ածելած գէմքին նոր բսած կարճ մազերը բոլորովին սպիտակած են: Ամբողջ գէմքի վրա փայլում է յոգնածութիւն և տխրութիւն: Աչքերը կորցրել են իրանց կրակը և նրանցից մինը զրկուել է տեսողութեան կարողութիւնից: Բոլոր նշաններից երևում է, որ այս մարդը նոյնպէս շատ է տանջուել, և արդարև քանի՜ քանի անգամ զիւզի ցաւ ու հոգսերի համար նրան բէգերի դուռն են քաշ տուել, ամիսներով բանա նստացրել և ամեն անգամ տուգանքներով ճանապարհ գցել:

Երկու ծերունիների սովորութիւնն է երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ խօսելով անցնել զիւզամիջից և միասին գնալ իրանց բնակարանները, որոնք շատ էլ հեռու չեն իրարից: Արդէն նրանք Տէր-Մարութի դռանն են, բայց այսօր սովորական հրաժեշտի ողջոյնը չը տուին իրար և միասին ներս մտան:

Երևում է, որ նրանք մի շատ ծանրակշիռ և հեռաքրքիր խնդրով են զբաղուած: Նրանց գէմքն այսօր սովորականից աւելի լուրջ էր և ախուր. այդ նկատեցին զիւղում ամենքը և երբ նրանք անցան, այդ բանը խօսակցութեան և ենթագրութիւնների նիւթ դարձաւ, որովհետեւ այս երկու ծերունիներն են յանձն առած ամբողջ զիւղի բաղդը, սրանք են բէգի, իշխանի գուռ գնում, սրանք են բանա նըստում, երբ զայրացած է բէգը, սրանք են մեծամեծներին կաշառք տալիս՝ թշուառութիւնից զիւղը փրկելու համար: Ահա թէ ի՞նչու զիւղացիներն էլ սաստիկ հեռաքրքրուեցին, երբ իրանց երկու իշխաններին չափից գուրս լուրջ, խորհրդաւոր դտան. դա ամենեւին բարի բան չէր գուշակում. այդ նշան էր, որ կամ հարկահաններն են շուտով գալու, կամ բէգն է անցնելու զիւղով և կամ դրա նման մի այլ թշուառութիւն է պատրաստում:

Ծերունիներն անցան բակից, և Տէր-Մարութքը հրելով տան գուռը հրամցրեց ուէսին: Նրանք ներս մտան մի դալան, որից երեք դռներ տանում էին տան երեք բաժանմունքը՝ թոնրատունը, զոմը և օդան: Երկրի անապահով վիճակը սախակ էր խեղճերին տան բոլոր բաժանմունքները իրար կից շինել,

այնպէս որ թէ տաւարն ու ոչխարը, թէ ընտանիքը մի և նոյն դռնովն են ներս մտնում և ապա այս կամ այն դռնով իրանց յատկացրած բաժինը դնում: Օդան նրանց հիւրանոցն էր և այստեղ էլ մտան Տէր-Մարութն ու ուէս Պէտօն:

Սա մի երկարաւուն քառակուսի շինութիւն էր, որի ճակատում, պատի մէջ, շինուած էր բուխարին. նրանից աջ ու ձախ կողմերում, պատերի տակ, երկար փռուած էին թաղիքներ և գորգեր, դրանց վրա էլ միմի մինդար և բարձեր: Երկու կողմի փռուածքի միջանցքը բաց էր մինչև բուխարին: Օդան լուսաւորում էր առաստաղի հերթկից:

Տէր-Մարութն ու ուէս-Պէտօն նստեցին մինդարների վրա, խօսակցութիւնը շարունակում էր:

— Ասացիր թէ Խութն աւերուած է, հարցրեց Տէր-Մարութը:

— Աւերուած է, տէրտէր, և բնակիչներն էլ կոտորուած են, շարունակեց ուէսը: Շատերին կենդանի-կենդանի են թաղել: Ռէս Գրգօն, հայի՛՛Ք քեզ, սղամարդ, սպանուած է և նրա ողջ տունը ջնջուած: Շատ քչերն են աղաւաւել լեռներում և անտառներում ծածկուելով. նրանք էլ սովամահ լինելու վրա են:

Տէր-Մարութը լսում էր այս սոսկալի բօթը՝ մերթ գլուխն օրօրելով, մերթ ճնկներին խփելով, մերթ ախ ու վախ անելով: Երբ ուէս Պէտօն վերջացրեց աղէխարշ պատմութիւնը, աիրեց խորին լռութիւն: Երկուսն էլ պաշարուեցան ծանր մտքերով. Տէր-Մարութը նոյն իսկ մոռացել էր իր տէրողորմեան շրխկացնել:

— Ռէս Պէտօ, ընդհատեց տէրտէրը լռութիւնը, եթէ այդպէս է, մեր բանն էլ դժուար է. Խուժն աւերուեց, անյաղթելի Խուժն ընկաւ, մենակ ի՞նչ պիտի անէ խեղճ Բանօնը, որ մինչև այժմ Խուժի շուաքի տակ է ապրել: Մեր հարևան զաղաններն էլ մեզ դադար չեն տալ. սրանք մինչև այժմ Խուժի երկիւղից էին զսպուած մնացել, հիմա ամբողջ էլիաթը ոտի կը կանգնի և մեր բանը վատ կը լինի, շատ վատ: Տէր Սատուած դու խնայես, դու հասնես, վերջացրեց նա աչքերը երկինք ամբառնալով:

— Տէրտէր, առանց Սատուծոյ օգնութեան ոչ ոք աջողութիւն չէ ունեցել, բայց մարդն էլ պարտական է իր մասին հոգալ. պէտք է մտածել մի ճար անել: Լաւ կը լինի՝ մեկէլ աղսախկալներին էլ շուտով խորհրդի կանչնք, մի հնարք մտածենք ասիանցիների հաւանական յարձակման առաջն առնելու: Վատ

չի լինի, որ Ռաշիդն էլ մասնակցի մեր այս
խորհրդին, նա թէև ջահէլ է, բայց սիրա-
ունի, խելք ունի և կարող է օգտակար լինել:
Իսկ դու, տէր հայր, վաղուանից սկսիր եկե-
ղեցում հսկում կատարել, թող Աստուծոյ
աչքն էլ մեր վրա քաղցր լինի, մարդ ինչ որ
քաշի, իր մեղքերից կը քաշի:

Խորհուրդ դումարելու համաձայնութիւնը
կայացաւ Բանոնի երկու առաջնորդների մէջ,
բայց խօսակցութիւնն այնուհետև դեռ շատ
երկար շարունակուեց: Արդէն կէս զիշերը
մօտ էր: Գիւղում աղմուկն ու շարժումը
դադարել էր, ամենքն ընկղմել էին խոր քնի
մէջ. ընդհանուր խաղաղութիւնը վըրովում
էր միայն երբեմնակի շների չարագուշակ հա-
ջոցով ու ոռնոցով: Սրանցից մէկը, մանաւանդ
գիւղի հեռաւոր ծայրում յուսահատ կողկան-
ձում, փնդուտում էր, ամենքն էլ ձայնակցում
էին նրան՝ այլանդակ, խլացնող համերգ կազ-
մելով, և ապա կրկին լռում: Բայց ահա հե-
ռաւոր շունը կրկին հաջել սկսեց, բայց այս
անգամ աւելի կատաղի, աւելի բարձր, միւս
շների աղմուկն էլ միացաւ և ընդհանուր
դարձաւ: Երկու ձերունիներն ականջները
սրած՝ ուշադրութեամբ հետևում են այս ա-
նօրինակ աղմուկին, որը նրանց կարծիքով մի
շատ ծանրակշիռ պատճառ պէտք է ունենար:

Շատ չանցած նրանց կասկածներն արդարացան, շների հաջոցի մէջ լսելի եղան նաև մարդկանց ձայներ, որոնցից մէկը պարզ և որոշ կերպով «եաման քեօմազ» պոռայ, սրան հետեւեց երեխաների լացի ու վռչի ձայներ: Սյլ ևս ոչ մի կասկած չը կար, որ զիւղացիներից մէկի տան վրա զիշերային յարձակումն է տեղի ունեցել, և անշուշտ Մխօի տունն էր, քանի որ նրա տունն էր դանւում զիւղի ծայրում միւսներից անջատ, զոնէ այսպէս վճռեցին աէր Մարուքն ու ոէս Պէտօն և պատրաստուեցին դուրս ելնել զիւղը ոտքի հանելու համար, բայց դեռ երկու քայլ չարած օդայի դռանը երեւցաւ Ռաշիգի վայելչակաղմ հասակը:

— Աւազակները Մխօի տունը կոխել են, ասում են աղջիկ են փախցրել, դռնեց նա, և առանց որ և է պատասխանի սպասելու, վազեց օդայի պատից քաշ ընկած զէնքերը խլեց, դուրս քաշեց իր ձերմակը և առանց թամբելու, մէջքին թռաւ և անյայտացաւ խաւարի մէջ, մինչդեռ ողջ զիւղը տակն ու վրա էր եղել, մարդիկ վազում էին դէպի աղմուկի կողմը, նոր զարթնածները վազողներին հարցնում էին քանի էութիւնը: Ոչ ոք չիմացաւ թէ Ռաշիգը մէն-մենակ ուր գնաց:

Ռաշիդը գիտէր, որ աւազակները որտեղից էլ գնալու լինէին, պէտք է Աստուածածնի բլրի տակից անցնեն: Ուստի մտածեց մի կտրուկ ճանապարհով այդ բլրի տակ նրանց առաջը կտրել. սրա համար հարկաւոր էր գեան անցնել, միւս ամիով գնալ մինչև բլրի ուղղութիւնը, և ապա կրկին անցնել և բլրի առաջ դուրս գալ: Ահա նա արդէն գետի ափումն է, որ դռոււմ գոչումով հոսում է խաւարի միջեց: Մի բոպէ ջրի աղմուկը, համատարած խաւարը, իր միայնութիւնը նրան սարսափ ազդեց, և նա կանգ առաւ մտախոհ. բայց մտածելու ժամանակ չը կար, գետի խշռոցն անկարող եղաւ խլացնել զիւզից լսուող բազմազան ձայները, հարայ-հրոցը և նա ս. Աստուածածնին յանձնելով իրան՝ խթեց ձիու կողքերը. կենդանին սարսափած ջրից ու խաւարից մի վայրկեան յետ-յետ քաշուեց, բայց վերջը հնազանդուելով տիրոջ ցանկութեանը՝ մռնչալով ջուրը մտաւ, սաստիկ շրթոց հանելով: Կրճքից վեր խորասուզուած ջրի մէջ, նա հզօր կրճքով դէմ տուեց ալիքներին և սկսեց առաջ գնալ: Ռաշիդը քաջալերում էր փռնչացնող կենդանուն, շոյելով բարձր բռնած զեղեցիկ պարանոցը. երկար չքաշեց այս վտանգաւոր ընթացքը. մի քանի բոպէից յետոյ Ռաշիդն արդէն միւս ամիւմն

էր, և սլանում էր զեափ ընթացքով դէպի վար, դէպի բլուրը: Ահա՛ նա արդէն բլրի առաջն է. կրկին հարկաւոր է զետակն անցնել: Առաջին փորձից քաջալերուած, նա այս անգամ համարձակ քշեց իր ձին և շուտով դուրս եկաւ և բլրի դէմ յանդիման կանգ առաւ:

Նա ձիուն չէր խնայել և համոզուած էր, որ զողերն անցած չեն լինի, քանի որ նա անհամեմատ աւելի երկար ճանապարհ էր, քան իր կտրածը և երկրորդ՝ աղջիկ փախցնելն էլ այնքան հեշտ բան չէր, որ նրանք կարողանային իրանից առաջ այստեղից փախած լինել:

Ռաշիդը շտապով վար բերեց հրացանը, քաշեց նրա ոտքը և ճանապարհի մէջադուր կանգնած սպասում էր առանց ձիուց իջնելու: Սյգ բուպէում նրան ոչ մի միտք չէր խռովում. ոչ թշնամիների անսպասելի բազմութիւնը, ոչ իր միայնութիւնը և ոչ յանդուգն ձեռնարկութեան բոլոր ահաւորութիւնը: Նա միայն սարսափում էր այն մտքից, թէ մի՞ դուցէ անօրէններն անցած լինեն և իր բոլոր ջանքերն ապարդիւն անցնեն: Լսողութիւնը սրած, նա աչքերը չռել էր խաւարի մէջ, աշխատելով որ և է ստուեր ջոկելը կամ լսել որ և է շուկ, կամ ձիերի արտփիւն:

սակայն իզո՛ւր, միայն գեան էր իր ահաւոր
 աղմուկով զզրուում շրջակայքը՝ զարկուելով
 Աստուածածնի աւերակ վանքի ժայռոտ հիմ-
 քին, որ ցցուած էր խաւարի մէջ, որպէս մի
 վիթխարի քարակոյտ: Անցան մի քանի բո-
 պէներ, յաւիտենականութեան չափ երկար.
 Ռաշիդը մօտ է յուսահատուելու. նա արգէն
 հակուած է համոզուելու, որ աւազակներն
 արգէն անցել են, այդ միտքը և՛ սարսափեց-
 նում և՛ կատաղեցնում է նրան. նա մտածում
 է նոյն իսկ ձիու բերանը յետ դարձնել և
 քշել նրանց յետևից. ձերմակն աւազակն թաց
 է, նա կը հասնի նրանց: Յետոյ այս միտքը
 թուաց նրան չափազանց յանդուգն և հրէ-
 շաւոր: Նայեց աւերակ մենաստանին և ահա-
 մայից երեսը խաչակնքեց խորին երկիւղածու-
 թեամբ: Սյսպէս էր նա միշտ, ցերեկ թէ զի-
 շեր, չէր կարող այս սրբավայրերի մօտից
 անցնել՝ առանց երեսը խաչակնքելու: Նա մի
 ահամայ երկիւղ էր զգում, երբ մօտենում էր
 այս բլրին. ի՞նչ էր այս երկիւղի պատճառը,
 նա մինչև այժմ որոշել չէր կարողացել: Նա
 յիշում էր, որ մանուկ հասակում իր քահա-
 նայ հայրն ստիպում էր նրան խաչակնքել
 սրբավայրի առաջից անցնելիս և այն ժամա-
 նակից նա սովորել էր խաչակնքել երեսը:
 Բայց ի՞նչով բացատրել այդ երկիւղը. սա կրօ-

նական երկիւղաճուժիւն չէր, որ համակոււ
 էր նրա սիրտը. սա սարսափ էր, նման այն
 սարսափին, որ մանուկներն զգում են աւե-
 րակների մօտից անցնելիս, որոնք նրանց կար-
 ծիքով դեերի, չարքերի բնակարաններ են:
 Մանկական հասակում այսպիսի մի երկիւղը
 շատ բնական կը լինէր, իսկ այժմ. սա ի՞նչ
 տխուր չարագուշակ երկիւղ է, որ տիրում է
 նրա անվախ սրտին ամեն անգամ այստեղից
 անցնելիս. բայց նա չը կարողացաւ այս հար-
 ցերի պատասխանը տալ, խաւարի մէջ լսուեցին
 ձիու տրուէիւն և մի սրտամորմոք նուազած
 ձիւ, որ մերթ բնդհատուում և մերթ լսում
 էր աւելի ու աւելի մօտենալով. այլ ևս ոչ
 մի կասկած չը կար, որ նրանք են: Հրացանն
 ուղղեց. բայց հէնց այն բոպէին, երբ կամեցաւ
 արձակել, կրկին կանգ առաւ, նրան սարսա-
 փեցրեց այն միտքը՝ իսկ եթէ իր գնդակը
 հէնց խղճալի աղջկան դիպչի, և ստիպուած
 հրացանի բերանը դէպի վար, դէպի եկողների
 ոտներն ուղղեց. հրացանը տրաքեց, գնդակն
 անախտորժ վզոցոցով անցաւ խաւարը պատուե-
 լով դէպի մօտեցող երեք ստուերները և
 նրանցից մէկը գետին գլորուեց: Ռաշխիւն ա-
 ռաջ արշաւեց:

— Կացէ՛ք, անօրէններ, որոտաց նա խա-
 ւարի միջեց, Ռաշխիւր դեռ կենդանի է:

Այս ահաւոր անուներ, յանկարծակի և անսպասելի կողմից հրացանաձգութիւնը, մէկի թաւալղոր ընկնելը, սարսափով պատեց ասիանցիներին և նրանցից երկուսը թողնելով յափշտակած կիսամեռ աղջկանը իրանց ընկած ընկերի մօտ, իրանք անյայտացան՝ դաշտի հակառակ կողմը փախչելով: Մօտենալով՝ Ռաշիդը դտաւ աւազակին կենդանի, բանից դուրս եկաւ, որ սրա ձին էր սպանուել, անկարող դարձնելով նրան փախչել: Անօրէնը զթութիւն էր խնդրում... Գիչ յետոյ Ռաշիդն աւազակին առաջն արած և կիսամեռ աղջկան ձիւ վրա դրած դիմեց գիւղ:

Գիւղը սզի մէջ էր: Ամենքը՝ վազեցին դէպի Մխօի տունը և այնտեղ հետեւեալ տեսարանը ներկայացաւ նրանց աչքին: Մխօն՝ սրի մի հարուած ընդունելով գլխին, ընկել էր բակի մէջ արիւնլուայ. մանր երեխաները մօրը կորցրած ձտերի պէս, խեղճ ու կրակ վայում էին. իսկ նրանց մայրը, ամուսնու կողքին կծկուած մազերը փետելով, ծնկները ծեծելով, գլխին տալով պոռում էր.

— «Եաման աղջիկս, քրիստոնեայ էք, խաւէք: Ռաշիդ ջան, մեռնեմ քեզի, բեօ ոտաց հէյրան, թէ ձարբմ՝ դու էնիս, իմ ասլան, դոռում էր տարաբախտ կինը բազմութեան մէջ Ռաշիդին փնտրելով:

Բայց Ռաշիդը չը կար: Ընդհանուր շփոթութեան մէջ ոչ ոք չէր յիշում, այժմ միայն ամենքն էլ նկատեցին, որ Ռաշիդը չը կայ և զարմացան, որովհետև այսպիսի ժամանակ նա տանը նստել չէր կարող:

Հասան Տէր-Մարուքն ու ուէս Պէտօն:

— Տէրտէր, ո՞ւր է Ռաշիդը, զիմեցին նրան մի քանի ձայներ միասին:

— Ռաշիդը զըմմէնէն առաջ վաղեց, մազկար նա էսա տեղ չէ՞. էսմալի հաւարին հասէք, նա նրանց յետեից է ընկել մենակ: Միս, անզգոյշ սղոյ, — ասաց տէրտէրը ծընկներին տալով — դէ՛ շուտ հա՛, շարունակեց նա. անօրէնները շատ կը լինեն, իմ տունը կաւերեն և էսօր մէկի տեղ երկու դազ կը քաշեն մեր սրտին. դէ՛, շո՛ւտ հասէք:

Երիտասարդները շփոթուած առաջ վաղեցին: Բայց զեռ զիւղից չէին դուրս եկել, որ նրանց հանդէպ դուրս եկաւ Ռաշիդը աղջկան ձիու վրա դրած, իսկ կապուած աւազակին առաջն արած: Ո՞վ կը սպասէր. ուրախութիւնն ընդհանուր եղաւ: Մայրն ու փոքրիկ երեխաները վրա պրծան փաթաթուեցին Սալբիին, որ մօր զրկի մէջ յուզմունքից մարեց: Մի քանիսը խանձարուրով պատեցին Միսօի զուխը, իսկ բազմութիւնը շրջապատեց աւազակին և Ռաշիդին:

— Տղէ՛րք, դարձաւ Ռաշիդը դէպի բազմութիւննր, երեւում է, որ այս շները մեզ վրա ոտք են վերցրել. ո՞վ էր տեսել ասիանցին սիրա անի, Բանոնից ազջիկ փախցնի: Տօ՛, սրանք մեր դառանը սիրա չեն արել մօտենալ, սրանց մի լաւ խրատ պէտք է տալ, այ էս շան զուտը ջախջախենք, ձգենք դետը տանի, որ էլ ոչ մէկը սիրա չանէ էն սարերից դէսն անցնել: Դէ՛հ, կապեցէք սրան սայլից: Մի քանի երիտասարդներ վայրկենապէս բռնեցին և դէպի սայլը քաշ տուին աւազակին. վերջինս ճչում էր, լաց լինում, նրանց բախտին դիմում, աղերսում, որ խնայեն իրան:

— Կացէ՛ք, մէջ մտաւ տէրտէրը, Ռաշիդ, զաւակս, թող չարն անցնի, արիւն մի թափէք, նրանք արին, դու մի՛ արա, փառք տանք Աստծուն, որ նրանց չարութիւնը չը յաջողուեց. զուտը քարը, թող կորչի երթայ, ժամանակը չար է...

— Տէրտէր, չեմ սպանի, լսում եմ քեզ, բայց պէտք է այնպէս խրատեմ, ինչպէս որ դու մեզ խրատում էիր, երբ դաս էիր տալիս: Տղէ՛րք, այս շանը կապեցէք սայլից զլսիվայր: Մի բոպէ չանցած ասիանցի աւազակը զլսիվայր կախուած ձօձում էր սայլի յետին մասում և Ռաշիդը կարող ձեռքով անխնայ ճիւղտի հարուածներ էր տալիս նրա մերկ

ոսներին ու մարմնին.—Նա գոռում էր, տըն-
քում, վայում, աղաչում, որ խնայեն, բայց
հարուածները տեղում էին ու տեղում:

— Բաւական է, վերջապէս գոռացին տէր-
ատէրը և ուէսը, թող տուէք կորչի երթայ:

Աւազակին արձակեցին, նա հազիւ էր ոս-
ների վրա կանգնում, և օրօրուելով հեռացաւ:
Բազմութիւնն սկսեց ցրուել, և երկար չան-
ցած զիւղում կրկին ախրում էր զիշերային
խաղաղութիւնը:

Գարնանային զեղահրաշ առաւօտ էր: Մա-
րալայ սարերն ու ձորերը գեռ լողում էին
վաղօրգեան աղջամուղջի մէջ, և նրանց կա-
նաչազարդ կատարները գծազրուելով երկնա-
կամարի կապուտակ ֆօնի վրա, ասես ամպերի
կոյտեր լինէին: Կանաչապատ բլրակները, շա-
մանդաղի միջից հազիւ նկատելի ստուերագծե-
րով խիտ առ խիտ իրար վրա կուտակուած,
հսկայական հօտի էին նմանում, որին հովուի
սրնդի ձայնը գեռ չէր վերկայրել առաւօտեան
արօտի: Այս կանաչազարդ լեռների, այս զե-
ղանկար բլրակների միջից մերթ երևալով և
մերթ ծածկուելով հոսում էր զետակը, ոլո-
րուելով վերաւոր օձի պէս, որ երբեմն ցոյց էր
տալիս իր փայլուն արծաթազոյն մէջքը, իսկ
երբեմն կորչելով ձորերի խորութեան մէջ, իր
ներկայութիւնը յայտնում էր խուլ խշխշոցով:

Մօտ էր արշալոյսը: Օրուայ այն ժամն էր, երբ լեռ ու դաշտ, ծառ ու ծաղիկ, աղբիւր ու առուակ նղղած, շունչները բռնած, անձայն, լուռ, ասես վախենալով խանդարել սքանչելի ներդաշնակութիւնը, սպասում են բնութեան այն հրաշալիքին, որ արշալոյս անունն է կրում: Փչում էր առաւօտեան մեղմ, զով քամին, օրօրելով, իրար տալով լեռների և հովիտների ծաղիկներն ու խոտերը: Մարալայ սարերի թիկունքից դէպի վեր երկինքը շառագունուել էր արշալուսի նկարչական գոյնով: Արևի առաջին ոսկեգոյն շողերը խուրճ-խուրճ թռան ընկան լեռների կանաչապատ ցօղազարդ կատարներին, ասպհետոհհետէ ցածրանալով պայծառ լուսով ողողեցին ցօղազարդ բլուրներն ու դաշտերը: Կանաչների աղամանդեայ փայլուն ցօղերը գոլորշիանալով նախ մի համատարած նուրբ շամանդաղով ծածկեցին ամբողջ հարթութիւնը, ասպ կամաց-կամաց շրջակայքը պարզուեց, արևի ոսկեայ գունդը բարձրացաւ ջինջ, կապուտակ ու ժպտուն երկնակամարի վրա: Տեսարանը սքանչելի էր:

Բայց այս բոլորը չէին գրաւում այն ձիւաւոր երիտասարդին, որ սանձը իր ձերմակ ձիւու պարանոցին դրած՝ հանդարտ գնում էր դէպի Մարալայ սարերը: Դա մաշիգն էր:

Տխուր էր երիտասարդը, ասես նա չէր տեսնում լեռների ու դաշտերի կանաչազարդութիւնը, հրաշալի արշալոյսն ու արեւածաղը, չէր լսում քարափներում կվկվացող կաքաւների, դայլայլող հարիւրաւոր թռչունների քաղցր ձայները, որ միախառնուելով գետակի խշխշոյցի հետ՝ կազմում էին մի քաղցր, մի ուշադրաւ համերգ:

Պարզ էր, որ մի ծանր վիշտ ճնշում էր երիտասարդի սիրտը, ուր դուցէ այնքան խաւար էր, որքան ամպամած զիշերը: Ճակատի խոշոր ծալքերը փայլուն ապացոյց էին նրաներքին աշխարհի: Հաւատարիմ նժոյգը, կարծես զգալով իր տիրոջ հոգեկան վիճակը, զգուշանում էր նրան անհանդիստ անել, խանդարել, խռովել նրա մտքերը և ուշադիր բնազդով քայլում էր դաշտավայրերի միջով: Տխուր է Ռաշիդը, նրան տանջում է Զարէի սէրը. կտրել կաշկանդող կապերը, մոռանալ սիրած աղջկան, հեռանալ նրանից, նա չի կարողանում: Ընկձուած կամքն այլ ևս ոյժ չունի, բանականութիւնը լռել է, նա իր սրտի և զգայականութեան ստրուկն է դարձել. իսկ շարունակել գաղանի տեսակցութիւնները այս ամայի լեռներում, մինչև ե՞րբ, և ինչով կը վերջանայ... Հետեանքը կրկնակի վտանգաւոր է, եթէ ասիանցիները մի կերպով

իմանան, որ շատ հեշտութեամբ կարող է պատահել, այն ժամանակ գործն առանց արիւնի վերջանալ չի կարող: Վիրաւորուած ասիանցիները մահու գնով կառնեն իրանց բէկի աղջկան հասցրած անարգանքի վրէժը, և ո՞վ դիտէ, գուցէ այդ պատճառով տուժի և իր հայրենի գիւղը: Սյս գեռ քիչ է. նա վերջին գէպքում հայրենակիցներից դաւաճան անուանը կարժանանայ:

Ահա թէ ինչ ծանր մտքեր էին պաշարել նրան. երբ հասաւ Աստուածածնի բլրին, նա գլուխը վեր բարձրացրեց, նայեց աւերակ սրբավայրին և երկիւղածութեամբ խաչակնքեց իր երեսը. շարժեց ձիուն և առաջ արշաւեց, որովհետեւ հեռու մի բլրի գագաթին կանգնած տեսաւ իր Զարէին: Տխուր ճնշող մտքերը թողին նրան, սիրած աղջկայ տեսքը լցրեց նրա սիրտը մի անսահման բաւականութեամբ. նա մոռացաւ և՛ երկիւղ, և՛ վտանգ, և՛ ամօթ, և՛ նախատինք: Զարէն բլրի գագաթից դիւթել, յափշտակել էր, նրան քաշում գրաւում էր, որպէս լուսաւոր փարոսը ալիքների մէջ մոլորուած նաւին: Ռաշիկը թռչում սլանում էր, ասես սիրոյ թևերի վրա. ինչե՛ր չէր տայ մի ժամ, մի րոպէ առաջ գրկելու այն սքանչելի պատկերը:

Ահա՛ նա վերջապէս սովորական ժայռի յետեն է. բիչ յետոյ զալիս է Զարէն, և նրանք գրկախառնուում են և զուրգուրում իրար, որպէս զոյգ աղաւնիներ:

— Ախ, Ռաշիդ ջան, ինչքան վատ կը լինէր, եթէ այսօր չը գայիր. աչքս ջուր կարեց մինչև տեսայ քեզ. լաւ որ եկար, ասում է Զարէն և աւելի ու աւելի մօտ սեղմուում նրան և համբուրում Ռաշիդի ճակատն ու շրթունքները: Ապա իր մեծ փայլուն աչքերը սևեռելով նրա դէմքին, նայում է երկար, շատ երկար սիրատապ հայեացքով, կարծես աշխատելով նրա դէմքի վրա կարգալ նրա ներքինը, նրա սրտի գաղանիքը:

Բայց յանկարծ նրա պարզ աչքերը պզտորուեցին, արտասուքները կախուեցին նրա արտանունքներից և նա հազիւ զսպելով իր հեկեկանքը, ծածկեց իր դէմքը Ռաշիդի կրծքի մէջ ու կարծես էլ չէր կամենում բաժանուել այնտեղից: Ռաշիդն սկզբում չը հասկանալով բանի էութիւնը, աղջկայ արածը միմիայն զուրգուրանք համարելով, սկսեց քնքշաբար շոյել նրա խիտ սև մազերի հիւսերը. բայց յանկարծ զգաց իր կրծքի վրա նրա հեկեկանքըն ու ցնցումները. նա զարմացաւ և երկու ձեռքով բռնելով նրա զուխը, բարձրացրեց նրան և երկար փորձող հայեացքով սկսեց

նայել աղջկայ արտասուեացող դէմքին ու աչքերին: Զարէն տխուր էր, շնա տխուր. արցունքները թափուում էին նրա սիրուն աչքերից և ողողուս էին կարմիր, բորբոքուած այտերը՝ դարձնելով նրան էլ աւելի գրաւիչ, էլ աւելի գեղեցիկ:

— Զարէ, դառնուկս, դու դարդ ունիս, տխուր ես և ինձնից թաղցնում ես. ասա՛, ի՞նչ է պատահել քեզ. ձերոնք իմացե՞լ են...

— Ռաշիդ ջան, ոչինչ չի պատահել, հէնց այնպէս արտասուեցի, վառ երազ եմ տեսել, տխրել եմ: Երազիս դու նստել էիր մեր սև դռնի վրա և գնում էիր մի ինչ որ շատ հեռու տեղ, մի սարի վրա վաղեցի, բայց չը հասայ, դու գնացիր ու գնացիր: Զարթնեցի՝ երազ էր, բայց տխրեցի. ախր սև դռնը փխբան է, Ռաշիդ ջան, շնա փխս. բայց այդ թողնենք, մի բան հարցնեմ կասե՞ս...

— Սյդ ի՞նչ խօսք է. մի՞թէ դու չը գիտես, որ ես քեզանից ոչինչ չեմ ծածկիլ:

— Ռաշիդ ջան, ուղի՛ղն ասա, դու ինձ սիրո՞ւմ ես:

— Ի՞նչ տարօրինակ ես այսօր, Զարէ, ի՞նչ է պատահել քեզ, ինչո՞ւ ես հարցնում. մի՞թէ չը գիտես, որ ես քեզ կեանքիս չափ սիրում եմ:

— Սիրում ես, դէ երբու՛ր:

— Վահ, չե՞ս հաւատում: Երդուում եմ քո
և իմ արեւով, երդուում եմ սրովս, որ ես քեզ
սիրում եմ:

Աղջիկը կրկին խանդաղատանքով փաթա-
թուեց նրա պարանոցով, կրկին դուրսը թաղ-
ցրեց նրա կրծքի մէջ և այնպէս եռանդով,
այնպէս սիրով, ասես մէկը կար, որ դալիս էր
խլելու նրանից իր սիրածին, բռնի կերպով
բաժանելու իրարից: Զարէն շարունակում էր
հեկեկալով լալ:

— Զարէ, կոչեց Ռաշիդը, աւելի ևս զար-
մացած և յուզուած, դառնուկս, ախր ի՞նչ է
պատահել քեզ, եթէ մի բան կայ, ասա, եթէ
ոչ, ինչո՞ւ ես լալիս:

— Ռաշիդ ջան, լսիր իմ խօսքին, արի
փախչենք այստեղից: Թէ սիրում ես Զարէին,
փախցրու նրան աշիրի պէս, կրկնեց աղջիկը
իր արտասուալից աչքերը յամառութեամբ
սեւեռելով Ռաշիդի աչքերին: Իմ երազը վատ
է, ես վախենում եմ, ես կը դամ քեզ հետ,
տար ինձ, ուր կուզես, տար հեռու, շատ
հեռու. այնտեղ, ուր ձեր Ֆլաները շատ են
ու հանդիստ են ապրում: Ես էլ Ֆլայ կը
դառնամ և մենք կապրենք միասին, միայն
շո՛ւա, շուա փախչենք, աղաչում եմ քեզ, իմ
աննման իզիթ:

— Ինչո՞ւ համար դու այդ բանը միայն այսօր ասացիր, իսկ մինչև այժմ ոչ մի այդպիսի բան չես ասել, և ինչո՞ւ ես լալիս, ախր ի՞նչ է պատահել:

— Ես դուր տեղը դոչ չեմ տեսել երազումս, որ մնանք քեզ կը սպանեն, հաւատա՛ կը սպանեն. ես էլ չեմ ապրի, Զարէն առանց Ռաշիդի մի օր էլ չի ապրի. ա՛յ, կեկնեմ՝ էն սարի գլխից ինձ վար կը գլորեմ: Էդ խօ կարո՞ղ եմ անել: Ա՛խ, Ռաշիդ, մերոնք կատաղել են. մեր ասիանցուն անցեալ օրը այնքան ծեծել էիր, որ սուէն եկաւ թէ չէ մեռաւ: Ախր ինչո՞ւ ծեծեցիր նրան. հիմա ինչ կանէք մերոնց հետ: Լուր է եկել, որ ձեր պաշտպան Խուլթն էլ շիկակներն աւերել են ու բոլորին կոտորել. մերոնք էլ այդ պատճառով այս գիշեր խորհուրդ արին մեր տան մէջ, որ ձեր գիւղի վրա յարձակուեն, կրակ տան ու կոտորեն, և նրանք կանեն. չը գիտես, որ ասիանցիների ձեռքը ճար բլնի, ձեր երեխաներին էլ կը մորթօտեն:

Մի չարագուշակ սարսուռ անցաւ Ռաշիդի մարմնով:

«Խուլթն աւերել են, կոտորել են, կրկնում էր նա մտքի մէջ: Յիրաւի սա մի սարսափելի գոյժ էր: Ասիանցիներն այժմ ինչ ասես կը կատարեն Բանոնի գլխին: Պէտք էր շտա-

պել զիւղ հասնել ժամ առաջ. պէտք էր ելք մտածել»:

Նա վեր կացաւ:

— Դու գնում ես, Ռաշիդ, և չես ուզում փախչել ինձ հետ, ուրեմն դու ինձ չես սիրում, չէ՞ որ մնաս, քեզ անպատճառ կը սպանեն. իսկ Ջարէն առանց Ռաշիդի ի՞նչպէս ապրի: Լսիր ինձ, քո բախտն եմ ընկել, արի փախչենք, ոտքերդ ընկած աղաչում եմ, ասաց աղջիկը լացակամած և ծունկ չոքեց Ռաշիդի առաջ աղիողորմ արտասուելով:

Յուզուած Ռաշիդը, ինչ անելը չիմանալով, մի բոպէ ապշած մնաց, սառած նայելով իր ոտների տակ ցնցուող զեղահասակ աղջկան, որի թիկունքի վրա փռուած էին ճոխ սև մազերը, ապա նա յանկարծ ուշքի գալով կռացաւ, քնքշաբար բարձրացրեց նրան և համբուրեց արտասուեացող այտերը և դողդոջուն շրթունքները:

— Ջարէ ջան, մի՛ լար, հողիս, ասաց նա. ինձ այնպէս հեշտ չէ սպանելը. Ռաշիդին սպանելը դժուար է: Մի՛ վախենար: Ախր այժմ ես քեզ հետ ի՞նչպէս փախչեմ: Ո՞ր իզիթը, եթէ նամարդ ստորահողի չէ, յանձն կառնի այսպիսի վտանգաւոր ժամանակ թողնել իր հայրենի զիւղը, իր վաթանը կրակի մէջ և փախչել, ախր աշխարհը կը թքի ինձ:

մի՞թէ դու կուզես, որ քո Ռաշիդին ամենքն էլ նամարդ անուանեն: Հոգիս, ինչո՞ւ ես մոռանում, որ ես ճնողներ, ազգականներ, հայրենակիցներ ունիմ, մի՞թէ վայել կը լինի իմ անուան, որ ես նրանց թողնեմ հազար ու մի վասնզի ենթակայ:

Ռաշիդի ոգևորուած խօսքերը նպատակին հասան: Աղջիկը փաթաթուեց նրա պարանոցով և մի տաք համբոյր դրոշմեց նրա ճակատին: Հրաժեշտի համբոյր էր դա. նրանք կրկին և կրկին դրկախառնուեցան: Տխուր էր այդ հրաժեշտը. երկուսին էլ թւում էր, թէ նրանք յաւիտեան բաժանուում են իրարից. և այդ նրանց վերջին տեսակցութիւնն է: Վերջապէս Ռաշիդը կարողացաւ ազատուել ազջկայ փաղաքշանքներից, թուաւ իր ձերմակի մէջքին, սլացաւ դէպի դիւղը. իսկ Չարէն ժայռի կատարին կանգնած, դեռ երկար նայում էր նրա յետեից, մինչև նա բոլորովին ծածկուեց:

Գիշեր է: Բանտնն ընկզմուած է խոր քնի մէջ: Տներում վաղուց ճրագները մարել են: Ամեն տեղ ձայն ու շարժումը դադարել է. միայն Տէր-Մարութի օդայում դեռ պլպլում է ձէթի ճրագը՝ մի աղօտ, խորհրդաւոր լոյս սփռելով իր շուրջը: Այնտեղ նստողների դէմքերը հազիւ ճանաչւում են: Վերևում նստած

է Տէր-Մարութի, իր անբաժան տէր-ողորմեան ձեռքին համբերով. նրանից ցած, մինչարի վրա բազմել է ուս-Պէտօն, որ ազահարար կուլ է տալիս չիրուխի դառն, խեղդող ծուխը և ամեն անգամ, երբ քուլայ-քուլայ բարձրացնում է, սկսում է ծանր հազալ խուսոս կրճքից: Սյստեղ են և Մէլիք-Սարգիսը, Մէլիք-Առաքելը և մի քանի այլ ճերունիներ: Նստոտած օդայի աջ ու ձախ կողմերում ամենքն էլ մտախոհ են, ամենքի կնճռոտ ճակատը ծանր հոգսերի կնիք է կրում իր վրա: Բոլոր նշաններից երևում է, որ սրանք հաւաքուած են այստեղ մի ծանր, մի մաշող խնդիր վճռելու համար: Ամենքի հայեացքն ուղղուած է Տէր-Մարութի և ուս-Պէտօնի վրա. իշխանների աւագներից սպասում են լսել ժողովի նպատակը:

— Ասիանցիները մեզ կրկին սպառնում են՝ ընդհատեց լռութիւնը ուս-Պէտօն, Խուժն իսպառ տակն ու վրա են արել շիկակները. մենք մնացել ենք առանց օդնականի, առանց թև ու թիկունքի: Ռաշիդն էլ, չք գիտեմ որտեղից, հաստատ կերպով լսել է, որ այս օրերս մենք կենթարկուենք ասիանցիների յարձակման: Ի՞նչ պէտք է անել:

Տիրեց մէ ճնշող, չարագուշակ լռութիւն. պատկառելի ձերերի ձակասների կնճիւններն

էլ աւելի խտացան, խիտ սպիտակած յօնքերն
 էլ աւելի կիտուեցան: Ամենքն էլ զգում էին,
 որ զրութիւնը ծանր է և յուսահատական,
 բայց ելք գտնելն այնքան էլ հեշտ չէր: Ամեն
 մէկը խորհում էր, բայց ոչ ոք չէր համար-
 ձակուում առաջինը խօսել. լռութիւնն ընդ-
 հատուում էր միայն տէրատէրի տէր-ողորմեայի
 միաձայն շրխկոցով և ուէս-Պէտօի խռպոս
 հազով, իսկ չիբուխի ծուխը պալան-պալան
 բարձրանում էր, հա՛ բարձրանում:

— Ռէս-Պէտօ, ասաց վերջապէս Տէր-Մար-
 րուքը, երբ Խութը քարուքանդ է եղած և
 մենք մնացել ենք մենակ, ես կարծում եմ,
 մեզ մնում է միայն դաղթել և օր անաջ հե-
 ուանալ այս արիւնոտ երկրից: Մեր դիւղը՝ իր
 հիմնարկութեան օրից մինչև այժմ տասն
 անգամ քարուքանդ եղած կը լինի, այս իւր-
 դրն այլ ևս մեզ իւրդ լինել չի կարող. թող-
 նենք, հեռանանք՝ մեզ համար նոր վաթան,
 նոր իւրդ ձարելու.

— Տէր-տէր, մեռնեմ քո աջուն, այդ ի՞նչ
 ես ասում, կանչեց Մէլիք-Սարգիսը: Լաւ չի՞
 մեր հայրերի գերեզմանների մօտ թաղենք մեր
 թուառ զլուխները, քան թէ նրանց մեզ կտա-
 կած վաթանը, մեր հայրենի սուրբ օջախը,
 մեր հայրենի գերեզմանները, մեր ժամն ու
 սրբերը թողնենք անօրէնների ձեռքին: Չէ,

պէտք չէ գաղթել, թէկուզ դրա համար հարկաւոր լինէր մեռնել. վաթանք կորցնելուց յետոյ, կեանքը մի՞թէ որ և է զին ունի:

— Մէլիք, մէլիք, դու մոռանում ես, որ մենք երեսաներ ունենք, որոնք ոչինչով արժանի չեն սպասուող անտանելի կացութեան. նրանց ի՞նչպէս զոհենք, շարունակեց Տէր-Մարուքը:

— Տէր-տէր, մի և նոյն է, գաղթելով մենք նրանց դարձեալ մահուան ենք դատապարտում: Ո՛ւր գնանք, ո՞ւմ դիմենք, ո՞րի դռները ծեծենք նրանց կերակրելու համար: Ո՞վ մեզ մի անկիւն կըտայ նոյն իսկ զլուխ դնելու: Մեր զաւակները դարձեալ կը մահանան, միայն դանդաղ անարգական մահով, մուրացիկի մահով. իսկ մնալով՝ զուցէ մեզ կը յաջողուի պաշտպանուել, մինչև որ այս խառնակ դրութիւնն անցնի, մինչև որ պարսից և օսմանցոց պատերազմը վերջանայ:

— Մենք Ռաշիդին ուղարկեցինք Ամին աղայի օգնութիւնը խնդրելու, ասաց Մէլիք Սոաքելը. ես կարծում եմ՝ գաղթելու կամ պաշտպանուելու մասին. խօսք լինել չէ կարող, մինչև Ամին աղայի արամադրութեան մասին հաստատ բան չիմանանք: Ո՞վ զիտէ, զուցէ այդ աղան յանձն առնէ միանալ մեզ հետ ի սէր այն թշնամութեան, որ նա տա-

ծում է գէպի ասիանցիները. սպասենք մի փոքր էլ. Ռաշիդը խօսք է տուել այսօրուայ ժողովին հասնել:

Առաջարկութիւնը խելացի էր: Ամենքը նախ լսեցին, ապա սկսուեց խօսակցութիւն Խութի մասին. այս ու այն կողմից հարցեր էին ուղղուում ուէս-Պէտօին, և նա պատմում էր ցաւալի կոտորածի մանրամասնութիւնները, որքան իրան յայտնի էր: Անցան ժամեր:

Բահում լսուեցին ձիու արփիւն, քիչ յետոյ ներս մտաւ Ռաշիդը, յարգանքով զլուխ տուեց նստողներին և կանգ առաւ դռան մօտ. գիւղի իշխանների և հօր ներկայութեամբ նա նսանլու համարձակութիւն չունէր: Ամենքն էլ լսեցին, հետաքրքրուած հայեացքները գէպի Ռաշիդն ուղղեցին: Նրա պատասխանից էր կախուած ամենքի կեանքն ու մահը և աշխատում էին նրա գէմքի վրա կարգալ նրա ներքինը:

Ռաշիդը համառօտ կերպով հաղորդեց իր պատգամաւորութեան վախճանը. Ամին ազան շատ սիրալիբ ընդունելութիւն էր ցոյց տուել նրան, և խոստացել էր մի քանի օրից յետոյ իր ցեղակիցներով օգնութեան հասնել:

Ուրախութիւնն ընդհանուր եղաւ, ամենքի կնձիւններն էլ պարզուեցին. ուրախալի լուրը խնդրին վճռական կերպարանք տուեց, դադ-

Թելու միտքն իսպառ մերժուեց, վճռեցին
 մնալ զիւղում, իսկ մինչև Ամին աղայի հաս-
 նելը զիւղը պաշտպանողական դրութեան
 մէջ դնել: Ռաշիդը յանձն առաւ միւս օրը
 վաղ առաւօտից իր ընկեր երիտասարդների
 հետ զիւղի փողոցներում սանգեառներ
 կապել և զինուած հսկողութիւն կատարել
 զիշերները: Խորհուրդը վերջացաւ: Ժողովա-
 կանները մէկիկ-մէկիկ լռութեամբ դուրս եկան
 և ցրուեցին:

Վաղ առաւօտից ամենքը ոտի վրա էին,
 զիւղը զինուում էր, զիւղը դրուում էր պա-
 շարման դրութեան մէջ: Պէտք էր փողոցների
 ծայրերում պատնէշներ, հողաթմբեր կազմել,
 կամ սայլերով ու գերաններով արուեստական
 ցանկապատեր—սանգեառներ շինել: Ոմանք
 փորում էին, ուրիշները հողը բարձրացնում
 թմբերի վրա, մի այլ փողոցում թափուած
 էին սայլեր, լուծեր, գերաններ, որոնք հետ-
 զհետէ իրար հագցնելով փակեցին փողոցի
 մուտքը: Պարապ ձեռներ չը կային, աշխա-
 տում էին նոյն իսկ մանուկներն ու կանայք,
 պառաւներն էին միայն, որ պատրաստու-
 թիւնների բոլոր չարագուշակ ահաւորու-
 թիւնը և սպառնացող թշուառութեան բոլոր
 լրջութիւնը զգալով, խրճիթների դռների ա-
 ռաջ կանգնած, վախ-վախ էին անում, իրանց

Տնկները ծեծում չորացած ձեռներով և մարած աչքերից արտասուքի խղճուկ կաթիլներ էին քամում:

Մինչև դիշերը դիւղի պաշտպանողական բոլոր ենթադրուած միջոցներն ի կատար էին ածուած: Փողոցների մուտքերը փակուած էին սանդեառներով, խրամատներով և պատնէշներով: Եկեղեցու կտրին տեղ էին բռնել մի խումբ հրացանաւոր երիտասարդներ. Ֆնացած խմբերը ցրուել էին այս ու այն կասկածելի փողոցներում: Անհրաժեշտ էր նաև թշնամիների ձանապարհի վրա պահապաններ դնել, որ նրանց երեւալուն պէս իմաց տան պատրաստուելու:

Այս նպատակով Ռաշեղը մի խումբ ջոկեց և դիմեց դէպի Տիրամօր բլուրը. խումբն անմիջապէս մազլցելով բարձրացաւ և բլրի այս ու այն կողմում, այս ու այն ժայռի յետևում յարմարաւոր տեղեր գրաւեց:

Վրա հասաւ դիշերը. խաւար և ահաւոր դիշեր: Ռէս-Պէտօն և Տէր-Մարուքը միասին շրջեցին դիւղի բոլոր փողոցները, դիտեցին պատրաստութիւնները, քաջալերեցին պահպան երիտասարդներին, իսկ խռոված ու յուզուած կանանց ու երեխաներին խորհուրդ տուին գնալ քնելու, հաւատացնելով, որ դրութիւնն այնքան էլ վտանգուոր չէ. Աս-

առւած ողորմած է, շուտով օգնութիւն կը ստանան: Ոմանք՝ համեմատաբար աւելի սրբաւորները, ներս մտան մի կերպ պառկեցին քնելու, ինչպէս և փոքրիկ մանուկները: Իսկ վախկոտները թէև ներս մտան, բայց քուն չը մօտեցաւ նրանց աչքերին, խեղճերն այս ու այն անկիւնում կուչ եկած նստեցին, ալանջներն աղմուկի, հրացանաձգութեան պահելով: Եւ զիւզը լռեց:

Կէս զիշերը մօտ էր. չորս կողմից ոչ մի ձայն չէր լսուում. միայն զետակը յամառ կերպով շարունակուում էր ծեծել իր ժայռոտ ափերը և աղմկում էր շրջակայքը: Անյիշելի ժամանակներից նա ծեծում էր այդ ժայռերը, նոյն իսկ Բանոնը վաղուց էր սովորել նրա որոտմունքի տակ հանգիստ քնանալ, իսկ մանուկներն իրանց օրօրոցներում այդ ձայնով աւելի հանգիստ էին քնում: Սա մի հսկայական օրօր էր նրանց համար, բայց այսօր՝ այս զիշերուայ ահաւոր պահուն, կասես զեափ ձայնն աւելի զօրեղ էր, զոռոցն աւելի ահաւոր, արթուն զիւղացիք անգամ սոսկում էին նրա ձայնից, անցաւ դարձեալ մի քանի ժամ:

Յանկարծ լսուեց մի հրացանի ձայն. ինչ քան և բարձր էր զեափ զոռոցը, դարձեալ չը կարողացաւ խլացնել այդ ձայնը, որ լսուեց Տիրամօր բլրի կողմից և որ միանգամայն

բաւական էր, որ դարհուրած գիւղը՝ մինչև
ամենափոքր երեխան ոտքի վրա լինէին: Շու-
տով այդ որոտին յետևեց բազմաթիւ հրացան-
ների տրաքոց, պարզ էր, որ Տիրամօր բլրի
մօտ Ռաշիդի խումբն ընդհարուում էր թշնա-
միների հետ: Հրացանաձգութիւնը հեռոցհեռ
մօտենում էր և կէս ժամ չանցած՝ Ռաշիդն
իր ընկերներով ներս մտաւ գիւղը, ուր ամենքն
արդէն զարթել էին: Մեծ թէ փոքր,
մարդ թէ կին թափուել էին փողոցները և
սարսափած հետևում էին ահաւոր անցքին:

Գիւղից ոչ հեռու երևեցան ձիաւորուած
ստուերներ, և լսուեցին ոտների ձայներ. և
յանկարծ տասնեակ հրային լեզուներ սոսկալի
որոտով ահօսեցին թանձր խաւարը և բազ-
մաթիւ գնտակներ անախորժ վզվզոցով
զարկուեցան այս ու այն պատնէշին, այս ու
այն հողաթմբին: Երիտասարդները չորս կող-
մից պատասխանեցին նոյնպիսի հրացանա-
ձգութեամբ: Թշնամիների խմբի մէջ շփոթ ու
աղմուկ բարձրացաւ: Սպանուածներ ընկան
արդեօք, թէ՞ ձիեր սատկեցան, այդ ոչ ոք
չիմացաւ. միայն ստուերները ցրիւ եկան և
լսուեց սրարշաւ հեռացող ձիերի արօփիւն:
Ասիանցիները անսպասելի դիմադրութեան
հանդիպելով և գիւղը պաշտպանուած զրտ-
ներով թողին հեռացան: Անշուշտ նրանք

փոքրիկ խմբով եկել էին մի փորձ անելու ապագայ յանձակումների աջողութեան համար, կամ անակնկալ յարձակումով սարսափահար անելու քնած, անսպասուսս զիւղբայց նրանց յոյսերն ի դերե անցան:

Լոյսը բացուեց. դարձեալ արևը ծագեց Մարալայ սարերի թիկունքից և արարաշխարհի հետ լուսաւորեց նաև այս սարսափած զիւղբ. Տների կոնուսաձև կաուրներից մի քանիսի վրա ծխի ոլորապառոյտ սիւներ երևեցան: Կանայք վառեցին թոնիրները ձաշ եփելու: Ոչ ոք չը գնաց դաշտ աշխատելու, զիւղն այս առաւօտ չաղմկուեց դաշտ գնացողների երգերով և ուրախ կատակներով. անասուններն անգամ դոմբում փակուած մնացին ախուր բառաչելով:

Սրևը բարձրացաւ:

Կէսօրը մօտ էր, երբ յանկարծ Մարալայ սարերի հակառակ կողմից փոշու ամպեր բարձրացան. զիւղացիները կաուրները բարձրացան և հարիւրաւոր մարդիկ՝ մեծ ու փոքր, մարդ թէ կին ձեռքի թաթով աչքի վրա սաուեր անելով՝ հայեացքներն ուղղեցին հեռուն, գէպի այն կողմը, ուր բարձրանուս էր փոշին: Տարակոյս չը կար, որ այդ թանձր, ամպանման փոշին բաղմաթիւ ձիերի ոտքերի տակից էր բարձրանում. բայց ո՞վքեր էին

արդեօք եկողները. Ամին աղայի ձիաւորներն են, թէ՞ ասիանցիներ չրոսսկախումբն է յարձակումն գործում հակառակ կողմից: Գիւղում կրկին իրարանցում աիրեց, աղմուկ ու շփոթ բարձրացաւ. ամենքին տանջում էր այն միաքը, թէ ի՞նչ կը լինի իրանց վիճակը, եթէ եկողները ասիանցիները լինեն և այն էլ խիստ մեծ բազմութեամբ: Մի ժամ չանցած, Բանոնի շրջակայքի բլուրները ծածկուեցին ձիաւորների ահագին բազմութեամբ. ընդհանուր ախրութիւնը ցնծութեան փոխուեց, երբ յայտնի եղաւ, որ եկողը Ամին աղան է իր բազմաթիւ «խուլամներով»: Գիւղը փրկուած էր, զիւղացիները զրկաբաց ընդունեցին աղային իր հեռեւորդներէ հեռ. իսկ աէր-Մարուքն ու ուէս-Պէտօն շրջապատուած միւս իշխաններով ընդառաջ գնացին զիւղից դուրս և խորին յարգանքի արտայայտութիւններով ներս ընդունեցին պատուաւոր հիւրին:

Խրճիթների կոնուսաձև կտուրների վրա ոլորապտոյտ ծխերի սիւներ բարձրացան. այս ու այնանգ լսուեցին մորթոտուող դառների բառաչ, ուլերի մկկոց, հաւերի ձվձվոց. համարեա բոլոր աներում թանկագին հիւրերի համար հազուադիւս կերակուրներ էին պատրաստուում: Քիւրդերը ծաշեցին և հանգիստ առան:

Գիշերը մօտենում էր. ասիանցիներ Նոր յարձակումն կարող էր տեղի ունենալ, մանաւանդ որ Թշնամիները չը գիտէին Ս.մին աղայի օգնութեան մասին. Հարկաւոր էր նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել: Այս անգամ կարգադրութիւններ անողը բացառապէս Ս.մին աղան էր: Որպէս զի Թշնամիների յարձակման մասին շուտով զիւղին իմաց տրուի, որոշուեց Աստուածաճնի բլրի վրա կրկին մի խումբ պահապաններ կարգել, դրանց հրացանի առաջին ձայնը Թշնամիների մօտենալու նշան պէտք է համարուէր և անմիջապէս Ս.մին աղան կուղարկէր իր ձիաւորներին, որպէս զի Թշնամուն հէնց ծանապարհից յետ դարձնեն և կանանց ու երեխաներին արիւնտա տեսարանների հանդիսատես չանեն: Պահապան խմբի առաջնորդութիւնը յանձնուեց Ռաշիդին, որպէս ծանապարհներին և տեղադրութեանը ծանօթ անձի. իսկ խումբը կազմուեց բացառապէս զիւղի երիտասարդներից, Ռաշիդի ընկերներից: Ռաշիդը սիրով յանձն առաւ այս գործը, զիւղը բոլորովին ապահով համարելով Ս.մին աղայի պաշտպանութեամբ:

Պահապան խումբը զիւղից դուրս գալով գէպի Աստուածաճնի բլրակը զիմեց. երիտասարդները տեղաւորուեցին այս ու այն կող-

մում: Սպասում են, ոչ մէկի աչքին քուն չէ մօտենում: նախորդ գիշերուայ փորձը խրատական է: Խաւար, շատ խաւար գիշեր է, ամպամած երկնքից լուսոյ մի նշոյլ անգամ չէ ընկնում սև քօղով պատած երկրի վրա, մի քանի քայլ հեռու առարկաների ինչ լինելը որոշել չէ լինում: Համատարած լութեան մէջ լսում է միայն գետակի շառաչունը: Անցան ժամեր, արդէն մօտենում է կէս գիշերը, պահապաններից շատերը, վերջին օրերի անհանգիստ, անքուն անցրած գիշերներից յետոյ, կամաց-կամաց ննջում են հրացանների կոթերի վրա կռացրած իրանց յոգնած գլուխները, ուրիշները կուռում են աւելի և աւելի սաստկացող քնի ցանկութեան դէմ և մերթ ծածկում են իրանց աչքերը, քաշ դցում գլուխները և, ապա յանկարծ գլուխները բարձրացնում, վեր ցատկում և վախեցած հայեացքով դիտում խաւար շրջակայքը: Ռաշիդն է միայն անքուն, անթարթ աչքերը խաւար տարածութեան մէջ յառած այս ու այն կողմ անհանգստութեամբ շրջում հրացանն ուսին, և մերթ սրան, մերթ նրան ոտքով հրում, արթնացնում, որ զգոյշ կենան: Գիշերային խաւարի մէջ ահաւոր հրէշների պէս հազիւ ծրագրուող աւերակների սև դանդուածները Ռաշիդի վրա առանձին ճնշող

տպաւորութիւն են թողնում: յանկարծ նրանց միջից լսում է բուռի չարագուշակ, անասորժ «վույ - վույը», Ռաշիդի սիրտը ծմլուեց, դեռ մանկութիւնից նա լսել և խորին կերպով հաւատացել է, որ բուռի ձայնը խորհրդաւոր կապ ունի մի ինչ-որ խիստ մեծ դժբաղդութեան հետ. ահա՛ նա շրջելով վերջապէս կանգ առաւ մի քնած երիտասարդի գլխավերեւը և կամացուկ հրեց ոտքով:

— Աւօ՛, այ Աւօ, դու է՛լ ես քնած, ամօթ չէ՞:

Աւօն սարսափած ու շփոթուած վեր ցատկեց, աչքերը տրորեց, շուրջը նայեց:

— Ձէ՛, Ռաշիդ ջան, չեմ քնել, հէնց էնպէս աչքերս խփուեցին, փորձեց իրան արդարացնել նա:

Աւօն, Ռաշիդի մանկութեան ընկերը, նրա սիրելին և իր մի հասիկ քրոջ ամուսինն էր: Երկու ընկերները նստեցին իրար մօտ:

— Գիտես ի՞նչ կայ, Աւօ, սկսեց Ռաշիդը, սիրտս այնքան ախուր է, այնքան ախուր է, որ քիչ է մնում վշտից պատռուի. զարմանալի բան, քանի որ Ամին աղան մեզ օգնութեան չէր եկել, քանի որ մենք մենակ էինք, ես անհոգ էի և ուրախ, այդ մարդի զալույց յետոյ ինչո՞ւ եմ ես ախուր, չը գիտեմ:

— Է՛հ, Ռաշիդ, ի՞նչ ես սիրտդ ահ զցում,
աստուծով ի՞նչ է եղել որ...

— Սիրտս ահ չեմ զցում, Աւօ. չեմ վախե-
նում, ախ՛նը եմ, ախուր, հէնց նոր էն անի-
ծած «բայղուշը» այս տեղերում «վույ-վույ»
կանչեց, թո՛ղ Աստուած բարին կատարի:

— Բայղու՞շը... հարցրեց Աւօն մի փոքր
շփոթուած, պարզ էր, որ նրա վրա էլ այս
նորութիւնն անախորժ տպաւորութիւն թո-
ղեց. դէ ի՞նչ արած, Աստուած մարդի պէտք
է քեզմազ լինի, սուրբ Աստուածածինն էնք
կանչել:

Երկուսով էլ լռեցին, խօսակցութիւնը շա-
րունակել չէր լինում, որովհետեւ կրկին լսուեց
բուրի ահաւոր «վույ-վույը»: Երկու ընկերները
նայեցին իրար երես, աշխատելով այնտեղ
կարգալ միմեանց ներքինը. դիշերային խաւա-
րի մէջ այդ անկարելի եղաւ, միայն երկուսով
էլ ակամայ աւելի պինդ սեղմեցին հրացան-
ներն իրանց ձեռների մէջ և վեր կացան:
Նայեցին դէպի դիւղը, նայեցին դէպի խաւա-
րամած շրջակայքը, նայեցին դէպի մառա-
խլապատ երկինքը, ոչինչ չէր երեւում, լուռ էր
ամեն կողմ, և այդ լուութիւնը մի ծանր քա-
րի պէս ճնշում էր մեր երկու երիտասարդ-
ների սրտերը: Սնցաւ դարձեալ մի ժամ: Յան-
կարծ մի անօրինակ, մի հսկայ լոյսի ցնցուղ-

ներ ողջ շրջակայքը լուսաւորելով հասան
 բլրին, ուր նստած էին երիտասարդ պահա-
 պանները՝ դրա հետ միասին գիւղի կողմից
 լսուեցին հրացանների ձայներ. պահապան երի-
 տասարդները՝ քնած թէ արթուն մէկէն վեր
 ցատկեցին իրանց տեղերից և ամենքի ապշած,
 զարհուրած հայեացքներն ուղղուեցին դէպի
 գիւղը, որն այժմ ծփում էր հսկայական բո-
 ցերի ծովի մէջ: Համարեա իւրաքանչիւր
 խրճիթ իր կողքի կամ վրայի խոտի դէզի
 հետ վառւում էր և ամբողջ գիւղը ներկայա-
 ցնում էր մի չը տեսնուած սոսկալի հնոց:
 հրացանների ձայների հետ միաժամանակ
 լսում էր և՛ շների հաջոց ու կաղկանձոց,
 և՛ մարդկանց հարայ հրոց, և՛ կանանց աղէ-
 խարշ վայնասուն, և՛ երեխաների սրտածմլիկ
 ձիչ: Պարզ էր, որ այնտեղ մի սարսափելի
 ողբերգութիւն էր կատարւում, որ գիւղը մի
 դժոխք էր դարձել, ուր գեհնի բոցերի մէջ
 կենդանի կենդանի խորովւում էին բնակիչ
 ները: Երիտասարդները մի բոպէ չէին հաւա-
 րում իրանց աչքերին ու ականջներին. նրանց
 թւում էր, թէ սա մի երազ է, սակայն
 հրդեհը շարունակւում էր, ձայները լսւում
 էին, ո՛չ մի կասկած չը կար, որ թշուառ
 Բանոնը զոհ էր գնում սև դաւաճանու-
 թեան:

— Տղէք, կոչեց Ռաշիդը, մենք խաբուած ենք, Ամին աղան մեզ ծախեց, նա մեզ դաւաճանեց, նա գիտմամբ ուղարկեց մեզ այստեղ. իջնենք դէպի գիւղը:

Ասաց Ռաշիդը և համարեա ցած զլորուեց բլրից, նա այլ ևս չէր նայում վտանգներին, չէր նայում ժայռերին, քարափներին, խոռոչներին այլ կատաղած առիւծի պէս ոչ թէ իջնում, այլ գցում էր իրան: Երիտասարդներն իրանց անվեհեր առաջնորդին հետեւելով նոյնպէս ցած թափուեցին այս ու այն քարափից, այս ու այն ժայռից: Մի քանի բոպէ շանցած ամբողջ խումբն արդէն բլրի ստորուումն էր և պատրաստում էր վազել, երբ յանկարծ հակառակ կողմից ոտնաձայներ լսուեցին, և մինչև որ նրանք կը գիտէին եկողներին, իրանց շրջապատուած գտան ասիանցիների բազմաթիւ խմբերով: Սկսուեց ճակատ առ ճակատ մի սոսկալի կռիւ երկու անհաւասար ոյժերի մէջ: Քաջարի խումբը վճռեց շատ թանգ ծախել իր կեանքը: Կեանքի և մահուան յուսահատ օրհասական կռիւ էր այդ: Ռաշիդը վերաւոր գազանի պէս որոտաց՝ քաջալերելով իր ընկերներին. թշնամիները թափուում էին նրանց հարուածների տակ, արիւնը ողողել էր նրանց և ոտների տակի հողը, բայց և խումբը նուազում ու

նուազում էր, երկու կողմն էլ փոխադարձա-
 պէս թափում էր իր հակառակորդի գլխին
 տարիներից ի վեր մթերուած ատելութեան
 թոյնը, վերաւորները հռնդիւնով ընկնում էին
 տակաւին կենդանի մնացածների, կռուողների
 ոտների տակ, շատերը ձխլում մահանում
 էին, մարդիկ մորթոտում էին, արիւնք
 վազում էր աղբիւրի պէս, և այս բոլորը լու-
 սաւորում էր գիւղի հրդեհի բոցերի լուսով,
 որ գունատ, մեռելային տեսք էր տալիս զար-
 հուրելի տեսարանին: Չը նայելով թշնամիների
 ահաւոր բազմութեանը, այնուամենայնիւ Ռա-
 շիդը վճռեց՝ ինչ էլ որ լինի, իր խմբի մնա-
 ցորդով պատռել թշնամիների շղթան և հաս-
 նել գիւղին, բայց այս յանդուգն փորձը սոս-
 կալի վախճան ունեցաւ — Ռաշիդը մէկ էլ
 շուրջը նայեց և այս անգամ իր ընկերներից
 երեքին դտաւ իր շուրջը հարիւրաւոր թշնա-
 միների մէջ: Էլի մի քանի բոպէ և տարա-
 բախտ երիտասարդը վերջին ընկերներից էլ
 զրկուելով վերջապէս կենդանի-կենդանի թշնա-
 միների ձեռքն ընկաւ: Սյդպէս էր եղել Նազօ
 աղայի հրամանը — ողջ-ողջ բռնել Ռաշիդին:

Սրիւնաթաթախ և ուժասպառ քաջին
 կապոտելով դէպի Նազօ աղայի տունը տա-
 րան: Թշուառ երիտասարդը ձիււ վրայից իր
 հրացայտ, կանաղութիւնով լի աչքերը դէպի

Հայրենի գիւղը դարձրեց, կրկին տեսաւ հա-
զարաւոր հրեղէն լեզուները, որոնց զոհ էր
գնում իր սիրելի վաթանը, լսեց այդ բոցերի
միջից հնչուող աղէխարշ աղաղակները, նրա
սիրտը ծմլուեց, աղիքներն ասես ոլորուեցին և
արտասուքի խոշոր կաթիլները եկան կախուե-
ցան նրա արաւանուէքներից:

— Անօրէններ, մռնչաց նա:

Նրան տարան...

Ռաշիդը չք սխալուեց: Ամին աղան ամենա-
ստոր կերպով դաւաձանեց նրանց: Բարեկա-
մական հրաւէր ստանալով բանոնցիներից,
նա շտապեց անմիջապէս գաղանի կերպով
դաշն կռել իր նախկին թշնամի Նադօ աղայի
հետ, և նախապէս կազմուած և երկու բէգե-
րից ընդունուած ծրագրի համաձայն, Ամին
աղան իբրև բարեկամ մտաւ Բանոն և երբ
Ռաշիդին իր արխասիրտ ընկերների հետ
միասին կարողացաւ պատրուակով գիւղից
հեռացնել, նրա մարդիկը կանխապէս ստացած
հրամանի համաձայն անպաշտպան մնացած
գիւղը հարիւրաւոր կողմից կրակ տուին,
և այն ժամանակ, երբ զարհուրած գիւղացի-
ները հասկացան Ամին աղայի դաւաձանու-
թիւնը և իրանց թշուառութիւնը, արդէն
շատ ուշ էր, գիւղը բռնկուած էր բոցերով,

և սկսուած էր կոտորածը: Սկսուեց ընդհանուր փախուստ. հայրենի յարկն ու իրանց ինչքն ու ստացուածքը կրակին և թշնամիներին յանձնելով՝ նրանք բռնեցին իրանց մեծ ու փոքր զաւակների ձեռներից և գնդակների միջից անցնելով՝ ով կենդանի մնաց, փախաւ գէպի գաշտ, գէպի լեռներն ու ձորերը: Բնակիչների մեծ մասը փախաւ, իսկ փրկութեան յոյսը կարած թշուառները բազմութեամբ գիմեցին Ամին աղայի գլխարտութեանը, որի հրամանով մի առ ժամանակ հրացանաձգութիւնը դադարեց:

— Ֆլաներ, գոչեց Ամին աղան, տեսնում էք, որ ձեր կեանքն ու մահը իմ ձեռքին է. եթէ կամենում էք ապրել, բերէք իսկոյն այստեղ և իմ առաջն ածեցէք ձեր հարստութիւնը, ձեր կանանց ու աղջիկների զարդերը:

— Առ, աղա՛, առ ինչ ուզում ես, միայն մեզ, մեր զաւակներին մի՛ կոտորի, քեզ լինի մեր տունն էլ, տեղն էլ, մեր հարստութիւնն էլ, թո՛ղ միայն մենք բռնենք մեր զաւակների ձեռքից և գլուխ առնենք կորչենք այստեղից, քո բաղժն ենք ընկել: Սյսպէս էին աղաղակում Ամին աղայի ոտների տակ թափթփուած ծերեր ու կանայք բռնած իրանց զաւակների ձեռներից, որոնք զարհուրած չորս կողմի արիւնոտ տեսարաններից և համաձարակ

հրդեհից, իրանց սրտաձմիկ ձիւերը խառնում էին զուացող բոցերի ձայների հետ:

Ամին աղայի ցանկութիւնը կատարուեց, կանայք իրանց պարանոցների և գլխների զարդերը պոկելով ածեցին նրա առաջ, տղամարդիկ բերեցին իրանց տարիների դառն աշխատանքի պտուղները և թափեցին իրանց դաճձի ոտների տակ, ուր մի ժամում գոյացաւ արծաթեայ և ոսկեայ զարդերի ու դրամների մի ահագին կոյտ:

Տէնց այդ ժամանակ ասիանցիներն էլ նախամտածուած ծրագրի համաձայն Ռաշիդի խմբի հետ իրանց արիւնոտ զորքը վերջացնելով Նազօ աղայի առաջնորդութեամբ դիւղը թափուեցին:

Երկու ազաները հին բարեկամների նման ժպիտները դէմքերին ողջագուրուեցան:

— Նազինջները (անհանդիստները) գինջացան, հարցրեց Ամին ազան:

— Իինջացան, կարճ կերպով պատասխանեց Նազօն:

— Իսկ նրանց գլխաւորը:

— Կենդանի բռնուած է. ամսոնս միայն, որ մենք էլ կորցրինք մօտ յիսուն մարդ:

Այս մի քանի բառերով հաղորդուեց Աստուածածնի բլրի տակ տեղի ունեցած արիւնոտ զործի բոլոր պատմութիւնը: Ապա երկու

աղաների մէջ մի կարճ խորհրդակցութիւն
 կատարուեց: Թէ ինչ խօսեցին նրանք, ինչ
 վճռեցին, այդ ոչ ոք չը լսեց, միայն խորհրդից
 անմիջապէս յետոյ նրանք հրամայեցին բոցե-
 րից ու գնդակներից զերծ մնացած բոլոր
 բնակիչներին հաւաքել զիւղի հրապարակում:
 Իրանց հայրենի յարկերը լափող բոցերի ա-
 հաւոր լուսաւորութեան տակ այդ թշուառ-
 ները բաժանուեցին երկու խմբի, մի կողմում
 տղամարդիկ և միւս կողմում կանայք ու
 երեխաներ: Մարդը կնոջից բաժանուեց, եղ-
 բայրը քրոջից, հայրը իր զաւակներից և ա-
 մենքը կարծես բնազդմամբ հասկանալով այդ
 պատրաստութիւնների բոլոր չարագուշակ
 նպատակն ու խորհուրդը՝ մի այնպիսի վայնա-
 սուն էին բարձրացրել, որից քարերն անգամ
 կարտասուէին, բայց այդ բոլոր ողբերին ու
 արտասուքներին նրանց դահիճները պատաս-
 խանում էին լպիրշ հռհռոցով: Սյս բոլորից
 յետոյ յանկարծ հարիւրաւոր հրացանների
 փողերն ուղղուեցան տղամարդկանց խմբի
 վրա, գնդակներն անախորժ վզվզոցով թռան
 և հարիւրաւոր զոհեր թաւալղոր ընկան
 իրանց արեան մէջ ճապաղուած՝ սոսկալի
 հռնդիւն, ոռնոց ու հառաչանք արձակելով
 արիւնոտ կրճքերից: Կանայք իրանց աչքերով
 տեսան իրանց ամուսինների, զաւակների,

եղբայրների արեան մէջ թաւալզոր խաղալը, մայրերը սրտաճաք եղան այգբան արեան տեսարանի առաջ, մանուկները կորած դառների պէս մորմոքած սրտերով ողբ ու ճիչ բարձրայրին տեսնելով իրանց հայրերի, եղբայրների զնդակահար լինելը. լուեցին նրանց օրհասական վերջին հառաչանքները: Մայրերը բռնեցին իրանց զաւակների ձեռներից և զրոհ տուին դէպի կոտորուող սիրելիները, դէպի զնդակներն ու մահը, որ նրանց հետ զրկախառնուած վերջ դնեն իրանց անպատմելի ցաւերով լի, իրանց անսահման թշուառ կեանքին, որ դրանով զոնէ վերջին բոպէներին ամոքեն իրանց արեան մէջ ոլորուող, կծկուող, կսկծացող սիրելիներին. բայց այդ շնորհն էլ նրանց մերժուեց. հարիւրաւոր հրացանների կոթերի հարուածները նրանց իրանց տեղը դարձրին: Ընդհանուր զոռում-զոչումի, սպանուող ու վերաւոր թշուառների հառաչանքների մէջ կրկին ու կրկին լսուեց հարիւրաւոր հրացանների որոտը. և երբ ծուխը վերացաւ, տեսարանը անտանելի էր. ամբողջ խմբից միայն մի քանի հոգի էին կենդանի մնացել զխակների շեղջակոյտի մէջ՝ սառած, անզգայացած, կրած սարսափներից ապշած, յիմարացած հայեացքներով, և կարծես հարցնում էին ու զարմանում, թէ ընդհանուր

կոտորածի, համատարած մահերի մէջ իրանց կեանքն ինչո՞ւ համար է խնայուած: Հրացանաձգութիւնը դադարեց, անօրէնները մօտեցան կենդանի մնացածներին, յեաւէ յեաւ կապոտեցին իրար, և առաջինի կրծքին հրացանի փողն ուղղելով՝ փորձում էին իմանալ, թէ գնդակի ոյժը քանի՞ մարմնից մի անգամից թափ կանցնի: Իրար կապոտուած զոհերը 1—2 հոգով ցորենի խրճերի պէս զլորուեցան և մարդկային սպանդանոցը կատարեալ դարձաւ:

Գիւղը շարունակում էր վառուել. հրեղէն բոցերը թանձր ծխի միջից օձապտոյտ բարձրանում լիզում էին երկնքի երեսը որպէս հազարգլխեան վիշապի արիւնազանգ հսկայական լեզուներ, օդը լցուած էր ծխի և խանձուած մարդկային մարմինների ձենձերահոտով:

Տղամարդկանց հետ իրանց սոսկալի գործը վերջացնելուց յետոյ, անօրէնները մօտեցան կանանց խմբին: «Կոտորեցէ՛ք մեզ էլ, անասուածներ», գոչում էին ամեն կողմից այս զոհերը: Բայց դահիճները նրանց չէ կոտորեցին, դրա փոխարէն նրանք սկսեցին ջոկել խմբից երիտասարդ ու զեղեցիկ հարս ու աղջիկներին և քաշ տալ զանազան կողմեր: Թշուառները կախուած էին իրարից, պոկ

էին զալիս. մայրը բռնել էր իր աղջկայ փէ-
շից, գոռում է, ճչում, որ չը տանեն իր սիրա-
սուն զաւակին. քաշում են աղջկան, նա էլ է
քաշ զալիս գեանի երեսից, բարձրանում է
գահճի սուրբ և մօր ձեռքի կտրուած թաթն
արիւնաթաթաւ ընկնում է աղջկայ ոտների
տակ: Աղջկան տանում են...

Մի այլ կողմում, մի գեղեցիկ կին շրջա-
պատուած է մի քանի ասիանցիներով. սրան-
ցից իւրաքանչիւրն աշխատում է գեղեցկու-
հուն սեփականել, քաշքշում են զանազան
կողմեր, կուռում, հայհոյում իրար. բայց հա-
մաձայնութիւն չի կայանում, այս պատճառով
սրերով խողխողում են տարաբաղդ կնոջը, որ
ոչ ոքի բաժին չը լինի:

Մի ուրիշ կնոջ նոյնպէս քաշում են գա-
հիճները, նա անզգայացել, թալկացել է, գեանի
երեսին փռուել, բայց բնազդով պինդ սեղմել է
ճծի երեխան իր կրծքին. գահիճները խլում
են երեխան կրծքից. մայրը բաց է անում աչ-
քերը և այն բուպէին, երբ սոսկալի ճիչ է ար-
ձակում և թուլացած ձեռները դէպի զաւակը
տարածում, վայրենին մանկան մի ոտից բռ-
նած քանի ոյժ ունի շարտում է նրան օգի
մէջ. երեխան պտոյաներ գործելով աղիողորմ
ձայն արձակելով ընկնում է վառուած դէղի
մէջ: Ուշաթափ մայրը տարւում է...

Ահա՛ մի կոյս աղջիկ, որին մի ասիանցի քաշ է տալիս երկար ծամերից. թշուառը ձչում է, հայհոյում իր դահճին, քաշ է ընկնում գեանի երեսին, նրան կապում են ձիու վրա, բայց վայր է ձգում իրան գլխիվար՝ շուտով մահ գանելու համար. կրկին վերցնում են, կապում, կրկին վայր է գլորում: փորձում են դարձեալ քաշելով տանել, իզուր, նա կպչում է գեանին, նրա շորերը պատառոտաժ ծուէն-ծուէն կախկիսուել են գեղանի մարմնի վրա, որը անդ-անդ մերկացել է: Նրան հարուածում են, սպառնում են: Իզուր, ոչինչ չի օգնում, նահապետական սուրբ բարքերով սնուած աղջիկը վճռել է անարատ պահել իր կուսական պատիւը: Նա շարունակում է կռուել, նա վճռել է մեռնել, բայց չք դնալ, չք ծառայել իրր պագշոտութեան առարկայ թշնամիների աղտեղի կրքերին. ահա՛ վերջապէս այդ անօրինակ զխմադրութիւնից կատաղած դահիճները սրի մի հարուածով պատառում են կոյսի մատաղ կուրծքը. նահատակը թրպրտում է իր արեան մէջ և հանգստանում յաւիտեան...

Ամեն կողմ պղծութիւն, ամեն կողմ մահ, ամեն կողմ արիւն: Մի երկու ժամ չանցած, արիւնոտ հրապարակի վրա այլ ևս ջահէլ գեղեցիկ կին ու աղջիկ չք մնաց, մեծ մասը

դիմագրելով մահը գերադասեցին անարգ, անպատիւ կեանքից և իրանց դահլիճների սրերով խողխողուեցան, իրանց արեամբ գնելով իրանց պատւի անարատութիւնը: Մնացածները բռնի տարուեցան որպէս թշնամիների պագշտութեան առարկաներ: Գիակների շեղջակոյտի մէջ բազէներով շրջապատուած անպաշտպան թխսկան հաւի պէս իրանց ձվձվացող ձագուկները դրկած մնացին միայն պառաւները՝ ոմանք ուշագնաց, ոմանք թուլացած ծնկների վրա ընկած, ոմանք էլ չորացած ձեռները դէպի անողորմ երկինքն ուղղած: Այլ ևս ոչ ոք չէր արտասուում. այսքան թշուառութիւնը ողբալու համար այնքան արտասուք ըրտեղից ձարէին. արտասուքի ծով էր հարկաւոր այնքան սրտերի մեծ հրդեհը մարելու համար:

— Տղէք, դարձաւ Նալօ աղան դահլիճների խմբին, էս քաւթառ քածերի և շան լակոսների համար չարժէ զնդակներ փչացնել. մի կերպով դրանց ձէն ու ձուներ կարեցէք մեր սկանջներից:

Գիւրգերն իրանց տիրոջ հրամանը լաւ հասկացան, առաջին դէպքը չէր, որ նրանք այսպիսի հրաման էին ստանում: Մի քանի բոպէում խրճիթների առաջի ցորենի հորերի բերանները բացուեցին և բոլոր սարսափներից

խելագարութեան հասած այս կանանց ու
 երեխաներին քաշ տուին դէպի հորերը: Եւ
 ահա՛ գլորում են... մի հորի մէջ 10—15
 մանուկներ, կանայք իրար վրա. զոհերը իրար
 կպած, կախւում են հորերի բերաններից թոյլ
 անդօր թեւերով՝ աշխատելով չընկնել փոսերի
 մէջ, փրկուել. կախւում են դահիճների փէշե-
 րից, ձեռներից, բռնում են նոյն իսկ նրանց
 մերկ սրերի ծայրերից՝ կտրտելով իրանց մաս-
 ները: Նրանց դէմքերը մահուան սարսափից
 այլանդակուել, ծամածռուել են, աչքերը լայն
 բացուած մնացել են անթարթ յառած դա-
 հիճների երեսին. նրանք աղերսում, աղաչում
 են, բայց իզո՛ւր: Հրացանների կոթերը և սրերի
 հարուածները նրանց գլորում են իրար վրա
 և շուտով մի քանի հողի շտապ-շտապ հողը
 թափում են նրանց վրա: Հողի տակից երբեմն-
 երբեմն այս տեղից, այն տեղից գուրս են
 ցցւում մի երկու գլուխ, մի քանի ոտք կամ
 կծկուած բռունցքներ, տակից լսւում են ան-
 տանելի ձայներ. և հողի շերտը վերելից հաս-
 տանում է ու հաստանում, իսկ նրա տակում
 կենդանի մեռածները կրճոտում են իրար, ծա-
 մում, պատառոտում են իրանց սեփական մար-
 մինը, ոլորւում են հողի և արեան շաղախի
 մէջ, սոսկալի խուլ հռնդիւններ են արձակում,
 որից մարդուս մազերն են զիզանում գլխին:

Հողի շերտը դրսից տեղ-տեղ բարձր ու
 ցածր է լինում: աւելի վեր գտնուող թշուառ-
 ներն են, որոնք գերմարդկային ճիգ են բա-
 նեցնում՝ բարձրանալ, դուրս գալ, կեանք և
 արև տեսնել, բայց իզո՛ւր. գահիճները զգոյշ
 են, նրանք հսկում են, շտապով կոխկռտում
 են ոտներով, արորում են, հասաացնում են
 հողի շերտերը, բայց և այնպէս ստորերկրեայ
 նվազոյները, մահամերձ նուաղած հառաչանք-
 ները շարունակում են լսուել ու լսուել:
 Միւս հորերը նոյնպէս լցւում են: Բազմու-
 թեան ուշքը դրաւում է մանաւանդ մի պատ-
 կառելի տարիք ունեցող կին, որ գեռ հոգու
 արիութիւնը չի կորցրել և շարունակում է
 բարձր ձայնով երկնքի վրէժխնդրութիւնը
 կոչել թշնամիների գլխին: Յիսունի մօտ տա-
 րիները չեն կորացրել նրա բարձր իրանը.
 պառաւած այտերի վրա գեռ թեթև կերպով
 խաղում են անցեալ գեղեցկութեան հետքերը
 այնպէս, ինչպէս վերջալոյսին ծածկուած ա-
 րևի ճառագայթները թոյլ կերպով շարունա-
 կում են գեռ լուսաւորել արևմուտքը: Սա
 Ռաշիդի մայրն է, Բանոն գիւղի տիրուհին:
 Երկու բէգերը հրամայում են սրան իրանց
 մօտ բերել: Մի քանի որր, անտէր մնացած
 մանուկներով շրջապատուած, որոնք ճվճվա-
 լով կախկիսուած են նրա փէշերից, ձեռներից,

Խաթունն տիրուհին յաղթական քայլուածքով մօտենում է բէզերին: Արդէն հեռուից նկատելով նրանց, պառաւի շրթունքները խորին ատելութիւնից դողում են, և ծնօտներն աւամայից իրար վրա սղմւում: Թէ այդ երկու գազաններից որին է նա աւելի ատում, այդ նրա համար էլ շատ որոշ չէ. նա նոյն իսկ ճանապարհին զնալով, մտածում է այդ մասին՝ Նադօ ազան իրանց արնախում թշնամին էր, այդ զիտէր Խաթունն տիրուհին, իսկ այս միւսը, ա՛խ անօրէն, սա դաւաճանեց, սա մեր տունը քանդեց, մրմնջում են նրա շրթունքները: Ահա՛ նա վերջապէս կանգնած է իր երկու թշնամիների առաջ:

— Ի՞նչ ես Ռաշիդի մայրը, առաջ դալով հարցրեց Ամին ազան, իսկ Խաթունն տիրուհին փոխանակ պատասխանի կատաղած թ.քեց բէզի երեսին...

Բէզի երեսի դոյնը թռաւ, շրջապատողների մէջ իրարանցում ընկաւ. այս բանը չափազանց անսպասելի էր, և յիրաւի ո՞վ կարող էր երեւակայել, թէ մի թոյլ, անպաշտպան կին սիրտ կանէ այդ սարսափելի ժամին թ.քել բէզի երեսին:

— Թաղեցէ՛ք այս քաւթառին, որոտացին երկու բէզերը միանգամից: Երկու բոպէ չան-

ցած, Խաթուն տիրուհին արդէն գլորուած էր մի հորի մէջ:

Քիւրդ բէգերի հրամանով մի քանի ժամում Ֆլաների շէն ու բաղմամարդ գիւղը հսկայական դամբարան դարձաւ իր սեփական բնակիչների համար: Բայց ահա՛ գիւղի հեռաւոր ծայրից՝ մի խումբ քիւրդերով շրջապատուած գալիս է մի զառամեալ ծերունի: Նրա գլուխը բաց է, սպիտակ մազերը խճճուած և անկանոն ձևով փռուած են նրա պատկառելի գլխի վրա՝ մի առանձին վսեմութիւն տալով այդ ծերունիի գէմքին, որ զարդարուած է նոյնպէս խճճուած, նոյնպէս անկանոն կերպով ցրիւ եկած ալէզարդ մօրուքով: Մէկը բռնած ունի նրա պարանոցից ձգած պարանը և քաշում է, իսկ միւսները յետևից անխնայ ծեծում են նրա ալէզարդ գլուխը: Ամեն մի հարուածից յետոյ ծերունին արտասուքով լի աչքերը գէպի երկինք է ուղղում: Աղօթում է արդեօք, թէ՞ օգնութիւն հայցում, այդ դժուար է իմանալ, միայն այդ ժամանակ նա ներկայացնում է մի մարմնացած վիշտ: Սա վատարբախա Տէր-Մարուքն է: Իր հայրենիքին, իր մերձաւորներին հասած այս անօրինակ թշուառութիւնը նրա մէջքն աւելի է կորացրել, աչքերի նախկին կրակը մարել է. հասակն աւելի է փոքրացել, ասես թէ նա

սղմուել, ճնշուել է անհուն թշուառութեան ծանր բեռի տակ: Նա այժմ մի զառամեալ, շատ զառամեալ ծերունի է: Բէգերի հրամանով Ռաշիդի հայրը մինչև այժմ կապուած պահուում էր և այժմ միայն առաջնորդուեց զիւղի ընդհանուր սպանդանոցը, տեսնելու իր զաւակների, իր հօտի անձայր թշուառութիւնը: Այսպէս կամեցան այդ վայրենիները վրէժ լուծել Ռաշիդից: Ընդհանուր զիւական բռբիջ բարձրացաւ, երբ տեսան նրան: Տարաբախտ ծերունու առաջ բացուեց մի անտանելի, չը տեսնուած տեսարան: Նրա ամբողջ հօար ոչխարների պէս մորթութուած, թափուած էր իր ոտների տակ, իսկ այս ու այն կողմից նրա ոտների տակ դեռ լսում էին մահամերձ, աղէխարշ նվվոցներ. ասես երկիրը հեծում անքում էր՝ անկարող լինելով պարտկել իր ծոցում այդքան թշուառութիւն, այդքան արտասուք և արիւն:

Չարաբախտ ծերունին մարած աչքերով նայեց մարդկային անլուր ոճրագործութեան այս անմեղ զոհերին, նայեց դահիճների հռհռացող խմբին և ցամաքած աչքերը երկինք ուղղելով՝ մրմնջաց.

— Երկինք, տես՞ր այս, լսեցի՞ր սրանց արիւնոտ կրճբերից դուրս պոռթկուած վերջին հառաչանքներն ու նղովքի աղաղակները:

եթէ լսեցիր, հապա ո՞ւր են քո շանթ ու
կայծակները, ողորմած երկինք, ինչո՞ւ չես թա-
փում այս անօրէնների գլխին:

Ապա նա խաչանիշ նշանով կնքեց դիակնե-
րի կոյտն ու մրմնջաց. «Հանդիսա ձեր ոսկոր-
ներին, տարաբախա զաւակներ. մարդիկ ձեզ
չը խղճացին, աշխարհը մոռացաւ ձեզ, թող
Աստուած դոնէ ձեր արդար արիւնը չը թող-
նի այս մարդակեր անօրէններին»: Բազմու-
թիւնը շարունակում էր հռհռալ՝ ձիւաղային
բրբիջով ծերունու անհուն թշուառութիւնը
ծաղրելով:

— Լռեցրէ՛ք, հրամայեց Նազօ աղան:

Անմիջապէս վրա պրծան մի քանի բրդեր
և ծերունուն քաշ տալով կանգնացրին մի
կողմ և տասնեակ հրացանների փողեր միան-
գամից ուղղուեցան դէպի նա:

— Կացէ՛ք, կրկին պոռաց աղան. հանեցէ՛ք
վրայից հագուստը, թող չարիւնոտուի, ափսոս
է: Երկար սև վերարկուն ու կապան դուրս
քաշեցին վզից, նա մնաց միմիայն սպիտակ
շապկով: Նա ծունկ չոքեց և ձեռքերը երկինք
բարձրացնելով՝ սկսեց աղօթել... Հրացանները
արաքեցին և ծերունին երեսի վրա ընկաւ իր
արեան մէջ. աղօթքի մրմունջները սառած
մնացին նրա գունաստուած, դողդոջուն շըր-
թունքների վրա...

Նադօ աղայի բակի մի կողմում մուժ գետնափոր մի զոմ կայ: Նոյն խակ ցերեկը սրաներսում խաւարն այնքան թանձր է, որ մտնողը բաւական ժամանակ ոչինչ չի տեսնում, մինչև որ աչքերն ընտելանում են առարկաները որոշել այն աղօտ ու ճնչին լոյսի շնորհիւ, որի ճառագայթներն ասես վախովխելով ցած են ընկնում առաստաղի վրա բացուած փոքրիկ հերթիկից, հազիւ հազ լուսաւորում են մի շատ փոքր տարածութիւն, ասես չը համարձակուելով թափանցել հեռաւոր անկիւնների թանձր մթութեան մէջ: Խաւարի մէջ անախորժ կերպով ձռձռացնում են իրանց միակերպ երգը ձպուռները և շահատակում են մկներն ու զանազան միջասներ: Ահա՛ այս զոմում մի սիւնի տակ, խոնաւ ու աղտոտ յատակի վրա նստած է մի փառաւոր աղամարդ, նրա ոտները հաստ շղթայով կապոտուած են և ամրացրած յետևի սիւնի վրա: Սա Ռաշիդն է, որ Նադօ աղայի հրամանով պահւում է այստեղ մինչև նրա վերադարձը: Երիտասարդի ամբողջ գէմքն արտայայտում է անսահման վիշա: Նա զլուխը քաշ է գցել ոտների վրա և խորասուզուած է ծանր մրտքերի մէջ: Սյն բոպէից, որ նրան բռնել և կապել են այս գարշահոտ զոմի մէջ, նա գեռ ոչինչ չը գիտէ իր հայրենի գիւղի վիճակի

մասին, թէև այնքանն էլ՝ ինչ նա տեսաւ իր
աչքերով, բոլորովին բաւական են հաստատե-
լու, որ իր տարաբախտ վաթանը հիմնայա-
տակ կործանուած է: Իսկ բնակիչնե՞րը... Մի՞թէ
անօրէնները նրանց էլ կոտորեցին, մտածում
է նա... Նրա աչքերի առաջ դեռ երևում են
հրեղէն բոցերի լեզուները, նրա ականջում
դեռ հնչում են այդ բոցերից դուրս թռչող
հարիւրաւոր վատաբախաների վայնասուննե-
րը, նա սրտի անսահման կսկիծով է յիշում
Աստուածածնի բլրի տակ իր շուրջն ընկած
քաջ ընկերներին. զայրոյթը եռում է նրա
կրծքի մէջ... Օ՛, ինչե՛ր կանէր նա, եթէ ա-
զատ լինէր, կամ ինչո՞ւ ինքն էլ չը մեռաւ
միւսների հետ: Նա ականայ յիշում է Աւօի
հետ ունեցած խօսակցութիւնը, բուռի չարա-
զուշակ «վույ-վույը»... Ապա նրա մտքերը
խառնուում են, նա կորցնում է իր մտքերի
թելը և մի առ ժամանակ ինքն էլ չի իմա-
նում, թէ ինչի մասին է մտածում, ապա
դարձեալ նրա մտքերը պարզւում են և յան-
կարծ յիշում է իր Զարէին: Խեղճ Զարէ,
մտածում է նա, նրա մարդարեւութիւնը կա-
տարուեց. բայց ո՞ւր է նա, մի՞թէ նա մոռացաւ
իր Ռաշիդին, մի՞թէ նա դաւաճանեց իր սի-
բաժին... Ո՛չ, այդ անկարելի է. ինքը ճանա-
չում է Զարէին: Ապա նա մտաբերում է իր

անօրինակ սիրոյ անցեալը. քաղցր յիշողութիւնները լցնում են նրա սիրտը մի անսահման հաճելի, մի գուրեկան զգացմունքով: Բայց այդ տեւում է միայն մի բողբոջ, կրկին բողբոջի ահաւոր տեսքը ներկայանում է նրա աչքին, կրկին ականջներում լսում են վայնասունները և ծանր, ողբալի իրականութիւնը անողորմ կերպով ներկայանում է նրան հաղարգլխեան հրէշի պէս: Ժամեր են անցնում և Ռաշիդը տանջւում, չարչարւում է մէկը միւսից աւելի սեւ, աւելի խաւար մտքերով:

Տողեկան այս ծանր տանջանքների մէջ միակ մտիթարութիւն է պատճառում միմիայն Ջարէի փոքրիկ քոյրը՝ վեց տարեկան Խաջէն: Սա է Ռաշիդին ամեն անգամ կերակուր բերում: Փոքրիկ վայրենու տեսք ունի Խաջէն. նա զլխաբաց է, սև թանձր մազերը խճճուած են և անկանոն կերպով կախկսուած դէպի վար, իսկ առաջից ծածկում են նրա ճակատը և համարեա աչքերը. այդ կլոր սև աչքերը դեղնցիկ են, իսկ և իսկ Ջարէի աչքերն են, բայց մազերի տակից հազիւ են երևում և այս հանգամանքը նրա պլշացող հայեացքին մի առանձին արտայայտութիւն է տալիս, ասես թէ փոքրիկ կատու լինի, որ մարաղ է մտել, թէև նա յաճախակի աշխատում է

փոքրիկ ձեռներով յեա տանել մաղերը: Փոքրիկ դէմքը միշտ ուրախ է, միշտ ժպտուն, հաստ շրթունքներն ասես զարմանքից միշտ կիսաբաց են, միայն բարկանալիս՝ նա պինդ իրար վրա է սղմում իր ատամներն ու շրթունքները: Նրա ամբողջ զգեստը բաղկացած է մի հասիկ կտաւէ շապկից, որ ուսերից սկսած իջնում է մինչև սրունքները՝ վերևում բաց թողնելով նրա առողջ կուրծքը, որ երևում է շապկի բացուածքից, իսկ ներքևում ցեխի ու կեղտի մէջ սեւացած ոտները: Ահա այս փոքրիկին է յանձնուած Ռաշիդին հաց ու ջուր բերել. ո՞վ գիտէ, դուցէ այս բանի մէջ խտուն է Զարէի մատը:

Դեռ առաջին անգամ երբ փոքրիկ Խաջէն բերեց Ռաշիդի աղքատիկ ձաշը, նա անմիջապէս չը հեռացաւ, այլ մնաց կանգնած և զարմանքով ու խղճահարութեամբ սկսեց նայել նրա ոտների հաստ շրթային, որ ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ ձիու ոտների բխօվ:

— Ախր զրանք մեր Բաշօինն են, ասաց աղջիկը բաւական լռելուց յետոյ:

— Ի՞նչը, հարցրեց Ռաշիդն ակամայ գլուխը բարձրացնելով:

— Այ, սրանք, ասաց Խաջէն փոքրիկ մատը դէպի Ռաշիդի ոտները մեկնելով. Բաշօին գաշա ուղարկելիս ոտները սրանցով կապում

ենք, որ չերթայ կորչի. օ, շնա լաւ է վաղուս
մեր Բաշօն, եթէ տեսնես. դու տեսնու ես մեր
Բաշօին:

Ռաշիդը հասկացաւ, որ խօսքը ձիու մասին
է. այս փոքրիկ աղջկայ մանկական շատախօ-
սութիւնը նրան դուր եկաւ, ուստի և նա
վճռեց շարունակել խօսակցութիւնը:

— Հապա ո՛ւր է ձեր Բաշօն, ղիզէ:

— Վա՛, չն՞ իմանում, հայրս հեծաւ դնաց
Ֆլաների (հայ) ղեղը, դնաց եղ, կով, ոչխար,
ձի բերելու, էնքան կը բերի, էնքան կը բերի,
որ... Ինձ էլ խոստացաւ մի լաւ դառ բերել:
էնպէս լաւ դառ կը բերի, էնպէս լաւ դառ,
որ... Ես մարդի չեմ տայ, Մստօին էլ չեմ տայ,
նա միշտ մաղերս քաշում է, երէկ էլ քաշեց,
ես էլ մի պինդ չանդռեցի. տեսնո՞ւմ ես եղունգ-
ներս, էսպէս չանդռում եմ, կծում էլ եմ.
Թէ մէկ էլ մաղերս քաշի, պինդ կը կծեմ, և
նա սկսեց ցոյց տալ, թէ միւս անգամ ինչպէս
պիտի չանդռի ու կծի իր փոքր եղբօրը՝
Մստօին:

— Խաջէ՛, Ֆլաներն ախր քեզ դառ չեն
տայ, որ հայրդ բերի:

— Ո՞նց չեն տայ, վրդովուած սրատասխանեց
աղջիկը, և նրա աչքերը պսպղացին մաղերի
տակից. հայրիկս թրով էնպէս կը զարկի
Ֆլային, որ արիւն կը հանի, Ֆլան կը մեռնի,

դառն էլ կը բերի. հայրիկս էնէնց զօջաղ է: Գիտե՞ս, ես էլ կը զարկեմ Ֆլաներին, թուր կառնեմ կը զարկեմ, վերջացրեց նա փոքրիկ բռունցքը բարձրացնելով օդի մէջ:

— Ֆլաները քեզ ի՞նչ են արել որ, խեղճ չե՞ն, բա նրանց մայր որ հայրդ բերի, նրանք ի՞նչ անեն, մնան առանց մայրի՞:

— Ի՞նչ են արե՞լ, բան չեն արել, Ֆլա են, փիս են էլի՛, նրանց պէտք է զարկել. նրանց մայր շատ է, որ հայրիկս բոլորը բերի, նրանք էլի կը ծարեն. էս օր շատ բերին, էնքան բերին, էնքան բերին: Գառ չեն բերել, տաւար էր, դառներ էլ կը բերեն, որ բերեն, ես իմ դառը կը բռնեմ, սիպտակ դառ կը բռնեմ սիպտակը խօրօս է:

Ռաշիդը լռեց և գլուխը կախեց: Աղջիկը չէր հեռանում:

— Բրա՛, քեզ ինչի՞ են կապել, ախր ոտերդ կը ցաւեն, դրանք Բաշօի ոտերը կը դնեն, քո ոտերը ինչի՞ են կապել. ցաւո՞ւմ են, բրա. կ'աց, կ'աց, ասաց աղջիկը պատրաստուելով հեռանալ, կ'աց դնամ Զարէին ասեմ, դայ ոտերդ բանայ, նա գիտէ, նա Բաշօի ոտերն էլ շատ անգամ արձակում է, ասաց Խաջէն և դուրս թռաւ գոմից, թողնելով Ռաշիդին ամենայուսահատական դրութեան մէջ:

«Փլաները փիս են, Ֆլաներին կը զարկեմ; Ֆլաների մալը պէտք է խլել», աղջկայ այս խօսքերը դեռ շարունակում էին հնչել նրա ականջներում, նա մտածում էր այդ մասին. սրտեղից դիտէր Խաջէն այդ բոլորը, այդ փոքրիկ անմեղ երեխան իրանից չէր ասում, նրան սովորեցրել են մեծերը: Ախ, անօրէններ, մոմօւայ նա ատամները սեղմելով...

Հէնց այդ բոպէին դուռը կրկին կամացուկ ձռռայ և աղօտ լոյսի մէջ ծրագրուեց Խաջէի փոքրիկ գլուխը, իր պլշան աչքերով. նա վազելով հասաւ Ռաշիդին, նրա դէմքն այլ ևս չէր ժպտում, շրթունքները սղմուած էին իրար վրա, և բռունցքը շարժում էր օդի մէջ:

— Դու Ֆլա՛ս ես — ասաց նա սպառնալից ձայնով մի ոտքը առաջ դրած, ասես յարձակուելու մտադրութիւն ունէր — մենք քեզ չե՛նք արձակի. փիս, փիս Ֆլա:

Ռաշիդը լուռ էր:

— Կայ՛ հայրիկս դայ, քեզ կը զարկի, փիս Ֆլա. Զարէին հարցրի, թէ ինչո՛ւ են կապել քեզ, նա բան չասաց, խօսում էր նա ինքն իրան. մայրիկիս հարցրի, ասաց, որ դու Ֆլա ես. ևս էլ քեզ հայ չեմ բերի, փիս Ֆլա, ասաց Խաջէն և բռունցքները ցոյց տալով փախաւ դնաց:

Կէս զիշեր է: Ամենքը քնել են, չորս կողմի
 համատարած խաւարի հետ տիրել է և հա-
 մատարած լռութիւն: Կռռ է մանաւանդ
 Ռաշիդի բանար, զովի հեռաւոր ծայրից,
 դռան մօտից միայն քնած մարդու խումփոց
 է լսուում, դա Ռաշիդի զիշերային պահա-
 պանն է, որ իր պարտքը մոռացած՝ վաղուց
 ընկղմուել է խոր քնի մէջ: Արթոււն է միայն
 Ռաշիդը և մէկ էլ մի ուրիշ անձն՝ Զարէն
 որ օձի կծածի պէս պառկած տեղում թա-
 ւալուում է, իր սիրած ազամարդին փրկելու
 հոգսը նրան մի բոպէ անդամ դադար չի տա-
 լիս: Դեռ երէկ զիշեր, երբ ձիաւորների մի
 ամբողջ խումբ կապտած Ռաշիդին շրջապա-
 տած բերին, ամենքը զարթեցին նայելու այդ
 խղիթի վրա. ախ, այն ի՞նչ էր, որ քաշեց
 Զարէն. նա քիչ մնաց, որ խելագարուի, աչքերն
 արտասուքով լցուեցին, երբ տեսաւ նրան այն
 վիճակում. քիչ մնաց, որ վազէր փաթաթուէր
 նրա վզովը, բայց զսպեց իրան, ներս փախաւ
 և ծածկեց իր արտասուքները, անիծած Ահ-
 մօն՝ իրանց ծառան միայն կասկածով նայեց:
 Յետոյ Զարէն խմացաւ, որ Ռաշիդը ձիու
 բխովով շղթայուած բանտարկուած է գոմում
 և այդ ժամանակից նա մտածում է մի հը-
 նարբով ազատել, փախցնել նրան, բանի դեռ
 իր հայրն ու եղբայրները չեն եկել: Նա դիտէ,

նա համոզուած է, որ եկան թէ չէ, Ռաշիդին
 կը սպանեն: Ասենք թէ նա այն ժամանակ էլ
 մէջ կընկնի և իր դիակով կը ծածկի նրան,
 եթէ իր աղերսանքները չը լսեն և նրան սպա-
 նել կամենան: Բայց ինչո՞ւ բանն այդտեղ
 հասցնել, լաւ է այժմ փրկել: Ի՞նչպէս անել,
 այդ չը գիտէ նա, ելք մտածել չի կարողա-
 նում: Բայց այն միտքը, թէ իրանից մի քանի
 քայլ միայն հեռու, այնտեղ՝ այն դռան, այն
 պատի յետևում իր Ռաշիդն է անարդ վիճա-
 կում նստած, և նրան անպատճառ մահ է
 սպառնում: Զարէի սիրար լցնում է անսահ-
 ման ցաւով և նա վճռում է՝ ինչպէս և լինի,
 թէկուզ իր կեանքի գնով փրկել իր սիրած,
 իր պաշտած իգիթին: «Ի՞նչպէս», կրկին հար-
 ցնում է նա իր մտքում: Ներս մտնել դոմբ
 չի կարելի, պահապան կայ այնտեղ. ասենք նա
 կարող է քնած լինել, բայց դռան ձայնից կը
 զարթնի, յետոյ...», այնուհետև թէ ի՞նչ կը
 պատահի, նա սարսափում է այդ բանից և
 աշխատում է չը մտածել այդ մասին: Երկա՛ր,
 շատ երկար այսպիսի մտքերով նա տանջւում
 է, վերջապէս նրա գլխում ծաղում է մի բախ-
 տաւոր միտք: Խաջէն ցերեկը նրան ասաց՝
 թէ Ռաշիդին կապել են Բաշօի սիւնից, իսկ
 Զարէն գիտէ, որ հէնց այդ սիւնի վերևում՝
 մի հերդիկ կայ: Գոմի կտուրը ցածր է, չէ՞ր

կարելի արդեօք այդ հերդիկից մի բան անել: Այս միաբը նրան թւաց միակ իրազործելին, մնում էր բխօվի բանալին ճարել, նա այդ բանալու սովորական տեղը դիտէ:

Աղջիկը կամացուկ վերկացաւ տեղից, նրստեց, նայեց շուրջը, ահանջ դրեց, ամենքը քնած են, լռութիւն է. նա կանգնեց, առաջ շարժուեց, խաւարի մէջ գտաւ բանալին, և դէպի գոմն ուղղեց իր զգոյշ քայլերը. նրա բոլոր շարժումներն արտայայտում էին մի յանդուգն վճռականութիւն: Ահա՛ նա կամացուկ մօտեցաւ գոմի դռանը, կանգ առաւ և սկսեց ահանջ դնել. ոչ մի ձայն չի լսում ներսից, բայի մի անախորժ խռխռոցից, որ խռպոտ կրճքից արձակում է քնած պահապանը. ուրախութիւնը փայլեց նրա դէմքի վրա. նա շտապ-շտապ, բայց զգուշութեամբ բարձրացաւ գոմի կտուրը: Կտրից լսուող ոտնաձայները սթափեցրին Ռաշիդին, և նա լսողութիւնը լարած ուշադրութեամբ հետեւում է այդ ձայներին: Ահա՛ այդ ոտնաձայները կամաց-կամաց մօտենում են, պարզ է, որ մէկը կարի վրա քայլում է դէպի այնտեղը, ուր Ռաշիդն է: Բայց ո՞վ է սա, Տէր Աստուած, և ի՞նչ է կամենում, ի՞նչ է փնտրում այսպէս ուշ զիշերով: Սնցան դարձեալ մի բանի ըոպէներ, անտանելի երկար. խորհրդաւոր

անձնաւորութիւնը շարունակում էր շար-
ժուել կարի վրա, ահա՛ վերջապէս նա կանդ
առաւ հէնց Ռաշիդի զլխավերեր, և նա ոչ
առանց երկիւղի զգաց, որ մէկը հերդիկը լայ-
նացնելով աշխատում է կախուել հերդիկից,
Ռաշիդը նոյն իսկ լսում է նրա ընդհատ-
ընդհատ շնչառութիւնը, նա քիչ էր մնում
ձայն տայ:

— Ռաշիդ ջան, ես եմ, կամացուկ փափսաց
Ձարէն:

Ձարմանքն ու անսահման բերկրանքը պատե-
ցին Ռաշիդի սիրտը. նա հաւատում էր, որ
Ձարէն կաշխատի իր փրկութեան համար մի
բան անել, բայց զիշերուայ այս պահուն, ար-
համարհել բոլոր վտանգները և յանձն առնել
մի այսպիսի յանդուգն ձեռնարկութիւն, այս
բանը ենթադրել նա չէր կարող:

— Ես եմ, Ռաշիդ — կրկնեց Ձարէն, իմա-
նալով որ զարմանքն ու ապշութիւնը բռնել
են Ռաշիդին, — ես եմ, առ բխօվի բանալին,
ոտներդ արձակիր և կրկին յետ տուր ինձ:

Ռաշիդին թւում էր թէ այս բոլորը երազ
է, և ուրիշ ոչինչ: Վերջապէս նա ուշքի եկաւ,
ձեռքը մեկնեց, բռնեց Ձարէի փափուկ ձեռքը
և աշխատում էր խաւարի մէջ շրթունքները
մօտեցնել նրան, բայց այդ նրան չաջողուեց,

առաւ բանալին, շտապով բայ արեց ոտների
փահանքը և բանալին յետ տուեց Զարէին:

Մնացածը դու գիտես, փափսայ Զարէն և
Հեռացաւ:

Անդիտակցաբար շարժեց Ռաշիդն իր հզօր
ոտները, նրան թւում էր, թէ տասնեակ տա-
րիներ է ինչ կապուած է եղել, երկու քայլ
արեց, կասես իմանալու համար, թէ արձա-
կուած է իրօք, թէ՞ այս բոլորը մի երազ է
միայն, ազատութեան գիտակցութիւնը լցրեց
նրա սիրտը մի գուրեկան, մի քաղցր զգաց-
մունքով, որպիսին զգում է մարդ, երբ ծանր
հիւանդութիւնից յետոյ առողջանալ է սկսում:
Այժմ գուրս ելնելն ու փախչելը զժուար չէր
նրա համար. փոյթ չէր նոյն իսկ, եթէ պա-
հապանը զարթնի, նա նրա հետ իր հաշիւը
հեշտ կը վերջացնի. նրան զբաղեցնողն այն
միտքն է, թէ ո՞ւր գնայ և ի՞նչպէս գնայ ա-
ռանց որ և է գէների:

Եւ նա վճռեց պահապանին կողոպտել, ինչ-
պէս և լինի: Ռաշիդը կամայուկ մօտեցաւ
պահապանին. վերջինս զարթնեց հէնց այն
րոպէին, երբ գլխավերեում կանգնած էր Ռա-
շիդը: Պահապանը վեր թուաւ տեղից, ձեռքը
գէպի իր սուրը մեկնեց և փորձեց օգնու-
թիւն աղաղակել, բայ Ռաշիդի երկաթէ մատ-
ները նրա կոկորդը սեղմեցին: Վտանգ զգալով

և անկարող լինելով զէնքի զիմել, պահապանն
 էլ ինքնապաշտպանութեան համար ձեռ-
 քը դէպի հակառակորդի կոկորդը մեկնեց:
 Սկսուեց մի սոսկալի մենամարտութիւն. պա-
 հապանն աշխատում էր օգնութիւն աղաղա-
 կել, բայց հզօր ձեռքով սեղմուած կոկորդը
 միայն անախորժ և հաղիւ լսելի խոխոռոց էր
 հանում: Նրանք կպել փաթաթուել էին իրար
 ինչպէս երկու կատաղած օձեր, զլուխ զլիսի,
 կուրծք կրծքի, թև թևի տուած, ոլորուած,
 կծկուած, փաթաթուած իրար և ամեն մէկը
 փոխադարձաբար աշխատում էր խեղդել միւ-
 սին: Անչափ կատաղութիւնից և մահու եր-
 կիւղից նրանց ոյժերը տասնապատուել և
 գերմարդկային էին դարձել. չամեն մէկը հզօր
 ցնցումներով կամ սաստիկ ուժով սղմելով
 աշխատում էր փշրել հակառակորդի ոսկոր-
 ները, կամ վայր գլորել. բայց ամեն մի այդ-
 պիսի փորձ վերջանում էր նրանով, որ
 երկսով էլ վայր էին գլորւում, կամ ընկնում
 ծնկների վրա, քաշքշում էին իրար գեանի
 երեսով, կատաղած ցուլերի պէս մոնչում էին
 և նրանց ոսկորները ճարձատում էին: Նրանց
 շնչառութիւնը փոխուել և դարձել էր հզօր
 անքոց, որ դուրս էր պոռթկում ուռած
 կրծքերից և խառնուելով ոտների դոփիւնի
 հետ, աղմկում էր գոմի թանձր խաւարի

խաղաղութիւնը: Դա մի սոսկալի տեսարան էր, երկու մարդիկ խաւար, ամայի գոմում ամբողջ աշխարհից ծածուկ խեղդատում, կրր-ծոտում էին իրար, ծնկները արորում էին յատակի վրա՝ խուլ գնդիւն առաջացնելով տասն անգամ նրանք ընկան գետին և վերկացան. զէնքը չէր գործ տեսնողը, նրանք գործում էին ձեռներով, եղունգներով, ատամներով, որպէս երկու գեւեր, որոնք վճռել են ոչնչացնել իրար: Երկսի մարմինն էլ թաց էր, լարծուն հեղուկը ողողել էր նրանց մորթին ու շորերը. արիւն էր այդ, թէ՞ քրտինք, այդ նրանք չը գիտէին, և նրանց չէր էլ հետաքրքրում, բայց շարունակում էին հեւալով, խոխուալով հուպ տալ իրար կոկորդ: Երկար տեւեց այդ կռիւը. Ռաշիդը զօրեղ էր, բայց պահապանն էլ թոյլ չէր, նա պաշտպանւում էր օրհասական արջի պէս: Վերջապէս Ռաշիդը մէկ էլ բոլոր ուժով հուպ տուեց հակառակորդի կոկորդը, նրա մասների տակ ձռռացին պարանոցի ոսկորները և պահապանը ուժասպառուելով խուլ թրմփոցով գետին ընկաւ հակառակորդի մազերից մի խիա փունջ սեղմած ձեռքով փեռելով: Պահապանը խեղդուած էր: Ռաշիդը հանեց նրա շորերը, հագաւ, վերցրեց նրա հրացանը, փամփուշաները ու միւս զէնքերը և դուրս թռչելով դռնից, խաւարի մէջ անհետացաւ:

Երկար գնում էր նա, ինքն էլ չիմանալով
 թէ գէպի ո՞ւր... Բարձրանում էր սարերը,
 իջնում էր ձորերը, և առանց յողնածուծիւն
 զգալու, առանց մի բոպէ հանգիստ առնելու,
 գնում էր ու գնում: Արշալոյսը մօտ էր շա-
 ուազուններու, երբ նա վերջապէս կարողացաւ
 որոշել, որ ինքը անգիտակցաբար գէպի իր
 հայրենի գիւղի սահմաններն է գիմել: Ինչո՞ւ
 էր գնում գէպի այդ գիւղը, ի՞նչն էր նրան
 բռնում տանում գէպի իր աւերակ ծննդավայրը,
 այդ ինքն էլ չը գիտէր. միայն մի ներքին
 անյաղթելի հակումն նրան մղում էր և նա
 շարունակում էր գնալ անդադար: Ահա՛ վեր-
 ջապէս նա Աստուածածնի բլրի ստորոտումն
 է, խորին ցաւով նա յիշեց իր ընկերներին.
 նրանց գիակները գեռ այլանդակուած, ուռած,
 ցաք ու ցրիւ փռուած էին այդ բլրի ստորո-
 տում: Լոյսը բացուեց, այլ ևս չառաջ գնալ
 չէր կարելի, նա գիւղին մօտ է և անօրէնները
 գիւղումն են, որ գեռ ծածկուած է թանձր
 ծխով. գիւղը չէ երևում այդ ծխի միջից, որ
 գեռ շարունակում է պալան-պալան բարձրա-
 նալ գէպի վեր: Աւերակները գեռ շարունա-
 կում են ծխալ, նրանց միջից կրկին լսում
 են բազմազան ձայներ. բայց գրանք ոչ բնա-
 կիչների ուրախաձայն ազազակներն են և ոչ
 էլ կոտորուողների վայնասուն. տախանցիներն

են, որոնք պատրաստուում են իրանց աւարը
 սայլերով ճանապարհ զնել: Նա դիմեց բլուրն
 ի վեր՝ հաստատ վճռելով սպասել այնտեղ,
 մինչև թշնամիները հեռանան զիւղից: Նա ինքն
 էլ համոզուած է, որ զիւզում այժմ իր ազ-
 գակիցներից մի կենդանի շունչ չի մնացել, և
 որ ինքը միայն զխակներ կը տեսնի, բայց և
 այնպէս անրնկճելի ցանկութիւն ունի ժամ
 առաջ շրջել իր սրտին այնքան մօտիկ վայ-
 րերում, տեսնել իր սիրելիների գոնէ զերեզ-
 մանները: Յարմար դիրք որոշելով՝ նա նստեց
 և սպասեց: Հայրենի զիւղի տեսքը ծովեց նրա
 սիրար և վառեց նրանում անյազ վրէժխն-
 դրութեան ծարաւ. բայց ի՞նչպէս վրէժխնդիր
 լինել, մենակ ինքն ի՞նչ կարող է անել թրշ-
 նամիների ահաւոր բազմութեանը: Կեանքն
 այլ ևս նրա համար ոչ մի զին չունի, միայն
 նա կամենում է թանդ, շատ թանդ ծախել
 այդ մի հատիկ կեանքը: Ա՛խ, ի՞նչ սիրով կը
 տայ նա իր կեանքը, եթէ հնար ունենայ նա-
 խապէս հէնց իր ձեռքով գնդակահար անել
 Նազօին, այդ արիւնարբու զազանին: Երկար
 մտածում էր նա, թէ ի՞նչպէս վրէժխնդիր
 լինի. յանկարծ նրա ախուր դէմքը ծամա-
 ծռուեց բաւականութիւն արտայայտող մի
 տարօրինակ ժպտով. պարզ էր, որ նրա մըա-
 քում ծագեց մի վճռական և խելացի միտք:

— Սպասիր, անօրէ՛ն, մոմուաց նա և ա-
ւելի պինդ սեղմեց իր ձեռքի մէջ հրացանը:

Արևը բարձրացաւ. լսուեցան անասունների
ձայներ, սայլերի հռինչ, ասես ամբողջ գիւղը
զաղթում էր. թշնամիները բնակիչներին կո-
տորելուց յետոյ, նրանց սայլերով կրում էին
նրանց արդար քրտնքի պտուղները: Ռաշիզը
հասկացաւ այդ:

Ահա՛ անցնում են երեք ասիանցիներ և ա-
ռաջ արած քշում են մի քանի հարիւր ոչխար
ու զառներ, օղբ թնդում է սրանց խառնի-
ճաղանձ բառաչից. նա ակամայ յիշեց փոքրիկ
Խաջէին. նրա զառն էլ անշուշտ այստեղ է.
Ի՛նչքան կուրախանայ, երբ տեսնի՝ այ, այն
փոքրիկ սպիտակ զառը: Ռաշիզին թւում է,
որ Խաջէն անպատճառ այն սպիտակ զառը
կը բռնի, այո՛, շատ կուրախանայ Խաջէն:
Բայց քանի՛-քանի անմեղ մանուկներ զոհուե-
ցին, մինչև որ այդ զառը Խաջէին հասաւ,
և նա ակամայ ատելութիւն զգաց և՛ զէպի
այն սպիտակ փոքրիկ զառը, և զէպի Խաջէն:
Երեք ասիանցիներն ուրախ են աջող որսից
վերադարձող շան նման, նրանց ուրախու-
թիւնը կատաղեցնում է Ռաշիզին, բիչ է
մնում հրացանը երեսն առնի և մի երկուսին
գնդակահար անէ, նա նոյն իսկ անզիտակցա-
բար ձեռքը զէպի հրացանը տարաւ, բայց

կրկին յետ քաշեց, սպասելու, համբերելու
հաստատ վճռով. նրանք անցան:

Ահա մի այլ խումբ ասիանցիներ՝ հաստավիզ
եղներ լծած քշում են տասնեակ սայլեր, սը-
րանք էլ կրում են զգեստներ, կապերաներ,
անկողիններ և տան այլ կահ-կարասիք: Այս
սայլերից մէկը մանաւանդ առանձնապէս
զրաւեց Ռաշիդի ուշադրութիւնը, նրա վրա
բարձած էին եկեղեցական սրբազան անօթներ,
սկիհ, բուրվառ, մոմակալներ, արծաթեայ
խաչեր, զրքեր, եկեղեցական զգեստներ, շուր-
ջառ, վակաս, ժամաշապիկներ և այլն և այլն...
Ռաշիդի շրթունքները զողզողացին և ատամ-
ները իրար վրա սղմուեցին, երբ տեսաւ այդ
բոլորը: Նա սրտի խորին ցաւով յիշեց իր ծե-
րունի հօրը. արդեօք ո՞ւր է նա, սպանուած
թէ՞ կենդանի է, ո՞ւր է իր մայրը, մի՞թէ այդ
ծերունիներին էլ չը խնայեցին այս մարդա-
կերները: Նա յիշեց, թէ ինչպէս իր հայրը այդ
զգեստներով զգեստաւորուած սրբազան խոր-
հուրդ էր կատարում, յիշեց, թէ ինչպէս նա զող-
զոջուն շրթունքներով հաւատացեալ հօտին ի
տես բարձրացնում էր այդ սրբազան սկիհը: Յիշեց,
թէ ինչպէս ինքը խնկարկում էր ահա՛ այն
բուրվառով, հազած այն ժամաշապիկը և քանի-
քանի անգամ երկիւղած սրտով համբուրել է
«հա՛ այն խաչերը մանկութիւնից սկսած, երբ

դեռ նոր էր իր հօր մօտ սովորում՝ «Խաչ օգնե՛ս ինձ»: Ուրիշ շնա, շնա բան յիշեց նա, մանկական յիշողութիւնները մէկը միւսից աւելի դրաւիչ, աւելի քաղցր, եկան պաշարեցին նրա յօգնած միտքը: «Խաչ օգնե՛ս ինձ», մրմնջում էին նրա շրթունքները, և նա այդ բառերը կրկնում էր խորին հաւատով: Գեռերէք նա խաչի օգնութեանը այդքան կարօտ չէր եղել, և երբէք աւելի հաւատով, աւելի ջերմեռանդութեամբ չէր դիմել նրան, քան թէ այս անգամ: Տխուր իրականութիւնը կրկին սաստկացաւ նրա աչքի առաջ, նուիրական անօթներին հասցրած անարգանքը, անօրէնների այս անամօթ հռհռացող խումբը նրան վերաւորեցին մինչև հողու խորքը՝ «Տէր, ինչո՞ւ թողիր Քո եկեղեցին, որ այս անօրէնների անարգութեանը մասնուի», մրմնջաց նա: Ապա նա կրկին հրացանը ձեռք առաւ, ուղղեց դէպի թշնամիները, նրա համբերութիւնը սպառւում էր, բայց բանականութիւնը այս անգամ էլ յաղթող հանդիսացաւ և նա մի անգամ էլ ձեռքը յետ քաշեց՝ վճռելով ինչ և լինի համբերել և սպասել նրան...

Անցան դարձեալ այլ բաղմաթիւ սայլեր՝ բարձուած իր հայրենակիցների հարստութեամբ, նրանց՝ տարիների դառն աշխատանքի

արդար վաստակներով, տարուեցին և բազմաթիւ ջահէլ հարս ու աղջիկներ, որոնց տեսել էր, որոնց ճանաչում էր Ռաշիդը, և նա տարաւ, տարաւ այդ բոլորն առանց մի կաթիլ արտասուքի. միայն դառն ժպիտը երբեմն խաղայնում, ծամածռում էր նրա դողդողուն, պինդ իրար վրա սղմած շրթունքները: Գերմարդկային համբերութիւն էր հարկաւոր այս բոլորը տանելու համար, բայց Ռաշիդը տարաւ, համբերեց, այս ահագին փորձութիւնից չը դայթակղուեց և իրան չը մտանեց հրացանաձգութեամբ: Նա խմում էր դառնութեան բաժակը մինչև տակը, նա շարունակում էր կուտակել կատաղի վրէժխնդրութեան թոյնը յատկապէս մի անձի գլխին թափելու, այն անձի, որ այս բոլոր չարիքի սկզբնապատճառն է, որ իր հայրենիքն աւերի և սրածութեան մասնողն է: Նա համոզուած էր, որ այդ անձն այստեղից է անցնելու: Եւ նա սպասում էր...

Շատ սայլեր եկան անց կացան, շատ բան տարուեց, բազմաթիւ խմբեր ուրախաձայն աղաղակներով ու երգով եկան անց կացան: Արդէն երեկոյ էր, արեւը մայր մտաւ, վերջին սայլերն էլ անցան, գիւղի թալանը վերջացաւ: Թեթե մառախուղն եկաւ պարուրեց շրջակայքը, բայց նա դեռ չը կար, Ռաշիդին տիրեց

խորին անհանգստութիւն... բայց ահա՛ հեռու մ երևաց ձիաւորների մի խումբ. Ռաշիդը լարեց իր բոլոր ուշադրութիւնը: Շատ հեռուից երևում էր մէկը սպիտակ կատաղի ձիու վրա նստած. Ռաշիդը ճանաչեց իր ձերմակին և նրա աչքերը լցուեցին արտասուքով: Վաղձուց, շնա վաղուց նա այսպէս չէր արտասուել. վշտի անսահմանութիւնից ցամաքել, չորացել էին նրա աղբիւրները. նա չքղիտէր՝ որ մէկ թշուառութիւնը ողբար, այդքան արտասուք նա ռրանդից վերցնէր, բայց իր նժոյզի, իր ձերմակի, իր սիրելի ընկերի համար նա այնքան արտասուք ունէր, և նա կուշա արտասուեց. «Խաչ, օգնեա՛ ինձ», կրկին մրմնջաց նա և դառնալով՝ դէպի աւերակ մենաստանը՝ խաչակնքեց երեսը խորին երկիւղածութեամբ: Ձիաւորների խումբը մօտեցաւ. Ռաշիդի սիրան սկսեց արագ-արագ բարախել, նա հրացանը սրաարաստեց: Խմբի առաջից հպարտ-հպարտ գնում էր Նազօ աղան ձերմակի վրա նստած, յաղթական ժպիտն երեսին: Ահա՛ նրանք՝ գանուում են բլրի ստորոտում. Ռաշիդը հրացանն երեսն առաւ և աչքեց Նազօ աղայի կրծքին: Հրացանը որոտաց և բէզը գլխիվայր ընկաւ գետին, բայց մի սաքը մնաց ասպանդակում: Ձին հրացանի անակնկալ որոտից կտատաղած

և նստողի ընկնելուց սաստիկ խրանա՞՜ փրն-
չայնելով թուաւ դէպի զաշար՝ իր յեակեաց
զեանի երեսից քաշ տալով Նազօի արիւնա-
թաթախ գիակը: Թշնամիների բանակում
տիրեց սարսափելի աղմուկ և իրարանցում:
Ոմանք անակնկալ դէպքից զարհուրած գէս
ու գէն փախան՝ բլրի վրա թշնամիների ա-
հաւոր բազմութիւն ննթադրելով. ուրիշները
«վայ լը մըն բալօ» գոչելով քշեցին իրանց
ձիերը կատաղած ձերմակի յեակեաց, որ շարու-
նակում էր զաշարի մէջ շրջաններ կաղմել՝
քաշ տալով զեանից այլանդակուած գիակը,
ասես ուխտել էր իր տիրոջ հետ միասին
վրէժխնդիր լինել ընդհանուր թշնամուց...

Այս ընդհանուր շփոթի, աղմուկի, իրար-
անցման բոպէին, երբ գեռ սլանում էր ձեր-
մակը, Ռաշեղը բլրի հակառակ կողմից շա-
սով ցած էր իջնում: Որքան եղաւ նրա
զարմանքն ու ուրախութիւնը, երբ մի ժայռի
տակ թաղնուած գտաւ իր սիրելի Սւօին:
Դուրս եկաւ, որ այս երխտասարդը կուէի
ժամանակ ծանր հարուած է ընդունել գլխին,
վայր է ընկել, երբ ամենքը հեռացել են,
ուշքի է եկել և համարեա՞ սողալով բար-
ձրացել է այս բլուրը՝ ապահովութիւն փրն-
արելով:

Նրանք առաջ գնացին:

Գիշեր է: Լուսինը բարձրացաւ Մարալայ սարերի թիկունքից և իր պաղ ճառագայթներով լուսաւորեց լեռ, ձոր ու դաշտ. կործանուած զիւղի վրա էլ մի քանի ճառագայթներ գաղտագողի, ասես վախվախելով ընկան, բայց կրկին յետ փախան. ամպի մի փոքրիկ սև պատառ փակեց լուսնի գէմքը, կարծես թէ մայր բնութիւնն ամաչում էր ցոյց տալ լոյս աշխարհ հանել իր դաւակնների պժգալի գործերը: Բայց լուսինը երկար չէ մնաց ամպի տակ ծածկուած, նա դուրս եկաւ բարձրացաւ երկնակամարի վրա և աւերակ զիւղը լուսաւորուեց: Տեղ-տեղ աւերակները դեռ շարունակում էին ծխալ, խեղդող խանձահոտը տակաւին բռնել էր շրջակայքը: այստեղ ու այնտեղ երևում էին հսկայ մոխրակոյտեր, դրանք ծխաշունչ գերեզմաններ էին, որոնց տակ, ո՞վ զիտէ, քանի՜ տասնեակ մեծ ու փոքր կենդանի էակներ ածիւնացան իրանց վերջին հառաչանքը ձենձերոս շրթթունքներից ծխերի ու բոցի հետ գէպի երկինք ուղղելով: Ռաշիդը անձայն, անշուշի, դուրսը կրճքին կախած՝ թափառում է այս աւերակների, այս գերեզմանների մէջ, որպէս մի վշտի ուրուական, կամ որպէս մահուան ողի, թափառում է, ինքն էլ չիմանալով՝ թէ ի՞նչ է փնարում այս հսկայական դամբարան

նում: Նրան քայլ առ քայլ հետևում է մի
 ուրիշը, նոյնպէս վշտահար, նոյնպէս լուռ,
 սա էլ Աւօն է, Ռաշիդի մի հատիկ կենդանի
 մնացած ընկերը: Աւերակ զիւղը բոլորովին
 անկենդան չէ, այս ու այն քանդուած տան
 միջից, այս ու այն փողոցից երբեմն լաւում
 են փախչող, հեռացող ոտնաձայներ, զրանք
 քաղցած գազաններն են, որոնք գիտկների,
 արեան հոս առած՝ խմբերով զիմել են այս-
 սեղ, կրճոտում, քաշքշում են մարդկային
 վայրագութեան զոհերին: Կենդանի մարդ
 աեսնելով՝ նրանք մռմռալով թողնում են ի-
 բանց արիւնոտ որսը և զզուելի լեզուով
 շրթունքները լիզելով մի քանի քայլ հեռու
 փախչում կամ կանգնում են, կամ պառկում
 խաւարի մէջ, որտեղից նրանց կատաղի աչ-
 քերը փայլում են, որպէս զոյգ ճրագներ՝
 սոսկում ազգելով նոյն իսկ ամենասրտապինդ
 մարդուն: Խաւարի մէջ նրանք սպասում են
 մարդ մտած, մինչև որ մարդն անցնում է,
 ապա կրկին ոտախններով յարձակւում են
 գիտկների վրա՝ իրանց պժգալի խնձոյքը շա-
 րունակելու համար և քանի՛սն են... կան
 այնպիսիները, որոնք փախուստի ժամանակ
 խլում, քաշ են աալիս իրանց հետ մի ոտք, մի
 ձեռք, շատ անգամ նոյն իսկ մի ամբողջ գիտկ:
 Ռաշիդն ու Աւօն կամաց-կամաց առաջացան

և հասան վերջապէս ընդհանուր կոտորածի
 տեղը: Դեռ զիւղը չը տեսած, նրա իսկական
 վիճակը երեւակայելու անկարող լինելով՝ նրանք
 երկսով էլ բուռն ցանկութիւն ունէին ժամ
 առաջ հասնել արիւնոտ տեղերին, իրանց աչ-
 քով տեսնել զարհուրելի իրականութիւնը,
 նրանք համոզուած էլ էին, որ միմիայն սոս-
 կում պատճառող երեոյթների հանգիսատես
 պիտի լինեն, բայց այն, ինչ որ այժմ ներկա-
 յացաւ նրանց ապշած աչքերին, միանգամայն
 վեր էր նրանց երեւակայութիւնից, և ինչէր
 չէին տայ նրանք այդ բոպէին, որ լուսինը
 մէկ էլ խաւարէր, յետ քաշէր իր ճառագայթ-
 ները, թազնուէր մռայլ ամպի տակ, անթա-
 փանցիկ խաւարով պատէր այս արիւնոտ
 վայրերը իրանց արիւնոտ տեսարաններով:
 Դիակներ ու դիակներ, մեծ ու փոքր, մարդ
 թէ կին, ծեր թէ երիտասարդ՝ ուռած, այ-
 լանդակուած, ոմանց աչքերը դուրս ծո-
 թոռուած, բերաններն արիւնաղանդ, ուրիշ
 ների փորոտիքը թափոտուած, կամ կրճքերը
 պատառուած, ոմանք առանց գլխի, կամ ա-
 ռանց ձեռքի, ամենքն էլ մերկ, հրէշաւոր
 ձևերով մէկը միւսի վրա, ոտների տակ, մէջ-
 քին, կողքի վրա ընկած: Մարդ-զաղանների
 թերի թողածը լրացրել էին իսկական գաղան-
 ները. այս ու այն կողմում ընկած էին մարդ-

կային մտերի կտորտանք, խանձուած մարմին-
 ների կրճոտուած ոսկորներ... Երկու երիտա-
 սարդները կանգ առան սառած, քարացած,
 արտասուք չը կար նրանց աչքերում, որ զոնէ
 մի քանի կաթիլներով զովացնէին իրանց
 այրուած սիրտը և ի՞նչպէս կարելի էր մի
 քանի կաթիլներով ողբալ այդքան մեծ
 թշուառութիւնը, մարել սրտի այնքան մեծ
 հրդեհը: Ռաշիդը երկար մնաց կանգնած աչ-
 քերը մի կեալի վրա յառած, մի բոպէ նա
 մոռացաւ նոյն իսկ, թէ ինքը ո՞ւր է կանգ-
 նած, նրան թուաց, թէ երազ է տեսնում և
 այն՝ սարսափելի երազ: Տեսարանները նրան
 ճնշում են, նա աշխատում է շուտով զգաս-
 տանալ, ազատուել այդ ճնշող տեսարաններից,
 սակայն իլո՞ւր, այլանդակուած դիակները
 շարունակում են նրա աչքի առաջ մնալ և
 զարհուրելի իրականութիւնն իր բոլոր սար-
 սափներով մնում է անխուսափելի...

Ռաշիդը յանկարծ շփեց աչքերը և քնից
 արթնացածի պէս սկսեց պրպակել դիակները.
 նա երկար փնտրում էր, իսկ Աւօն լուռ,
 անձայն հեռեւում էր նրան: Վերջապէս Ռա-
 շիդը կանգ առաւ մի դիակի առաջ և ծունկ
 չորեց, նա գտաւ իր հօր մարմինը: Ծերունու
 ալէզարդ գլխի մազերն ու միրուքը ճա-
 պագուած էին արեան մէջ և բոսորային գոյն

էին սասացել, կրճքի լայն վերքից դուրս բող-
խած արիւնը ներկել էր սպիտակ շապիկը և
մի փոքրիկ խորութեան մէջ գեանի վրա
հաւաքուել, լճացել, սառել էր: Սակայն նրա
դէմքը խաղաղ էր ինչպէս քնած մարդու-
միայն աչքերն էին կիտարաց, որոնք ուղղուած
էին դէպի երկինք, դէպի յաւիտենականի
աթոռը, կարծես թէ այդ ծերունին գեռ բո-
ղոքում էր այս անլուր ոճրագործութեան
դէմ: Տօր դիակի առաջ ծունկ չոքած որդին
մի քանի կաթիլ արտասուք թափեց նահա-
սակի արիւնոտ դէմքի վրա, սա իր սեփական
վիշան էր և այսքանի համար հազիւ նա ար-
տասուք ունէր: Երկար արտասուում էր նա,
գերեզմանական լուսթիւն էր ախրում նրա
շուրջը և լուսինը շարունակում էր ախուր,
պաղ շիթեր թափել արիւնոտ հրապարակի
վրա, որպէս վկայ հօր դիակի վրա ողբացող
զաւակի անսահման վշտին: Սղում էր նաև
Աւօն:

— Աւօ, ընդհատեց լուսթիւնը վերջապէս
Ռաշիդը, սիրելիս, սա իմ հայրն է, քո էլ
հայրն է, այս բոլոր թշուառների բազմու-
թիւնից թաղենք զոնէ այս մէկին եկեղեցում:

— Թաղենք, Ռաշիդ ջան: Երկու ընկեր-
ները վեր կացան և երկու կողմից բարձրացրին
դիակը, բայց գեռ հազիւ մի երկու քայլ արե-

ցին, որ նրանց տկանջին հասաւ մի վերին
աստիճանի տարօրինակ ձայն և նրանք տկա-
մայից վար դրին իրանց բեռը:

— Պօյ, պօյ, Ռաշիդ ջան, մացիներ ևս ու
դո՞ւն... զբամէնին ուկեն, զբամէն զացին... մենք
լէ չը քնե՞նք, Ռաշիդ, մութ քշեր աս...

Երկու երիտասարդները սոսկումով բարձրա-
ցրին իրանց զուխները և զարմացմամբ տե-
սան դէպի իրանց վազող մի զզուած, նիհար,
չորացած կին, ոտարորիկ, զլխաբաց, խճճուած
մազերով, նման մի կատարեալ ուրուականի:
Նրանք ծանաչեցին նրան: Դա իրանց զիւզի
Տուռ Մանիշակն էր, նախկին շէն ու բախ-
աաւոր զիւզի միակ թշուառը: Բոլոր մանուկ-
ները սրան ծանաչում էին, բոլորի էլ սա և՛
բարեկամն էր, և՛ թշնամին: Երբ փողոցի մի
ծայրում երևում էր Տուռ Մանիշակը, մա-
նուկները սովորաբար խմբեր էին կազմում և
մօտենալով կոչում էին՝ «Տուռ Մանիշակ,
Տուռ Մանիշակ», քարեր էին զցում և զուար-
ճանում, քանի որ Մանիշակը չէր բարկացել.
բայց հէնց որ նրան համբերութիւնից հա-
նում էին, նա կատաղում էր, փէշի մէջ բազ-
մաթիւ քարեր էր հաւաքում և զցում դէպի
մանուկները, որոնք հռհռոցով փախչում էին
զանազան կողմեր, իսկ Տուռը աջողեցնում էր
մէկն ու մէկին բռնել ու կծել. այս պատճա-

ուով մանուկները և՛ սիրում էին նրան և՛ վախենում նրանից: Ռաշիդն ու Սւօն էլ իրանց մանկութիւնից զիտէին ծուռ Մանիշակին, տեսել էին նրան այն ժամանակից միշտ այս վիճակում: Թէ ե՞րբ էր նա խելագարուել և ինչո՞ւ համար, այդ համարեա ոչ ոք չը զիտէր և կամ եթէ զիտեցողներ էլ կային, կարիք չէին համարում պատմել, և իրօք այդ բանով ոչ ոք չէր էլ հետաքրքրում, ամենքն էլ զիտէին, որ Մանիշակը ծուռ էր և ուրիշ ոչինչ: Սմեն տուն նա ազատ մուտք ունէր, ամենքն էլ նրան կերակրում էին սիրով. կուշտ ուտելուց յետոյ նա պառկում, քնում էր այս ու այն փողոցում մի պատի տակ, կամ արագութեամբ դնում էր դաշտ և աննպատակ վազվզում այս ու այն արտի մէջ, ձորում, մարդագետիններում: Շատ անգամ նա օրուայ մեծ մասն անց էր կացնում Տիրամօր բլրի վրա, աւերակ տաճարի մէջ, ուր սիրում էր ամբողջ ժամերով անկապ բառերով աղօթել, աւելում էր սրբավայրը, վառում էր ուխտաւորների բերած մոմերը և առհասարակ ծառայում էր տաճարին ինչպէս Տիրամօր «ղուլ»: Շատ հաւանական է, որ ընդհանուր կողոպուտի ժամանակ Մանիշակը Սասուաճաճնի վանքումն է եղել, և կենդանի է մնացել, մտածեց Ռաշիդը, ապա թէ ոչ՝

զազանները սրան էլ չէին խնայիւ Յետոյ յանկարծ նրա մտքում ծագեց, թէ նրանք կարող էին զխամամբ սրան խնայել, յատկապէս այս աւերակների մէջ թափառելու, սպանուածների թշուառութիւնը ծագընելու համար, և այս միտքը մեխի պէս ցցուեց նրա գլխում: Այո՛, մոմռում էր նա, նրանք այս զփին կենդանի են թողել՝ այս զարհուրելի տեսարանը էլ աւելի ահաւոր, էլ աւելի կատարեալ զարձնելու համար... Այլանդակուած, արիւնաթաթախ զիակներ, որոնց քաշքշում են զազանները, ծխացող աւերակներ և սրանց մէջ թափառող խենթ պառաւ,—այս տեսարանը քիչ էր քնում Ռաշիդի սիրտը ճաքեցնէր զայրոյթից և վշտից.

— Տէր Աստուած, ես ինչո՞ւ եմ ապրում: օ, անօրէններ...

Մինչ երկու երիտասարդները ապշած նայում էին զէպի պառաւը, նա շարունակում էր վազվզել զիակների մէջ, ցատկել նրանց վրայից. սպա նա կանգ առաւ, երկար նայեց մի զիակի, ինչ որ խօսեց հետը, անցաւ զէպի միւսը, նոյն բանն արեց, ոտքով հրեց մի քանխսին, կրկին կատաղի ոտախններով ցատկոտկով վրաներից, ծափ տալով, «պոյ-պոյ» պոռալով հասաւ Ռաշիդին ու Աւօին, որոնք շարունակում էին զիակել նրա արածները:

— Պօյ, պօյ, Ռաշիդ, Աւօ, էս լէ էրէյնի, իմալ կարմիր շապիկ խաքիրի, կ'այ, կ'այ, իրիցու աջ պարեմ, ասաց խենթը և կռանալով համբուրեց նահատակի աջը, ապա դուրսը բարձրացնելով՝ երկար նայեց երկնքին ինչ որ ասելով, որից միայն այսքանն էր լսուում՝ «Ախ, Աստուած, ախ Աստուած», երևում էր, որ թշուառի խանգարուած ուղեղի մէջ ճշմարտութեան մի նշոյլ ծագեց. կասես թէ նա հասկանում էր, որ մի ինչ որ շնա վատ բան է կատարուած:

— Մանիշակը ձե հէյրան, էս ո՞ն էս մալ արաց, վախ, մեղք է է՛... բա մեր Տիրամէր դո՞րն էր... վախ, անօրէններ... տես, տես քանիսն են քնուկ հաւ... Ռաշիդ ջան, քնուկ են... հարցրեց խենթը.

— Քնուկ չեն, Մանիշակ, սպանուկ են, սպանուկ են, արի՛ թաղենք, Մանիշակ, արի՛ վերուցենք թաղենք. կը դա՞ս, Մանիշակ:

— Հաղ կենէք, թաղենք, Ռաշիդ ջան, Աւօ, ձե մեռնիմ թաղենք, էս գիշեր, դաղաններ կը տեսնաք, համմա կուտեն, խեղճ են էէ՛, խեղճ չեն. ապա խեղճ են. մեր էրէյ, մեռնիմ քո աջուն. հայիՓ, հայիՓ, դէ վերէք, լաս, դէ վերէք...

Երկու երիտասարդները կրկին վերցրին իրանց թանկագին բեռը և շարժուեցին դէպի՛

եկեղեցի. իսկ ծուռ Մանիշակն այդ միջոցին
 յեռաներից քայլելով՝ կրկնում էր անդադար՝
 «փառք Քե, Աստուած, փառք Քե, Աստուած».
 Հասան եկեղեցուն և ներս մտան քանդուած
 դռնից: Ասիանցիները չէին խնայել և Աստու-
 ծու առնը, եկեղեցու կաուրը վլած էր, սե-
 ղանի քարերը քանդուած և շուռ աուած,
 խաչկալի մնացորդները դեռ ծխում էին, զարդ
 անօթեղէնից ոչինչ չէր մնացել: Յուզարկաւոր-
 ները խորին երկիւղածութեամբ վար դրին
 զիակը և սկսեցին փորել յատակը. փորում
 էին դաշոյնով, սրով, ձեռներով, իսկ ծուռ
 Մանիշակը քաշում էր հողը դէպի մի կողմ:
 Անցան ժամեր, փոսը փորուած էր, զիակը
 վերցրին տեղաւորեցին գերեզմանի մէջ և
 հողով ծածկեցին, իսկ Մանիշակը շարունա-
 կում էր կրկնել՝ «փառք Քե, Աստուած,
 փառք Քե, Աստուած»: Դամբարանը պատ-
 րաստ էր, Ռաշիդը մէկ էլ ծունկ չոքեց, համ-
 բուրեց նուիրական հողակոյտը, նրա օրինա-
 կին հետեւեց նաև Աւօն:

— Աւօ, ասաց Ռաշիդը, մենք կատարեցինք
 մեր նուիրական պարտականութիւններից
 մէկը. այնքան ննջեցեալներ թաղող անձը
 մեզք էր, որ անթաղ մնար, տեսա՞ր, որ դա-
 ղաններն էլ չէին պղծել աէրաէրիս սուրբ
 մարմինը. երեւի Աստուածու մատը կար այս

բանի մէջ. Տնում է կատարել մեր երկրորդ պարտքը: Մենք աշխարհի վրա այլ ևս ոչինչ չունենք, որի համար արժենար ապրել. և կայս սուրբ գերեզմանի առաջ, այս սուրբ տաճարի մէջ ուխտենք վրէժխնդիր լինել և ապա մեռնել խաղաղ հոգով:

— Ռաշիդ, ճակատադիրը մեզ վաղուց է կապել իրար հետ. դու գիտես, որ մինչև իսկ քո անձնական վիշտն անգամ ես իմ վիշտն եմ համարել, քո ուրախութիւնը իմ ուրախութիւնն է եղել. այժմ, երբ ընդհանուր վիշտն է կապում մեզ, մի՞թէ ես յետ կը մնամ քեզանից, կը հեռանամ քեզանից. արա՛ ի՛նչ կամենում ես, ես քեզ հետ եմ միշտ և իմ կեանքը քօնն է:

Նրանք զրկուեցին, համբուրուեցին, կրկին ծունկ չոքեցին, համբուրեցին Տէր-Մարուքի դամբարանը:

— Մանիշակ, մենք կերթանք, դու մնա՛ գնա՛ ջանդըքները թաղի. կերթա՛ս Մանիշակ, վարձքի էէ՛, քաշէ լից ցորնի հորերը, ասաց Ռաշիդը:

— Ես, դո՞ր կերթաք, ասաց Մանիշակը, ձի մենա՞կ կը թողնէք. դէ որ էս չափ, դացէք Տիրամօր մօտ, ճամլսէք թո՞ղ կեայ մօտ ձի:

— Խա՛, խա՛, Մանիշակ, դու քէլա, էթամ՛ Տիրամօր թամբխեմ կեայ մօտ քե, ասաց

Ռաշիդը և երկու ընկերները դուրս գալով
 եկեղեցուց անյայտացան խաւարի մէջ, իսկ
 պառաւը ծափ տալով, ցատկոտելով կանչվըր-
 տելով կրկին վազեց դէպի դիակները:

— Սաբր էրէք, պոռաց նա, մըկայ Տիրա-
 մէր կուզայ. ապա առաջին դիակի ոտքից
 բռնելով սկսեց քաշել դէպի մօտակայ ցորենի
 հորը, յետոյ տարաւ երկրորդը, երրորդը, չոր-
 րորդը, մինչև որ փոսը լցուեց, ապա ձեռ-
 քերով շանգուելով գետինը՝ հողով ծածկեց
 տարօրինակ գերեզմանը՝ «փառք Քե, Աս-
 աուած» կրկնելով:

Երբ տեսնում էր զազաններին դիակներ
 քաշքշելիս, նա զարհուրելի ծամածուծութիւն-
 ներ էր անում, ճվճվում, պոռում, ճչում,
 ճվճվում, զազանները փախչում էին և նա
 շարունակում էր քաշ տալ կիսով չափ
 կերուած, այլանդակուած դիակները դէպի
 հորերը:

Եւ մինչև լոյս գիւղի աւերակների մէջ
 լսում էր ծուռ Մանիշակի ձայնը, և մինչև
 լոյս ցորենի հորերը լցւում էին դիակներով...

Աշուն էր. լեռներն ու դաշտերը կամաց-
 կամաց մերկացան. նրանց կանաչազարդ և
 դոյնդոյն զգեստը փոխուեց, մահուան գեղնու-
 թիւնն ամենուրեք պատեց: Մեռնող բնու-
 թեան կեանքի վերջին նշոյլներն էլ հեռոցհեռ

քաղուում էին. գեղնած խոտերի և չորացած
 ծաղիկների մէջ սեղ-սեղ երեւցող կանաչաւուն
 բարակ ծիլերը և ուշացած ծաղիկները որբա-
 ցած սգաւոր մանուկների էին նմանում,
 որոնց վիճակուած էր անտէրութիւնից զոհ
 գնալ աշխարհի սատահարներին. ցուրտ լեռ-
 նային հովը կատաղաբար փչում էր նրանց
 վրա և նրանք տարուբերում էին իրանց
 խղճուկ գլուխները, որպէս վշտահար թշու-
 առներ: Երկնակամարը յաճախ ծածկւում էր
 թանձր միասպաղաղ թուխպերով և շատ ան-
 դամ օր ու գիշեր այդ սեւացած ամպերից
 մանրամաղ կաթիլներով քամւում էր անձրևը՝
 ողողելով սարեր, ձորեր, դաշտեր: Բաւականին
 զգալի ցուրտ էր լինում մանաւանդ գիշեր-
 ները. լուսաբացին խաղաղ ջրերի մակերևոյթը
 ծածկւում էր շատ բարակ սառուցով, որ ա-
 ռաւօտեան արևի առաջին ճառագայթների
 թեթև տաքութիւնից հալւում էր կամ թա-
 փանցիկ կտորներով խաղում ջրի երեսին՝ և
 այդ ժամանակ խիստ հաճելի էր որ և է
 սրտի տակ, որ և է թմբի կրճքին նստել
 արևկող անել յօրանջելով — արևի տաքու-
 թիւնը դուր էր գալիս: Կուռ էին դաշտերն
 ու լեռները. աւելի և աւելի սակաւ էին այն
 տեղերում մարդիկ երևում, հովիւներն էին
 գեռ շարունակում դաշտ քշել իրանց հօտերը՝

բայց նրանք էլ դադարել էին երգելուց, նրանց սրինգների ձայնը չէր թնդացնում լեռները քաղցր արձագանքներով, հազիւ երբեմն մի լեռան յետևից որ և է քիւրդ հնչում էր իր վայրենի «լօլօն», նա կանչում էր իր ընկերոջը, ո՞վ գիտէ՝ ինչու համար: Թռչուններն էլ թռել վնացել էին դէպի հարաւ, երբեմն երբեմն միայն ուշացած կռունկների մի երամ յայտնւում էր երկնակամարի վրայ իր կիսաշրջան շղթայով և տխուր, մելամաղձոտ կղղոցով վրդովում էր ընդհանուր խաղաղութիւնը, բայց այդ էլ տւում էր մի քանի բոպէ միայն, սրանք էլ շտապում էին ժամ առաջ հեռանալ այս անհիւրընկալ դարձած աշխարհից դէպի հարաւ:

Ռաշիդը կորաւ, ասիանցիներն այլ ևս նրա մասին ոչ մի տեղեկութիւն չունէին. նրանք համոզուած էին, որ նա իր միւս հայրենակիցների պէս սահմանն անցաւ և գնաց Կովկասում ապաստան և մի կտոր հաց փնտռելու. վաղուց էր, ինչ Ռաշիդը դադարել էր նրանց հետաքրքրել, աւերակ Բանտնի հետ մոռացութեան արուեց և նրա հերոս պաշտպանը: Ասիանցիները համարձակ տիրեցին Մարալայ սարերի ծաղկաւէտ արօտատեղերին և ականակիտ աղբիւրներին և խաղաղ վայելում էին իրանց յաղթութեան պտուղները: Բայց այդ

խաղաղութիւնը երկար չը տևեց: Մի օր յանկարծ հովիւները լուր բերին, թէ Ասատուածաճնի բլրի վրա և միւս սարերում զաչաղ ջանֆիդաների մի խումբ է լոյս բնկել, որ օր ցերեկով յարձակումներ է գործում, սպանութիւններ է անում: Մի քանի օր յետոյ լեռնային գետակը երկու ասիանցու զլխատուած, այլանդակուած զխակ դուրս գցեց, և այնուհետև համարեա իւրաքանչիւր օր դաշտերում, լեռների մէջ, կամ գետում մէկ-երկու զխակներ էին յայտնուում կամ ասիանցիներին, կամ ուրիշ էլիաթի բրդերի: Ասիանցիներին էլիաթում ամենքն իրար զիպան, այլ ևս կասկածի տեղիք չը մնաց, որ լեռներում վտանգաւոր մարդիկ են բուն դրել: Հովիւները մանաւանդ առանձին զգուշութեան միջոցներ ձեռք առան, այլ ևս ոչ որ իր ոչխարները շատ հեռաւոր լեռները չէր քշում, ոմանք էլ իրանց հօտերը միացրին և 2—3 հոգով միասին էին արածացնում ոչխարները:

Անցան դարձեալ մի քանի օրեր, կրկին այս ու այն քարի տակ, այս ու այն ձորում գանուեցան ասիանցիներին զխակներ և դրս հետ միասին հովիւներն սկսեցին հաստատ հաւատացնել, թէ այդ «զաչաղները» ոչ այլ որ են, եթէ ոչ Ասատուածաճնի բլրի վրա բուն դրած գեւերը, որոնք սպրում են այնտեղ ծուռ

Մանիշակի հետ և ուշացած անցորդներին՝
մանաւանդ երեկոյեան պահուն, բռնում են,
խեղզում, զցում զեար, կամ տանում, կոր-
ցնում: Առաջ էլ ասիանցիները համոզուած
էին, որ այդ բլրի վրայի աւերակների մէջ
գէներ կան, որոնք միայն ծուռ Մանիշակի
բարեկամներն են, առաջ էլ նրանք զիշեր
ժամանակ առանց սոսկումի չէին անցնում
այդ տեղից, բայց այս անգամ այդ երկիւղն
ու սոսկումը ահագին զարձու և ամենքն էլ
համոզուեցին, որ այնտեղի գէներն են կոտո-
րում մարդկանց և այդ բանը նրանք բացա-
րում էին իրանց այն անդթութիւններով, որ
զործեցին Բանոնում և ուրիշ տեղերում:
Նշան նրանց մէջ նոյն իսկ մարդիկ, որոնք
սկսեցին համարձակ կերպով դատապարտել
այդ կոտորածները, որոնց պատճառով Աս-
տուած այնպէս բարկացել էր նրանց վրա:
Ծուռ Մանիշակն էլ արգարև շարունակում
էր այնտեղ ապրել և երբեմն-երբեմն ցած էր
իջնում, դալիս քրդերի մէջ հաց հաւաքում,
ուտում, կամ փէշերը լցրած տանում: առաջ
էլ նա սովոր էր երբեմն ասիանցիների մէջ
իջնել, և նրան այստեղ էլ բոլորը ճանաչում
էին և կերակրում էին: Գէների մասին ա-
հաւոր լուրերից յետոյ ասիանցիներն սկսեցին
աակլութեամբ վերաբերուել ծուռ Մանիշակին,

ոմանք էլ նրան բռնում էին ծեծում, հարց-
 նում, թէ ո՞վ կայ բլրի վրա. այդ բոլոր հար-
 ցերին ծուռ Մանիշակը պատասխանում էր
 դարհուրելի ծամածուռ թիւններով և անհաս-
 կանալի բացականչութիւններով, կամ ծափ
 էր տալիս և մատների վրա արագ-արագ հա-
 մարում և մի ինչ որ բան մոմռալով փախ-
 չում էր գնում, հեռում կանգնում, չանչ
 անում և ծիծաղում ասիանցիների վրա:
 Ծուռ Մանիշակի այս բոլոր խորհրդաւոր
 շարժումները էլ աւելի մեծացրին ասիանցի-
 ների երկիւղը և ամենքը համոզուեցին, որ
 անպիտան «ջիննին» (ծուռը) հացը դեերի
 հետ է ուտում Սատուածածնի բլրի վրա: Եւ
 ոչ ոք այլ ևս երեկոյեան պահուն շատ ան-
 դամ նոյն իսկ ցերեկով այնտեղից չէր անց-
 նում: Ընդհանուրի սարսափը աւելի կատա-
 րեալ եղաւ, երբ մի ծերունի պատմեց մի
 այսպիսի բան էլ, թէ շնա շնա տարիներ ա-
 ուջ մի քիւրդ տուն է շինել, դուռ չի ունե-
 ցել, դիշերով գնացել է այն վանքի դուռը
 հանել, շալակել բերել է տուն, բայց որքան
 մեծ է եղել իր սարսափը, երբ յանկարծ նկա-
 տել է, որ դուռը կպած է իր թիկունքից:
 Ինչքան աշխատել է պոկել, ցած դնել, չի կա-
 րողացել, ստիպուած դուռը յետ է տարել
 դրել է իր տեղում, և երբ փորձել է ցած

իջնել, հէնց այդ ժամանակ դեերը նրան բռնել են գլխիվայր ցած դուրել սարից քարերի մէջ, ուր նա ջախջախուել է. առաւօտը նրա արիւնդուայ դիակն են բերել: Տինաւուրց այս դէպքի պատմութիւնը սկսեց բերանէ բերան պատմուել՝ ամենքի սրտերը սարսափով լըցնելով: Դեերը շարունակում էին անցորդներ որսալ, խեղդել, կամ սպանել, զեար զցել, իսկ ծուռ Մանիշակն էլ առաջուայ պէս անդադար դալիս էր, ծամածուութիւններ անում, ծեծում, բայց և այնպէս՝ հաց առնում, զնում:

Մի ցուրտ գիշեր էր: Կռնային մի դարասափի վրա ոչխարներին մաղալ տուած նստակ էին երեք ասիանցի հովիւներ, նրանք սաքից գլուխ զինուած էին:

Աթարի կրակը պլպլում էր նրանց առաջը՝ իր դառն ծխի բարակ սիւնը գիշերային խաւարի մէջ կորցնելով: Շատ հեռուից երևում էր այդ կրակը, պահապան շները շնթռկել էին հօտի այս ու այն կողմում և հսկում էին: Հովիւները խօսում էին անցած զնացած բաներից, մի-մի անգամ աթարի կտորսանք շարելով պլպլացող կրակի վրա:

— Հայ զիզի համ... սասց նրանցից մինը. մի ժամանակ մեր այս կողմերը ոչխար բերելը զազազա էր (արգելուած). լաւ պրծանք բանոցիններից ու Ռաշիպից:

— Պրծանք, վրա բերեց ընկերը, պրծանք, ամա մեր բէգին էլ վրան գրինք:

— Ռաշիգ, բալի Ռաշիգ, էլի հայիֆն առաւ, լաւ առաւ. մարդը մի խօսքով իզիթ էր, իզիթ: Եանի մեղքս ի՞նչ թաղցնեմ, ախպէր, ես շատ կափսոսայի, եթէ նրան սպանէին, լաւ, որ փախաւ պրծաւ:

— Տեսնես ի՞նչ էլաւ Ռաշիգի ախրը, շարունակեց առաջինը, հէնց իզով թողով կորաւ համ...

— Կուռօններ, ասաց յանկարծ երրորդը, որ մինչև այդ ժամանակ լուռ լսում էր աչքերը կրակին յառած, — կուռօններ, մի բան ընկաւ միտս, էդ անիծած Ռաշիգը կորչող պատու չէր. արի՛ տես, որ մեր սարերի զաչաղը հէնց ինքը Ռաշիգը լինի. ի՞նչ դե, ի՞նչ բան, դես ո՞րն է, աօ: Նրա վաթամը մենք քարուքանդ արինք, նա էնպէս հեշտութեամբ մեզնից ձեռք չի քաշի, չի՛ր...

— Էհ, ի՞նչ ես ասում, ջամէր (այ՛ մարդ) ի՞նչ Ռաշիգ, ի՞նչ բան. մեր հասանը էն օրը տեսել է, թէ ինչպէս սարից իջել է դէր եւ ընկել իր քամակից, անջախ փախել է պրծել: մինչև հիմա էլ հիւանդ է. մէկ նրան հարցրու՞տես ի՞նչ է պատմում, ասում է, հաւատա՞րջը երկինք էր հասնում, ձեռներ ունի գերանի պէս, տաս մարդու չափ մի անդամ է

քայլ ձգում, աչքերից, ասում է, կրակ էր
 թափւում, էնպէս էլ ձէն էր հանում, էնպէս
 ձէն, որ Սասուած աղատի, մարդ զարգան-
 ցում էր: Ձէ, ջանք, դե է, դե':

Վերջինս իր խօսքը հազիւ էր վերջացրել,
 երբ շները կատաղի հաջոցով թռան և անյայ-
 տացան խաւարի մէջ: Երեք հովիւներն էլ
 մէկէն վեր թռան տեղներից, հրացանները ա-
 ուան և դէպի այն կողմը դիմեցին:

— Ո՞վ է, պոռաց հովիւներից մէկը:

— Աշեր եմ, լսելի եղաւ խաւարի միջից,
 քշեցէք շներին:

Հովիւները միասին երկիւղով առաջացան,
 շներին հալածեցին:

Յայանուեց, որ եկողը մի հողի է, ուքից
 զլուխ զինուած:

— Էվարէ-բա-խէր (բարի իրիկուն), ասաց
 եկողը:

— Խէր հատի (բարի եկար), պատասխա-
 նեցին հովիւները, և միասին դէպի կրակը
 դիմելով տեղ ցոյց տուին հիւրին կրակի ա-
 ուծ, իրանք էլ հանդստացած՝ կրկին շարուե-
 ցին իրանց տեղերում: Այդ ժամանակ նրանք
 իրանց սովորականին համեմատ կրկին ողջու-
 նեցին նորեկին՝ աջ ձեռքները շրթունքների
 և ապա ճակատի վրա դնելով, կամենալով
 ասել, թէ մեր զլխի վրա ես եկել, ցանկալի

Հիւր ես: Սպա սկսուեց սովորական հարց ու փորձը հիւրի ով լինելու և ճանապարհորդութեան նպատակի մասին, երևաց, որ եկողը շիկակների Սւլի աղայի մարդկանցից է և գնում է Նալո աղայի որդու՝ հակկի բէզի օգնութիւնը խնդրելու թշնամի ցեղի գէմ: Ճանապարհին զիշերը վրա է հասել, ցուրտը նրան նեղել է, կրակ տեսնելով նա շեղուել է ճանապարհից, եկել է մի փոքր տաքանայ, հանգստանայ և անցնի:

— Խէր հասի (բարի եկար), դարձեալ կրկնեցին հովիւները նրա կարճ պատմութիւնը լսելուց յետոյ և բոլորովին հանգստացան. շները մոմռալով գնացին իրանց նախկին տեղերում շնթուելու, հովիւներից մէկը կրակի վրա տարթ շարելով սկսեց փչել, որը բորբոքուեց և առաա ծուխ արձակեց գէպի խաւար երկնահամարը և ապա կապսազոյն բոցերով սկսեց վառուել ու պլպլալ մի հաճելի ջերմութիւն տարածելով իր շուրջը: Մի ուրիշ հովիւ քանդեց իր պարկը և մի կտոր պանիր և դարու հաց հանելով աուեց հիւրին ասելով՝

— Մ.ո, անուշ արա, բրա՛ն, նոված կը լինես:

Հիւրն առաւ պանիրն ու հացը և սկսեց ախորժակով ուտել, պարզ էր, որ նա վաղուց բան չէր կերել:

Ընդհատուած խօսակցութիւնը կրկին շարունակուեց:

— Գիտե՞ս, բրա՛, ասաց մի հովիւ նորեկին դառնալով, այս կողմերում զաչաղ է լոյս ընկել, մենք այսպիսի անօրինակ բան տեսած չէինք, ցաւն այն է, որ ոչ ոք էլ տեսած չէ այդ անիծած զաչաղին. մէկն ասում է՝ թէ դե է, միւսներն ասում են թէ ջանֆիզան է, արի ու բան հասկացի. իսկ այդ անիծած զաչաղը թէ դեբ շարունակում է մերոնց կոտորել ու կոտորել, քանիսին սպանեց հա՛... շատերի դիակներն էլ չենք գտել, ասում են թէ փախցնում ուտում է: Ռաշիդից ու Բանոնից պրծանք, հիմա էլ այս զաչաղների — դեերի կրակն ենք ընկել. լաւ որ դու սալամաթ եկար:

— Տօ՛ ջամէր (այ մարդ), ասաց նորեկը, զաչաղը մեզ ի՞նչ պիտի անէ, նա էլ մեզ նման մարդ չի՞, մեզ նման ձեռք ու ոտք չունի՞. ես զարմանում եմ, որ ասում էք՝ մեզ կոտորում են, աօ դուք աշիր չէ՞ք, որ այդպիսի բաներ էք խօսում, ամօ՞թ է՞ դես օրն է, ես դեերից հէջ չեմ վախենում:

— Սյդ այդպէս է, ասաց դեերի մասին կասկած յայտնող հովիւը. բայց արի տես, որ այդ զաչաղը կամ դեբ հէնց ինքը Ռաշիդը լինի, այն ժամանակ վայն եկել է մեզ տարել:

նա հայիՔ կառնի, հայիՔ. ևս ասում ևս,
սրանք չեն հաւատում:

— Կուռօներ, զիտէք ի՞նչ կայ, ասաց մի
հովիւ խորհրդաւոր եղանակով. ասում են, որ
Ռաշիդին մեր ձեռքից ազատողը Չարէն է
եղել, նրանց խուլամը (ճառան) տեսել է, թէ
ինչպէս նա լալիս էր, երբ Ռաշիդին կապած
բերին. ա՛խր Չարէն ինչո՞ւ պէտք է լար,
եթէ նա մի ծածուկ բան չունէր: Մէկ էլ՝
նրա բխօժներն ո՞վ բացեց, խօմ ջարդել չէր
կարող:

— Տօ, ի՞նչ ևս խօսում, անխելք, այդպէս
էլ բան կը լինի՞, ասաց հիւրը. Չարէն ինչո՞ւ
պէտք է նրան օգնէր փախչելու, նա չը զի-
տէ՞ր, որ Ռաշիդը «գեավուր-Փլա» է... Մէկ
էլ՝ ո՞վ ասաց, թէ նրա ոտները բացել են,
նրա բխօժներն էլ հէչ չերևացին, ո՞վ զիտէ,
ի՞նչ սատանայական միջոցով է փախել, Չարէն
ինչո՞ւ պէտք է նրան ազատէր:

— Ո՞վ զիտէ, ախպեր, շարունակեց առա-
ջինը, կնիկ ազգին, դրանց հաւատալ չի լինի,
չա՞ս բաներ էլ են ասում... այ հիմա էլ Ամին
աղայի աղան ուզում է Չարէին, բայց սա չի
առնում. աղան վճռել է փախցնել, իսկ Չարէն
խարար է արել, ասել է, թէ փախցնեն, կամ
իրան կը սպանի կամ փախցնողին:

Սյս տարօրինակ յայտնութիւնը բոլորի վրա էլ անախորժ տպաւորութիւն գործեց. մի փոքր ժամանակ ատրեց խորին լռութիւն:

— Կուռօնե՛ր, ընդհատեց լռութիւնը մի հովիւ, երնէկ նրան, ով կառնի Զարէին, մարդ նրա պէս կնիկ ունենայ, թոռուն է, թոռնւն:

— Դու էլ թոռուն դասը էլի՛, վրա բերեց երկրորդը, ես իմ Ֆլա-Մարօի մի ոտքը նրա գլխի հետ չեմ փոխի. որ տեսնես էէ՛, կասես հիւրի փէրի լինի. ափսոս անիծածը շատ է նազ անում, շատ է սղտղում:

— Տօ, էա որտեղից ես ճանկել, չը լինի՞ թէ Բանոնից է, ասաց հիւրը:

— Բա որտեղից, անաշէն, էլ ո՞վ չը տարաւ, հիմա մեր էլի մէջ մերոնցից շատ Ֆլա կնիկներ կան, էնպէս սիրունները, էնպէս սիրունները, ջոկել ենք էէ՛, գէշերին կտորեցինք: Մեր գրքէները նախանձից տրաքւում են, ամեն օր կռիւ, դալմադալ, Ֆլաների հետ ճեճւում են. օյին է, օյին: Բայց ես իմ կնկան չեմ թողնում Մարօի մազին գիպչի. շատ սիրուն էէ՛... ափսոս, շատ է լալիս...

— Ինչո՞ւ է լալիս, հետաքրքրուեց հիւրը:

— Երբ գիւղը կրակ տուինք, շարունակեց խօսակիցը, ես մտայ մի տուն. տեսնում եմ մարդ չը կայ, ընկայ բան-ման հաւաքելու, յանկարծ թոնգրից մի երեխայի ձայն եկաւ,

մտիկ անեմ, տեսնեմ՝ էս իմ Մարօն երեխու
 Հեա կճկուել է թոնրի մէջ՝ դուրս արի, ա-
 սացի, — Գուրս կը գամ, ասաց, ամա քո բախ-
 տրն եմ ընկել, երեխուս խնայիր: Ես խօսք
 տուի, նա դուրս եկաւ: Տեսնում եմ, շատ
 սիրուն է, երեխան խլեցի, դէն գցեցի, իսկ իր
 ձեռքից բռնելով քաշ տուի: Մազեար գալիս
 է. «երեխէս, երեխէս» դռում էր անդադար և
 ձգում է դէպի երեխան: Ես սուրս բարձրացրի,
 ասում եմ՝ թէ չը գաս, կը սպանեմ:— Սպանի՛ր
 ասում է, բայց առանց երեխուս չեմ գալ:
 Հերան ինձ կտրեց, իրան թողեցի, երեխային
 հասայ, թրով կէս արի. շան քաճ, ասացի,
 դէ առ քեզ երեխայ, պրծա՛ր... դէ գնանք.
 քաշ տուի, թուլացաւ, ընկաւ. ճարս կտրած
 շալակեցի տարայ. հիմա լալիս է իր լակոտի
 համար:

Ինչքան և աղօտ էր կրակի լոյսը, այնու-
 ամենայնիւ եթէ հովիւները ուշադրութեամբ
 նայէին, կարող էին տեսնել, թէ ինչպէս այդ
 բոլոր պատմութեան ընթացքում նորեկի
 գէմքը մերթ բորբոքւում էր, կարմրում,
 մերթ սպրգնում, գունաաւում, վերջին գէպ-
 քում նա ասամներն իրար վրայ էր սղմում,
 կրճտում, թուքը գժուարութեամբ կուլ տա-
 լիս, իսկ աչքերը վառւում էին մի անսովոր
 կատաղութեան կրակով. կարելի էր կարծել,

որ այդ մարդը զերմարդկային ճիգեր էր զործ
 դնում խեղդելու իր մէջ աւելի և աւելի զօ-
 րացող զայրոյթի մի բուռն զգացմունք, որ
 մօտ էր պոռթկուելու նրա ուռած ու ան-
 հանգիստ կրծքից:

— Սխալ էր, ևս Ֆլաններից բան չեմ տարել,
 ասաց երկրորդ հովիւը. ոչ կնիկ հասաւ ինձ,
 ոչ սպրանք, ևս ուշ հասայ. բոլոր թալանից
 ինձ միայն մի դանակի կոթ է բաժին ընկել:
 Մի օր քշում եմ ոչխարներս, տեսնեմ շները
 դաշտում մի հատ մեծ դիակ ևն ուտում, ա-
 նիծածի ոսկորներն այնպէս մեծ էին, այնպէս
 մեծ, արևն էլ տուել էր, ճենճը դուրս եկել,
 ոսկորները գեղնացրել: Թամազս եկաւ, պոկեցի
 կռան ոսկորը և տեսէք, թէ ինչ փառաւոր
 դանակի կոթ դուրս եկաւ. և նա ցոյց տուեց
 իր դանակը՝ գեղին ոսկորէ կոթով:

— Դու բան չես տարե՞լ, վրա բերեց եր-
 րորդը, բա իմանաս ձեր Մահմուդի արածը.
 անաշէնը շատ ազաս է, շատ ազաս: Թալանի
 օրն է, ևս ու Մահմուդը տուն ենք դառնում.
 մի քարի տակից մի ձայն եկաւ. Մահմուդը
 կանգ առաւ. «Կայ, ասում է, այս տեղերը
 Ֆլայի հօտ է գալիս»: Ման եկանք, մի ջահէլ
 կնիկ՝ երեխան դրկին գտանք մի քարի յե-
 տեում թաղնուած: Անիծածն էլ լաւ հաղ-
 նուած էր. դիտէ՞ք, այդ շները միշտ այդպէս

են, փախչելու ժամանակ ամենալաւ շորերն են
հագնում, որ տանեն հեաները: Այս կնիկը մեզ
տեսաւ թէ չէ, ընկաւ մեր ձիերի սաների ա-
ռաջ, ազաչեց թէ ինձ մի սպանէք: Չենք
սպանիլ, ասացինք, միայն դու խօսք տուր
մեզ հետ դալ և կրօնդ փոխել:—Հա, կը փո-
խեմ ասաց, միայն ինձ ու երեսայիս խնայեցէք,
մի սպանէք... Դէ առաջ ընկիր զնանք, ասա-
ցինք: Գնացինք: Ճանապարհին ևս Մահմու-
դին տսում եմ՝ Կուռօ, մենք լաւ կնիկներ
տարել ենք, սա էլ էնքան սիրուն չի, ինչնե-
րի՞ս է պէտք: Թողնենք կորչի երթայ, զուր
ենք տանում, զլիններիս ցաւ շինում:

— «Չէ, պէտք է տանեմ, ասում է, աւել
թիքան աչք չի հանի:

— «Տեսայ ազահուլթիւն է անում, սուս
կացայ: Մի քիչ էլ զնացինք, յանկարծ Մահ-
մուդը դարձաւ դէպի ինձ.—«Գիտես ի՞նչ կայ
ասաց, ևս էլ փոշմանեցի, նայում եմ այդ
քաճին, դուրրս չի դալիս, սպանենք, անցնենք
ափսոսս միայն շորերին է դալիս, կարիւնս
տուեն:—Այդ բանը դու ինձ յանձնիր ասացի,
ևս սրան այնպէս կը սպանեմ, որ շորերի վրս
մի կաթիլ արիւն էլ չի թափուի: Մենք ա-
ռաջ զնացինք և հասանք մի առուի:

— «Էյ, կնիկ, ձայն տուի ևս. կայ, լաւ
որ առուի հասանք, դէ՛ շուտ, շորերդ հան,

մտիր ջուրը լողացիր, մաքրուիր, որ կրօնդ
 փոխես, դառնաս մեր կրօնին: Կնիկն աղաչանք,
 պաղատանք ընկաւ, թէ ամօթ է, ախր ձեզ
 մօտ ես ի՞նչպէս շորերս հանեմ, տկլորանամ,
 թողէք տուն հասնենք, այնտեղ կը լողանամ
 ձեր ուղածի պէս: Ես ահանջ չարի: Ձէ, իլլահ
 պէտք է այստեղ լողանաս, ասացի: Տեսաւ
 ձար չը կայ, սկսեց շորերը հանել, մենք էլ
 նայում, թամաշա էինք անում: Մտաւ ջուրը
 լողացաւ, դուրս եկաւ, որ շորերը հագնի,
 ասացի՝ կնիկ, դեռ շորերդ մի՛ հագնիր, կայ
 այդպէս, անենք սիրո՞ւն ես: Նա երեսը մեզ
 դարձրեց, կանգ առաւ, ամաշելով, կծկուելով,
 դէ՛ շուռ արի, միւս կողմդ էլ նայենք. նա
 շուռ եկաւ, մէջքը դէպի մեզ, ես այդ բոպէին
 հրացանս քաշեցի և հէնց մէջքից տուեցի,
 վեր ընկաւ երեխայի մօտ և շունչը փչեց:
 Մօտեցանք շորերը հաւաքեցինք, իսկ երեխան
 այդ ժամանակ թաթերով դէպի մօր մարմինը
 դնաց և ձեռներն արեան մէջ թաթախելով
 սկսեց զարկել մօր մարմնին, խաղալ, և մէկ
 մեզ էր նայում, ծիծաղում, մէկ՝ մօրը: Մենք
 ձիերս քշեցինք և...

Այս խօսքի վրա հիւրը յանկարծ ոտքի
 կանգնեց և կատաղած որոտաց ահուելի ձայնով.

— Ախ, դուք անաստուած զազաններ,
 այժմ ո՞վ կազատէ ձեզ Ռաշիդի վրէժխնդրու-

Թիւնից... Աւօ, դռնեց նա ահազնապղորդ ձայնով և սարերում արձագանքը կրկնուեց՝ «օօօ»: Ռաշիդի անունը, որոտալից ձայնը սարսափով պատեց երեքին էլ և մինչև որ նրանք կը կարողանային փախչելու կամ պաշտպանուելու մասին մտածել, Ռաշիդի հրացանը որոտաց և վերջին պատմութիւնն անողը Թրպրտաց իր արեան մէջ, սոսկալի խռիւղոց արձակելով: Նոյն ժամին, խաւարի միջից յայտնուեց Աւօն. այս նոր մարդու երևալը միանգամայն սրտաձաք արաւ մնացած երկսին, որոնք կարծեցին թէ բազմաթիւ թշնամիներով են շրջապատուած և սկսեցին փախչել, բայց Աւօի գնդակը երկրորդին էլ տապալեց. երրորդը միայն կարողացաւ անհետանալ խաւարի մէջ:

«Ճաւար, հաւար», լսուեց ամենայն կողմից. սախանցիները ամբողջ էլիաթը՝ մարդ թէ կին, ծեր թէ մանուկ, տղայ թէ աղջիկ, ով միայն կարող էր որ և է գէնք վերցնել, որ և է կերպով օգնել իւրայիններին՝ դուրս եկան վրաններից, և ով ինչպէս կարող էր գինուեց: Բերանէ բերան թռչում էր այն յուզիչ լուրը՝ թէ գեղազաղն ինքը Ռաշիդն է՝ կատաղի քաջերի հետ միացած. և ահա այդ սարսափելի խուճին է, որ վերջին ամիսների ընթացքում ահ ու սարսափ է տարածել լեռներում:

Այդպիսի պատմութիւնից յետոյ թէ՛ պատմողը և թէ՛ լսողը միաբերան գոռում էին՝ «հաւա՛ր, հաւա՛ր»։ Ամենքը քաջալերում էին իրար, վառւում էր ընդհանուր Փանատիկոսութիւնը դէպի այդ մի բուն Ֆլաները, որոնք իրանց յանդուգն յարձակումներով այնքան զոհեր էին խել նրանցից, այնքան սարսափ տարածել նրանց մէջ։ Պէտք էր և այս խմբից ազատուել, և ահա՛ ամենքը վճռական զործողութիւնների համար վազում էին։ Քիչ յետոյ բոլոր զինուած բազմութիւնը զիմեց դէպի դաշտ։ Կանայք ու աղջիկները յետ չը մնացին տղամարդկանցից, նրանք էլ էին վազում, որպէս զի զոնէ մի-մի քար զարկեն այդ անխիճած զաչաղների գլխին, որոնք այնքան շատերին այրիացրին։

Լոյսը բացուելու վրա էր, երբ դէպի Աստուածածնի բլուրը վազող Ռաշիդն ու Աւօն յետ նայելով տեսան ահագին աղմկուող բազմութիւնը, որ սեփն էր տալիս դաշտում։ Հայհոյանքի, նզովքի և սպառնալիքի ձայները հարիւրաւոր բերաններից թռչելով հասնում էին նրանց ականջին։ Նրանք զգացին, որ վճռական բոպէ է մօտենում. փախչել անյայտանալ աւելի հեռու տեղ, կամ պաշտպանութիւն փնտրել որ և է մէկի մօտ՝ անհնարին էր. միակ էլքը ժամ առաջ Աստուածածնի

բլուրը բարձրանալն էր, եթէ հետքերը չը
 գտնեն, կամ չը վստահանան բարձրանալ
 նրանց կարծիքով այդ դեերի բոյնը, լաւ կը
 լինի, մտածում էինք նրանք, իսկ եթէ յամառ
 կերպով հալածեն և փորձեն դադարթը բար-
 ձրանալ, այն ժամանակ թո՛ղ Աստուծոյ կամբը
 լինի, զոնէ նրանք կը կարողանան մի տաս-
 նեակ էլ իրանց հայրենիքի արիւննարբու թըշ
 նամիներից այն աշխարհն ուղարկել, — վրէժ-
 խնդրութեամբ լցուած, բորբոքուած սրտերի
 համար դա կը լինի մի քանի կաթիլ զովա-
 ցուցիչ ցօղ: Եւ նրանք Աստծուն յանձնելով
 իրանց՝ զօռ տուեցին ոտներին: Առաւօտեան
 աղջամուղջն օգնում էր փախստականներին,
 թշնամիները դեռ նրանց չէին տեսնում, բայց
 և այնպէս շտապում վազում էին դէպի Աս-
 տուածածնի բլուրը, նրանց բնազդով թւում
 էր, որ այդ բլրակը պիտի լինի զաչաղների
 ապաստանը, չէ՞ որ այդ տեղից էր միշտ իջ-
 նում մարդակեր դեր: Գաշտերն ու լեռները
 թնդում էին խառնիճազանճ ձայների արձա-
 դանքներից, որոնք առաւօտեան զով օդի մէջ
 աւելի հեշտութեամբ և աւելի հեռու էին
 տարածում ու կրկնում հազար ու մի եղա-
 նակով: Անընդհատ լսում էր հրացանների
 որոտը, ասիանցիները կրակ էին տալիս տա-
 րածութեան մէջ աննպատակ, առանց թշնա-

մուն տեսնելու, ընդհանուր զայրոյթով և վրէժխնդրութեամբ լցուած բազմութիւնը ինքն իրան հաշիւ չէր տալիս իր արածի համար, նրա գործողութիւնները որոշ կարգի, չափի տակ չէին ընկնում, մարդիկ զիտէին միայն, որ առաջներին թշնամի կայ և որ պէտք է հրացան կրակել և վազել: Փախստականները չէին պատասխանում՝ կրկնակի նպատակով, նախ՝ որ խնայում էին իրանց փամփուռաբախ պաշարը աւելի նեղ ժամանակի համար, և երկրորդ չէին կամենում մտանել իրանց տեղը, նրանք զաղտագողի, քարերի հաւելից, փոսերի միջից շտապում էին գէպի բլուրը: Ահա վերջապէս նրանք բլրի ստորոտի գառիվայրի վրա են: Լոյսը բացուեց, ասիանցիք նկատեցին, թէ ինչպէս երկու հողի շտապ գէպի բլուրն են բարձրանում, զայրոյթի մի ընդհանուր աղաղակ դուրս թռաւ ամենքի կրծքից—«սէր պսան Ֆլա» (շան տղայ հայ), գոռացին ամենքը և հրացանները կրկին միանգամից որոտացին: Աւօն ոտքը բռնեց և ընկաւ, զնդակն Աւօի ոտքը ջախջախեց: Սյս դժբաղդութիւնը սոսկում ազգեց Ռաշիդին: Ինչ անելը չիմանալով՝ նա սկզբում կանգնած մնաց, և ապա թէ ուշքի գալով հասկացաւ, որ ուրիշ ելք չէ կայ, ուստի և վճռեց կանգնել ընկերոջ մօտ և մինչև մահ պաշտպանել նրան իր կրծքով:

— Ռաշիդ, փախիր, մի և նոյն է, ես չեմ կարող ազատուել, փախիր դոնէ դո՛ւ:

— Աւօ, որ հազար կտոր անեն, քեզ չեմ թողնի մենակ թշնամիների ձեռքին:

— Փախիր, ասում եմ, կրկնեց Աւօն, և իր հրացանը սեփական կրծքին ուղղելով, վերջ տուեց իր չարատանջ կեանքին:

Ռաշիդը խորին ցաւով սախալուեց շարունակել իր փախուստը մենակ: Նա բարձրանում էր աշխատելով՝ որքան կարելի է պաշտպանուած զիրքի մէջ լինել քարերի յետևում: Ահա՛ վերջապէս նա բլրի կատարի վրա է, ահա՛ նա յետ դարձաւ և հրացանի մի հատիկ-հատիկ պայթիւններով գնդակներ է դցում դէպի վար, դէպի ստորոտը, ուր հասել է թշնամիների բազմութիւնը, որոնք իրար են խառնուել, աղմկում, ծչում են: Ռաշիդի գրնդակներն ապարդիւն չեն անցնում: Նրա հրացանի ամեն մի ձայնից յետոյ ներքևում մէկն ու մէկը ոռնոցով վայր է գլորւում և բազմութիւնը զարհուրելի նզովքի աղաղակ է բարձրացնում, բայց և ոչ ոք չի շտապում բլուրն ի վեր բարձրանալ: Նրանք գեռ խորհում են այն մասին, թէ արդեօք բարձրանա՞լ թէ ոչ, նրանք համոզուած են, որ բացի այս մէկից բլրի գազաթին՝ ո՞վ զիտէ քանի հարիւր մարդակերներ կան դարան մտած և

Թէ այս մէկը միմիայն նրանց վեր հանելու նպատակով է մէն-մենակ տնկուել բլրի ծայրին և անվախ ու համարձակ գնդակներ է Թափում այս ահագին բազմութեան վրա: Ոմանք առաջարկում էին յետ դառնալ՝ բոլոր աշիւրէթներին լուր տալ և մի քանի հազարով միասին յարձակուել, ուրիշները ամօթ էին համարում փախչել մի խումբ Ֆլանների առաջից. իսկ Ռաշիդը շարունակում էր գնդակները Թափել Թշնամիների գլխին:

— Պոյ պոյ, Ռաշիդ, ես էլ եկայ, յանկարծ կոչեց ծուռ Մանիշակը և ո՛վ դիտէ որտեղեց ցցուեց Ռաշիդի կողքին: Նա կատաղաբար սկսեց սարից քարեր պոկել և գլորել գէպի Թշնամիները. նրա գէմքը սարսափելի էր, աչքերը վառում էին, բերանը ծռուած էր մի կողմը, նա զարհուրելի աղաղակ էր բարձրացնում քարերը գլորելով: Եւ մինչդեռ բազմութիւնն այսպէս շարունակում էր տատանուել, վիճել, աղմկուել, յանկարծ մի վերին աստիճանի անսպասելի բան պատահեց, — բլրի կատարին հէնց Ռաշիդի կողքին քրդական տարազով մի գեղեցիկ աղջիկ երևաց, որ սիրով դրկեց Ռաշիդին և նրանք երկսով անմիջապէս հեռանալով անյայտացան բլրի աւերակների մէջ, ծուռ Մանիշակին մենակ Թողնելով կռուելու ահագին բազմութեան հետ:

Սյս բանը տեսան ամենքը, բայց ոչ ոք չէր հաւատում իր աչքերին, ախր ի՞նչ զործ ունէր ասիանցու աղջիկն այնտեղ. ո՞վ է նա, ի՞նչպէս, ե՞րբ և ի՞նչու համար պիտի բարձրանար այնտեղ, ահա՛ այն հարցերը, որ տալիս էին իրար, բայց ոչ ոք չէր կարողանում գոհացուցիչ պատասխան տալ: Ոմանք նրան մի չար ոգի էին համարում, որ երեւոյ այնտեղ իրանց խաբելու, վերև հանելու համար, որ կոտորուեն. ուրիշներն ասում էին, որ նա աղջկայ շորեր հագած մի տղամարդ է, որ ո՞վ գիտէ ի՞նչ չար նպատակով է այդպէս այլափոխուել և ամենքին պատեց նախապաշարմունքի, սնահաւատութեան սարսափը, ամենքը եկան այն համոզման, որ վտանգաւոր է բարձրանալ այդ դեերի բոյնը և արդէն պատրաստւում էին յետ դառնալ, փախչել, երբ բազմութիւնից մէկը յանկարծ գոռաց.

— Զարէն է՛ր...

— Զարէն է՛ր, Զարէն է՛ր, կոչեցին այստեղից, այնտեղից մի քանի ձայներ. Զարէն է անհաւասանների մօտ բարձրացել:

Եւ նրանք չէ սխալուեցին. բլրի կատարի ոգին ոչ այլ ոք էր, բայց եթէ Զարէն: Հէնց այն բոպէից, երբ հաւարն ընկաւ և յայտնի եղաւ, որ բազմութիւնը Ռաշիդի վրա է գնում, Զարէն վճռեց ինչպէս և լինի Ռաշիդին

Հասնել, նրան մենակ չը թողնել այդ ծանր
 ժամին, կամ նրա հետ ազատուել, կամ նրա
 հետ մեռնել: Բազմութեան հետ նա էլ դաշտ
 վազեց, ամենից արագ, ամենից առաջ: Բլրի
 ստորոտում բազմութեան սպասելը, տասա-
 նուելը մի յարմար միջոց եղաւ նրա համար
 իր նպատակին հասնելու և մինչդեռ ասիան-
 ցիները մտածում էին՝ բարձրանալ թէ ոչ,
 Զարէն բլրի հակառակ կողմից, համարեա
 անմատչելի սեղերից ամենից ծածուկ, արհա-
 մարհելով ամեն մի վտանգ, դաղանագողի
 կերպով բարձրացաւ, կախուելով մացառներից,
 չանդուելով ժայռերը, արիւնոտելով ձեռներն
 ու ոտները: Սա մի աննման հերոսութիւն էր,
 որ յանձն առաւ ի սէր Ռաշիդի այս տարօ-
 րինակ լեռնական աղջիկը, և զլուխ տարաւ
 անսպասելի աջողութեամբ: Սաշուութիւնը և
 հիացմունքը տիրեց Ռաշիդին, երբ յանկարծ
 տեսաւ իր մօտ Զարէին, արիւնաթաթախ,
 հեալով, քրանաթոր: Նրա ձեռները թուլա-
 ցան, մի անսահման հաճելի, մի դուրեկան
 զգացողութիւն անցաւ նրա ամբողջ մարմնով
 և ախորժելի կերպով սարսուեցրեց նրա ամ-
 բողջ մարմինը, երբ զգաց իր ձեռքի մէջ սիրած
 աղջկայ դողդոջուն ձեռքը, երբ առաւ իր
 զրկի մէջ նրա մարմինը: Էլ ինչո՞ւ կռուել,
 մտածում էր նա, վրէժխնդրութիւնը յաղեցած

է, նա այժմ՝ երջանիկ է, սիրած էակը իր մօտն է, մահը նրան այլ ևս սարսափելի չէ, այսքան երջանկութեան համար նա պատրաստ է հազար անգամ մահ ընդունել: Սյսքան անձնութիւն, այսքան սէր մի լեռնական աղջկայ մէջ՝ նա երեւակայել անգամ չէր կարող: Այժմ միայն զգաց, թէ ի՞նչպիսի սիրտ էր բարախում այս անվեհեր հերոսուհու կրծքի տակ և նրա հոգին համակուեց մի անսահման ցաւով այս պարզ անմեղ աղջկայ համար, որ կամաւ իր բաղդը նրա բաղդի հետ է միացրել և յանձն է առել նրա սիրոյ համար այսքան անօրինակ մարտիրոսութիւն: Ռաշիդն իր սիրած մէկ ընկերից զրկուել էր. քաղցր էր նրա համար այս երկրորդն ունենալ, ուստի նա վճռեց ամեն հնար գործ դնել ազատուել, ապրել Զարէի համար: Կեանքի մասին նա մինչև այժմ շատ քիչ էր մտածում, որովհետև կորցրել էր ամեն ինչ, կեանքը ներկայանում էր նրա համար որպէս մի սոսկալի գատարկութիւն, բայց այս աղջկայ անօրինակ սէրը լցրեց այդ գատարկութիւնը և նա վճռեց շնչել, ապրել և փայփայել իր Զարէին... Սյս մտքերով բռնուած, Ռաշիդը Զարէի հետ միասին շտապով շարժուեց բլրի զանազան կողմերը փախչելու մի ճանապարհ փնտռելով, բայց նրա յոյսերն ի դերև անցան. բլուրը

բոլոր բաց կողմերից շրջապատուած էր թրշնամիններով, ազատ էր մնում միայն մի կողմը, որ տեղից շառաչելով հոսում էր սրընթաց, կատաղի գետակը: Յուսահատ ու խորտակուած սրտով նրանք յետ դարձան և շուարած մնացին աւերակների մէջ կանգնած:

— Զարէն էր, կրկին սրուաց բազմութիւնը բլրի ստորոտում, երբ ամեն տեղ փնտրելով, նրան չք գտան, մինչպէս ճանապարհին նրան ամենքն էլ տեսել էին՝ յուզուած, մտախոհ...

— Զարէն էր, նզովք նրա գլխին, մոմռացին ամենքը և սկսեցին չորս կողմից բարձրանալ գէպի բլուրը վարհուրելի աղաղակներով: Սյգ տեսնելով՝ ծուռ Մանիշակը վաղէվազ եկաւ և առանց մի բառ ասելու բռնեց Ռաշիդի ձեռքից և շտապով դիմեց գէպի գետակը. ինչ էր կամենում նա անել, այդ չք դիտէին Ռաշիդն ու Զարէն, բայց ուրիշ որ և է հնար չունենալով՝ նրանք գնացին նրա ետեւից: Ծուռ Մանիշակը մօտենալով այն տեղին, ուր ժայռի հատուածը իջնում էր գէպի գետակը, կանգ առաւ. այստեղ բարձրանում էր աւերակ մենաստանի խորանի մի պատը, իսկ այդ պատի հիմքի մօտ բուսել էին հաղարձի բազմաթիւ թփեր. պառաւն շտապով յետ բաշեց այդ թփերը և բացուեց մի պտուտա-

կաւոր անցք, որ ոլոր մոլոր շաւիղներով
 իջնում էր դէպի գետի յատակը: Հինօրեայ
 մենաստանի առաջին բնակիչները երևի փո-
 րել էին այս անցքը վտանգաւոր ժամանակ
 գետից ջուր վերցնելու համար, սա մի կա-
 տարեալ երկնային պարզե էր: Ռաշիդը մինչև
 այժմ այդ անցքի զոյութեան մասին ոչինչ չը
 զիտէր, չը զիտէին և ուրիշները, իսկ պառաւը
 ձրաեղից էր իմացել, այդ միայն ինքը զիտէր:
 Երկու սիրահարները շտապով ցած թռան
 այդ փոսի մէջ և շարունակեցին ցած իջնել,
 մինչև ծուռ Մանիշակը թփերը կարդի բերեց
 հորի անցքի վրա և հեռացաւ դնաց: Հէնց
 այդ ժամանակ զինուած ու կատաղած բազմ
 մութիւնը կատարին հասնելով սկսեց փրն-
 տուել իր զոհերին, բայց նրանց ջանքերն ի
 զուր անցան, նրանց առաջ ներկայացաւ մի-
 այն ծամածուծութիւններ անող պառաւը, որ
 կասես թէ ծաղրում էր այդ բազմութեանը:
 Ընդհանուր կատաղութեանը չափ չը կար:

— Ի՛նչ եղան նրանք, հարցնում եին նրան
 ամեն կողմից հարուածելով:

— Պոյ պոյ, չեմ զինա, սարը կերաւ, չեմ
 զինայ, սարը կերաւ, անդադար կրկնում էր
 պառաւը ի պատասխան նրանց բոլոր հար-
 ցերին:

Զայրոյթով լցուած ասիանցիները քաշ տուին պառաւին դէպի ժայռի բարձր բարափը և բոլոր թափով վայր գլորեցին նրան անդունդի մէջ, ուր գոռում էր գետակը՝ գլորելով իր պղտոր ալեքները:

Իսկ այդ ժամանակ Ռաշիդն ու Զարէն նստած էին իրանց խոր ապաստարանում, և սկզբում բաւական ժամանակ լուռ ականջ էին դնում մերթ գետի շառաչին, որ այստեղ աւելի զօրեղ էր լսուում, և մերթ վերևից լսուող աղաղակներին:

Վերջապէս լուռթիւնն ընդհատեց Ռաշիդը:

— Զարէ ջան, այս ի՞նչ արիր, ասաց Ռաշիդը, ասիւր ինչո՞ւ եկար, մի թէ չէիր հասկանում, որ իմ կեանքը վտանգի մէջ է, որ ես գլուխ դնելու տեղ չունեմ:

Օ, Ռաշիդ ջան, դու Զարէին գեռ չես ձանաչում, պատասխանեց աղջիկը, խաւարի մէջ աւելի և աւելի մօտ կպչելով սիրած երիտասարդին. ես եկայ հէնց այն պատճառով, որ դու վտանգի մէջ ես. էլ ինչո՞ւ մնայի, երբ պէտք է դու վտանգուէիր, չէ՞ որ քո մահը իմ մահն էլ է. լաւ չէ՞ր դո՞նէ քեզ հետ միասին մեռնել. ես եկայ, որ ցոյց տամ, թէ արժանի եմ եղել իմ աննման Ռաշիդին:

— Բայց դու մոռացար, Զարէ, որ ես ձեր ցեղի, նոյն իսկ ձեր տան թշնամին եմ, քա-

նիսին սպանեցի ձերոնցից: Ամաչում եմ ասել, ես իմ կեանքով քեզ եմ պարտական, դու ինձ ազատեցիր, իսկ ես քո հօրն էլ չը խնայեցի, ես... ես... չէի կարող... դու զիտես, իմ վաթանը... իմ ծնողները...

Նա չը կարողացաւ շարունակել, ձայնը կերկերաց և լռեց, աղջիկն զգաց իր ձեռքի վրա մի կաթիլ տաք արտասուք, ուստի մօտեցաւ և համբուրեց նրա աչքերը ասելով.

— Լսիր, Ռաշիդ ջան, մի խօսիր այդ բաների մասին, մենք ասիանցիներս արեան տեղ՝ արիւն, զոհի տեղ՝ զոհ, թալանի տեղ՝ թալան և սիրոյ փոխարէն սէր տալ զիտենք: Դու ես սպանել իմ հօրը, ես այդ զիտեմ, հապա քո հօրը... քո վաթանը... Օ, Ռաշիդ, մեր վիճակը նոյնն է, բացի սիրուց մենք իրար այլ ևս պարտական չենք: Երբ դուրս գանք այս տեղից, առ և տա՛ր ինձ այնտեղ, ուր ձեր Ֆլաները շատ են. ես էլ Ֆլա կը դառնամ: Յիշում եմ, ես քեզ առաջ էլ ասացի, այն ժամանակ չը համաձայնեցիր: Կը տանե՞ս ինձ, Ռաշիդ ջան, հա՞, կը տանե՞ս... կրկնում էր աղջիկը փաթաթուելով իր սիրածի պարանոցին:

— Կը տանեմ, կը տանեմ, Զարէ ջան, էլ ի՞նչ մնաց ինձ այստեղ, որ մնամ: Սպասիր զիշերը վրա հասնի, նրանք հեռանան:

Երկու սիրահարները, սիրոյ բուռն արտա-
յայտութեան զիրկն ընկած, երեւկայել ան-
զամ չը կարողացան, թէ ի՞նչ սարսափելի
վախճան ունեցաւ խեղճ պառաւր:

Իսկ թշնամիները բլրի վրա երկար փնտուե-
լուց յետոյ վերջապէս համոզուեցին, որ երկու
սիրահարները, երևի յուսահատուած, ժայռի
կատարից ցած են զլորուել զետի մէջ և այն-
տեղ մահ գտել... Այդ մտքով մասամբ գոհա-
ցած՝ նրանք կամաց-կամաց թողին հեռացան:

Հասաւ խաւար զիշերը, նրա հետ միասին
հասաւ նաև Ռաշիդի և Զարէի փրկութեան
ժամը...

ԲԱՂԴԻ ԽԱՂԵՐ

I.

«ԱՐՅՈՒՆՔԸ ԶՈՒՂՈՒՄ ԿՐ ԾՆԻ».

Հարուստ և անուանի էր ուէս Պէտօն. ողորմած երկիրքը հաշա ժպտում էր նրան և ամենատեսակ բարիքներ լիուլի թափել էր նրա տան վրա: Վիշան ու արամութիւնը ծանօթ չէին ուէսի օջաղին, երկնքի հովանին թեատարած հրեշտակի պէս պահպանում էր փորձանքներից այդ օջաղը, ուր անրնդհատ թագաւորում էր կեանքն ու երջանկութիւնը:

Վաթսուն և աւելի դարուն էր բոլորել ուէս Պէտօի զլխով. պատկառելի սպիտակ միրուքը ծածկում էր նրա լայն կուրծքը, որ անցեալ հզօրութեան նշաններն ունէր վրան, սպիտակ ալիքներով զարդարուած էր նրա զուլսը, բայց խելօք աչքերի հայեացքը խրոխտ էր տակաւին և յաղթ իրանը ուղիղ: «Բոյ ու բուսաթով» հինգ որդիները նրա օջաղի սիւ-

ներն էին: Բ... զիւղի լայնատարած հանդուժ
 նրանց ձեռքով մշակուժ էին ուէսի արգաւանդ
 ընդարձակ արտերը, սիզաւէտ հիւթայի ա-
 րօտներում օրն ի բուն արածում էին նրա
 մօտ հաղար ոչխարի հօտերը, նրա հարիւ-
 բաւոր կթանների, եզների ու գոմէշների նա-
 խիրը: Բացի հովիտներում ազատ արձակ
 թափառող տասնեակ «ջինս» մատակ ձիերից
 ու քուռակներից ուէսի իւրաքանչիւր որդին
 իր առանձին նժոյգ ձին ունէր, որոնց նախա-
 մայրը Խնուսից էր բերուած, և նրանից սե-
 բուած ձիերը ամբողջ զիւղի «եխլու» մէջ
 յայտնի էին իրանց զեղահրաշ տեսքով և
 մրրկանման արշաւով:

Տինգ զեղանի հարսներն իրանց ժրածան
 սկեսուրի՝ Խաթուն-Մարէի աշալուրջ հսկո-
 ղութեան ներքոյ՝ իրանց բազմաթիւ մեծ ու
 փոքր զաւակների հետ օրն ի բուն մրջիւնի
 պէս աշխատում էին տան մէջ, բայց և այն-
 պէս հազիւ էին կարողանում «տիրապրակ»
 տան բարիքները, պատուով ճանապարհ դնել
 եկող գնացող հիւրերին, որոնք տարուայ ա-
 մեն եղանակին անպակաս էին պատկանելի
 օջաղի օգայից:

Աշունը ուէս Պէտօի տան համար երջան-
 կութեան և անընդհատ աշխատութեան օրեր
 էր բերում: Հասունացած արտերից ամեն

տեսակ բարիքի հեղեղ էր թափւում, կալն ու կուտը վերջանում էր և ուէսի շտեմարանները ու ցորենի հորերը լցւում էին անբաւ հացահատիկներով: Տարուայ այդ ժամանակ շրջակայ լեռներից մի-մի սոսարակ ուսերին, կամ էշերով ու եղներով քաղցած շների պէս ցած էին իջնում վայրենի քրդերը և իրանց սովորական բաժինն ստանալով ուէսի կալից, հեռանում էին: Բայց և այնպէս արդար մարդու հարստութիւնն անհատնում էր:

«Օրհնած է ուէս Պէտօի օջաղը», ասում էին իրար քրդերը և այդ բանը հաստատում էր նաև շէյխ Աւդին, որը ուխտ էր արել ամեն տարի անպատճառ ուէսի օրհնած ցորենից սերմացու վերցնել ցանել, որ արտերը աջող լինեն, բերքն առատ: Եւ երբ զարնանը շէյխի ցորենի արտերը մեղմ քամու առաջ օրօրւում էին խոստանալով առատ բերք, շէյխը չէր մոռանում յարմար առիթին ուէսին ցոյց տալ այդ արտերը առանձին բաւականութեամբ ասելով.

— Ավանա խէրէ մալայ տայա, քիրվայ: *)

— Նա, նա, ավանա խէրէ խուղայա շէյխ, խէրէ խուղայ **), պատասխանում էր ուէսը համեստութեամբ:

*) Սա քո տան բարիքն է, քիրվայ (քաւոր-բարեկամ):

***) Աշ, ոշ, սա Աստուծոյ բարիքն է, շէյխ, Աստուծոյ բարիքը:

Իսկ թէ ի՞նչպէս էր պատահել, որ մի «Ֆլայ» քիւրդերի աչքում արդար մարդու հոշակ էր վայելում, ի՞նչպէս էր եղել, որ քիւրդերը օրհնուած էին համարում «Ֆլայի» տունն ու տեղը, անպէ՛ս ու անդաստանը, ինքն ուէսը այդ մասին ոչինչ չէր ասում, բայց Բ... զիւղացիք իրար մէջ փափսալով ահա թէ ինչ էին պատմում:

Ռէս Պէտօի անբաւ հարստութեան հոշակը տարածուելով-տարածուելով մի անգամ վերջապէս էլիաթի պետ ճիւսնի բէդին հասաւ: Բէդը շատ հայերի հարստութեան մասին լսել էր, շատերն էլ ինքն անձամբ տեսել, բայց այն, ինչ որ ինքն այժմ էր լսում, զերազանցում էր բոլորին. ինքը բէդը մի այդպիսի հարստութեան մասին երազել անգամ չէր կարող, ուստի և նա վճռեց հարուստ Ֆլային մի անգամ «ղօնաղ» գնալ, և նրա հարստութեան զլխին մի լաւ քար ձգել: Չմրային մի ցուրտ օր էր, լեռ ու դաշտ վաղուց էին ծածկուել ձիւնի հաստ միակերպ սաւանով: Ռէս Պէտօի անասունները զոմերում փնջացնելով ուտում էին պատրաստի խոտն ու դարմանը, իսկ օղայում Բ... զիւղացիք բուխարու այս ու այն կողմում շարուած ծխում էին իրանց չիրուխները և խօսում աշխարհի խէր ու շառից: Ծերունի ուէսն էր այդ

խօսակցութիւնների աղն ու համբ. նրա խելացի խորհուրդներն ու խրատական պատմութիւններն էին ամենի ուշադրութեան առարկան: Երեկոյեան պահուն ուսի բակում յանկարծ շների հաջոց, ձիաների տրոփիւն, մարդկանց ձայներ իրար խառնուեցան. օդայում խօսակցութիւնը դադարեց և մարդիկ դուրս թափուեցան եղելութիւնն իմանալու և խելոյն ուսին հաղորդուեց, որ ճիւղնի բէզը 50 ձիաւորներով «հիւր է» եկել: Ծերունին շտապով դուրս եկաւ «Թանգազին հիւրին» բնգառած:

— Դոնաղ կուղենս, ուսս, օձի ժպիտան երեսին ասաց բէզը ծերունուն տեսնելով:

— Դօնաղն Աստուծունն է, բէզ. տունը ձերն է, համեցէք, պատասխանեց ուսը:

Գիւղացիք գլուխները խորհրդաւոր ձևով օրօրելով կամաց-կամաց քաշուեցան մի տխուր նախազգացումով. — բէզի գալուստը նրանց չարագուշակ թւաց. այսպիսի «ղօնաղներ» նրանք շատ էին տեսել...

Անմիջապէս ոչխարներ մորթատուեցան զօնաղների համար, զարու հորի բերանը բացուեց ձիերի համար, որոնք կապուեցան ուսի ընդարձակ գոմում, և 2—3 ժամ անցած ամենքն էլ տեղաւորուած, զոհացած, կշտացած հան-

զիստ էին առնում ուէսի բնակարանի զանա-
զան բաժիններում:

Այսպէս անցաւ մի ամբողջ շաբաթ: Ընդ-
հանուրի սպասածին հակառակ «ղօնաղները»
ոչ մի անկարգութիւն չէին անում, բայց և
զնալու ոչ մի նշան ցոյց չէին տալիս և հիւ-
րասիրութիւնը շարունակւում էր անընդհատ,
ամեն օր յիսուն ձի և յիսուն մաշիգ առաա-
առաա կերակրւում էին: Տանեցիք և զիւզա-
ցիք սաստիկ անհանգիստ էին, մտածում էին
մտածում, բայց զուշակել չէին կարողանում,
թէ ինչով պէտք է վերջանայ այս տարօրինակ
հիւրասիրութիւնը: Թէև զզուշութեան հա-
մար բարեկամների խորհրդով ուէսը տանից
հեռացրեց իր ամենափոքր և ամենից զեղեցիկ
հարսին՝ Ծաղիկին և մեծ որդու հասած
աղջկան՝ Շամամին, բայց և այնպէս նա ըստ
երեւոյթին անհոգ և անտարբեր էր. ասես թէ
միայն նա էր հասկանում բանի էութիւնը, և
ոչ ոքի ոչինչ չէր ասում: Անցաւ այսպիսով
էլի մի շաբաթ և մի գիշեր ուէս Պէտօի և իր
աւագ որդու մէջ հետեւալ խօսակցութիւնը
տեղի ունեցաւ:

— Ափօ, ի՞նչդ էնինք, էն մէկ զարու խոր
դարակուաւ, խլսուն թաղան բանանք, հարց-
րեց որդին:

Ռէսը մի փոքր մտածեց, ապա ասաց.

— Խլտուն չէ լաս, համա էս քշեր, ուրիշ խոր բմ բացէք, դարին զլմմէն խանէք լըէք առջի դարտակ խորը, սորա թազայ բացած խորի բերան բռհաս փակէք, օր չերեայ թէ բացած է: Ձե մեռնիմ, էլ ման էրէք, օր բէզի խուլամներոց աչք վրա չիյնայ, չիմանան: Դէ շուտ, կանչա ախպրաիքդ:

Ռէսի կարգապրութիւնը ամենայն ճշգու-
թեամբ և դաղանապահոթեամբ կատարեցին
որդիները. առաւօտեան դատարկուած հորը
կրկին լեքն էր դարիով: Եւ այս բանը կըր-
կնուեց մի քանի անգամ:

Վերջապէս մի օր բէզը իմ մօտ կանչեց
բրդերից մէկին և հարցրեց.

— Հը, Կուռօ, ի՞նչ հալի են ուսի ամբար-
ները, բիւլը քամու առինք, թէ դեռ չէ:

— Բէզ, պատասխանեց քիւրզը, մենք մնա-
ցել ենք շուարած. դարու հորը դատարկում
է, էն է ասում ենք, պրծաւ, ուսն առաւօտը
իր ձիերը պէտք է ծախի դարի գնի. բայց
ի՞նչ, զիշերը դատարկ հորը դարձեալ լըոււմ
է. սրա ամբարները անսպառ են, մարդուն
Սասուած է տալիս, տունն օջաղ է:

Բէզը չը հաւատաց այս առասպելին, կան-
չեց մի քանի ուրիշներին և նոյն բանը լսեց.
Բէզի գէմքը փախուեց, նա դուրս եկաւ և

հրամայեց անմիջապէս ձիերը դուրս քաշել և թամբել:

— Փլայի տունն օջաղ է, ասաց նա, հեծէք հեռանանք այստեղից:

Բէզը զնաց. այնուհետև շրջակայքի քրդերի մէջ լուր տարածուեց, թէ ոէս Պէտօի տունն օրհնած է, թէ Աստուած է նրան տուել: Եւ փորձութիւնն անցաւ այս Յօբ երանելու տան վրայից, առանց վնաս պատճառելու:

Անցան հանդստութեան և երջանկութեան դարձեալ մի քանի տարիներ. ոէսի ամբարներն առաջուայ նման լիքն էին, թէև հիւրերն առաջուայ նման անպակաս էին. քիւրդերը կրում էին իրանց բաժինները, իսկ շէյխ Աւգին տանում էր իր սերմացուն: Բացի սրանցից քանի՜ քանի՜ հարեան չունեոր ընտանիքներ ապրում էին բացառապէս ոէսի անով և աղօթքներ վեր առաքում Աստուծուն արդար մարդու օջախի հաստատութեան համար: Շատերից մէկն էր և Մինօն իր Չիւնիկ կնոջ և երկու զաւակների հետ, որոնք կերակրւում էին ոէսի սեղանից: Մինօն ոէսի ամենափոքր որդու կարիչ Մուրադի հետ ոչ խտրները պահելու բացառիկ պաշտօնն ունէր, և վաղուց էր, ինչ դարձել էր «տանու աղայ». ոէսը Մինօին իր որդիներից չէր ջոկում, իսկ

Մինօն էլ այս սէրը կարողացել էր արդարաց-
նել օրինակելի հաւատարմութեամբ:

Գարնանային օրերից մէկում մի անգամ մի
անակնկալ գէսք տեղի ունեցաւ, որ կայծակի
հարուածով իջաւ ուսի տան վրա և նրա
յարկի տակ իշխող ուրախութիւնն ու երջան-
կութիւնը սուղի և արամութեան վերածեց:

Մուրազն ու Մինօն արշալոյսից շատ առաջ
սրնդի ձայնով իրանց հոտերը սովորական
սարերն էին քշել, ուր յաճախակի բերում էր
իր հօար և մի քիւրդ հովիւ: Սյս երեք պաշ-
տօնակիցները շատ անգամ էին միասին սիրով
խորտիկ եփում ուտում, զըոյցներ անում, դայ-
լերի գէմ կուում: Սյգ օրը քիւրդի փոխանակ
նրա ոչխարները բերել էր նրա քոյրը՝ սեւաչեայ
Գուլէն, որին եղբայրը ընկերների խնամքին
էր յանձնարարել գեռ երէկուանից: Ճաշը մօտ
էր, երբ հեռում երեք զինուած ձիաւորներ
երևացին. աղջիկն այդ տեսաւ և դունատուեց.
նա ազերսող հայեացք ձգեց գէսքի երկու երի-
տասարդները:

— Ես գիտեմ սրանք ինչու են գալիս, ձեր
բաղդն եմ ընկել, ինձ մենակ մի թողնէք:

Երիտասարդներն իսկոյն զլիտ ընկան, որ
սրանք գալիս են Գուլէին փախցնելու հակա-
ռակ իր կամքի: Նրանց համար ծանր դրու-
թիւն ստեղծուեց: Աղջկան թողնել ձակա-

ասարի կամքին անհնարին էր, եղբայրը վրէժ-
խնդիր կը լինէր և նամարդութիւն էր. կուի
բռնուել եկողների հետ, վտանգաւոր էր: Այս
մտքերով էին պաշարուած երկուսն էլ, երբ
ձիաւորները սրարշաւ հասան և միասին դէպի
Գուլէն դիմեցին, որ խոյս առեց դէպի երի-
տասարդները: Մուրադն ու Մինօն առաջ ան-
ցան և փորձեցին խնդիրը քաղցրութեամբ
վերջացնել:

— Բրաններ, (եղբայրներ), ասաց Մինօն, այս
աղջիկը մեր ընկերոջ քոյրն է, և այսօր մեր
խնամքին է յանձնուած. դուք ինքներդ էլ հաս-
կանում էք, որ այդ պատճառով մենք պա-
տասխանատու ենք սրա կեանքի համար, խըն-
դրում ենք թողէք սրան այսօր, մենք աիրօջը
յանձնենք, որ նամարդ չը լինենք, յետոյ դուք
զիտէք:

— Տօ, Ֆլայի կտորներ, ձեր ինչ բանն է,
պոռայ մի ձիաւոր. հեռու, ձեզ ասում եմ,
թէ չէ... նա սպառնաց հրացանով:

— Ձենք թողնի, վճռողաբար կրկնեց Մի-
նօն, որին պինդ փաթաթուել էր Գուլէն:

Քիւրդը կատաղած՝ հրացանը պարպեց.
Մուրադը նրան պատասխանեց. էլի մէկ երկու
անգամ հրացանները արաքարաքեցին, և Մի-
նօն ու մի քիւրդ անշնչացած ընկան. Մու-
րադը ծանր վիրաւորուած երկու ձեռքով

բունեց կուրծքը, իսկ գոռացող աղջիկը տարուեց: Հայ և բիւրդ գիւղերից հասած «հաւարը» անօգուտ անցաւ. Մուրադը թոթով լեզուով հազիւ կարողացաւ համառօտ կերպով անցքը նկարագրել և հոգին վաչեց:

Բ... գիւղում ընդհանուր սուգ տիրեց, երբ երկու ղխակները բերին սայլերով: Ամենքն էլ ողբում էին, իսկ երկու այրիների և Խաթուն Մարէի ողբն ու վայնասունը ապառաժ քարերից արիւն-արտասուք էր քամնում: Մինօի կին Ձիւնիկը իր «թագ ու պսակ, իր գրլխաւոր էրկան» լալով հանդերձ, սգում էր և իր անաէրութիւնը և իր զաւակների «եթիմութիւնը»: Ծերունի ուէսը վշտից ջարդուած կանգնած էր ղխակների զխավերէնը և թէև կրկնում էր «փառք քեզ Աստուած», բայց և արտասուքները ծեր աչքերից զորում էին ալէզարդ միրուքի վրայից կաթիլ կաթիլ և թրջում էին նրա կուրծքը: Թագումը վերջացաւ. սուղը դադարեց: Ռէսը կարգապահեց, որ Ձիւնիկը իր երկու որբերով մի անգամ ընդ միշտ անաէր ամայի անից տեղափոխուի իրանց՝ ուէսնեց տունը. տանեցոյ էլ խիստ պատուէր տուեց սիրով և քաղցրութեամբ վարուել Մինօի ընտանիքի հետ, տան անգամներ համարել նրանց:

— Եթիմի սիրարը փուխը կեղնի, շուա կը կոարի, խով էրես շանց չը տաք էնոնց, ասաց ուէսը իր ընտանիքին:

Ռէսի յարկի տակ Ձիւնիկը դտաւ միայն տաք և սիրող սրտեր, ասես թէ իր հարազատներով շրջապատուած լինէր. նա մի փոքր մխիթարուեց, զգալով որ իր զաւակները անտէր չեն. ժամանակն էլ, սրտի ամեն տեսակ ցաւերի այս բուժիչը, իր սպեղանին գրեց նրա մորմոքացող վէրքերի վրայ, մի փոքր հանգստացրեց նրան, և Ձիւնիկն ըստ երևոյթին հաշտուած իր նոր վիճակի հետ, սկսեց խաղաղութեամբ սպրել ուէսի տանը և սրտով աշխատել այդ տան համար. միայն կարիչ Մինսի՛ իր սիրած ամուսնու կսկիծը ներքուտ նրան տանջում էր և գիշերային խաւարի մէջ ամենից ծածուկ արատաւքներ քամում նրա աչքերից: Իր այդ վշտի սփոփանքը բոլոր տանեցիներից նա զանում էր ծաղիկ Խաթունի մէջ, որը իր ընկերը կորցրած թռչնի պէս նոյնպէս վշտահար էր, նոյնպէս կարօտ էր սփոփանքի: Երկու այրիները կապուեցին իրար հետ ընդհանուր վշտի անքակաելի կապերով, խառնեցին իրար իրանց ցաւերը և հաւասար ուժով տանել սկսան, որպէս զոյգ ամուսնու: Նրանք միասին էին դնում ամուսինների թարմ գերեզմանները

և իրար զրկած սգում նրանց վաղաժամ մահը, և ապա փոխադարձապէս մխիթարում իրար, որպէս երկու սպաւոր քոյրեր:

Ծաղիկ և Ջիւնիկ մանկութեան ընկերուհիներ էին, միասին էին խաղացել և զուարճացել անմեղ մանկութեան երջանիկ օրերում, միասին էին թափառել ծաղկաւէտ սարերն և ձորերը, միասին էին քաղել բանջարներ ու ծաղիկներ, միասին էին յօրինել կուսական առաջին սուրբ սիրոյ երգերը և համարեա միաժամանակ իրանց սրտերը տուել էին մէկը՝ Մուրադին, միւսը՝ Մինօին: Ամուսնանալուց յետոյ մի առ ժամանակ միայն մէկի հարստութիւնն ու դիրքը, միւսի աղքատութիւնն ու խեղճութիւնը խախտել էր ճակատադրի այս տարօրինակ զուգադիպութեան հաւասարակշռութիւնը, բայց նոյն ճակատադրին հաճելի եղաւ այդ երկու սրտերը դարձեալ միասին ջարդել, նրանց միասին թշուառացնել և նրանց վիճակների նմանութիւնը վերականգնել: Եւ Ծաղիկն ու Ջիւնիկը ինչպէս որ միասին էին թաղն ու պսակին արժանացել, միաժամանակ վայելել սիրոյ հեշտանքներն ու երջանկութիւնը, այնպէս էլ միասին այրիացան, սև կապեցին: Լերան կրճքին մոռացումս զոյգ ուշացած ծաղիկներ էին սրանք, որոնք վրա հասած աշնանային ցրտից նեղուելով:

իրանց թառամած գլխիկները իրար էին կպցնում, քաշ ձգում, ասես կամենալով զուր-
զուրուել, փաթաթուել, փարուել իրար միայ-
նութեան և վշտի դառնութիւնը մոռանալու
համար: Այսպէս էին մտիթարւում երկու
այրիները:

Դարձեալ անցան օրեր և ամիսներ, տան
մէջ խաղաղութիւնը կրկին վերականգնեց,
կսկիծն ըստ երեոյթին մոռացուեց, բայց ուէս
Պէտօն մնայլուեց, հարուածը նրա համար
չառ ծանր և անսպասելի էր:

— Փառք քե Սատուած, կամք քո օրհնեալ
էղնի, թէև կրկնում էր նա յաճախ ըստ իր
սովորութեան, ամենայն մի ձախորդութեան
և աջողութեան մէջ Սատուծոյ անհասանելի
կամքը փնտռելով, բայց և այնպէս մնայլը
նրանից չէր հեռանում, ծեր ճակատի վրա
կնճիռներն աւելացան, նա աւելի երկար էր
մին միայնակ նստում օղայում, աւելի սակաւ
էր ուրիշների հետ խօսում և խիստ յաճախ
ինքն իրան: Տխուր նախազգացումը նրան օր
ու զիշեր հանգիստ չէր տալիս, նրան թւում
էր, թէ այս թշուառութիւնը գալիք աւելի
մեծ թշուառութեան կարապետն է. «Արցուն-
քը զուլում կը ծնի», ասել էր նրան իր հայրը
չառ տարիներ առաջ և այդ «զուլումի»
վախը նրա սրտից չէր անցնում:

II.

— Ախր էրկու «մէյիդ» մէ խէա, էս իմալ էղաւ. հայբաթ մեղաւոր եմ, Տէր մեղա քե, էրկու սեաւոր որբեերի մէ՞ տան մէջ. Աստուած դու բարին կատարես, — այսպէս էր խօսում նա ինքն իրան շատ անգամ:

Երբեմն նայելով իր շէն տան վրա, իր չորս կարիճ, առողջ որդիների վրա, կայտառ մեծ ու փոքր թոռների ուրախ կանչկուտոցը լսելով, ինքն իրան սիրա էր տալիս, մխիթարում, աշխատում էր հեռացնել իր սրտից թախիժը, հեռացնել իրանից ախուր նախազգացումը: Այդ ժամանակ նրան թւում էր, թէ զուր է այդքան վշտանում, զուր է այդքան կասկածում, վախենում. աշխարհումս ո՞վ վիշտ չէ ունեցել, ո՞վ է անպայման բաղդաւոր եղել ո՞ւմ դռնից դագաղ ներս չէ մտել, ո՞վ սիրելիների գերեզման չունի:

— Էլի փառք էղնի քե Աստուած, ես արարածան, մեղաւոր մարդ եմ. էսա շէն տուն, էսա սաղ սալամաթ տղէկներ, էնոնց խօրոս մօրոս ձժեր զլմմէն լէ քո խովի տակ կապրեն, ես քեմէ ռազի եմ, Տէր. էնա արնակոլով բէմուրազներին լէ դու աուիր, դու արբար, հազար բերան փառքե, օղորմած Տէր, ասում էր նա, ապա նոյն օրը շտապ-շտապ գնում էր եկեղեցի, երկար, շատ երկար և

ջերմեռանդ աղօթում էր, յետոյ ծունկ էր չոքում քահանայի առաջ:

— Տէրաէր, մեռնիմ քո աջուն, Աստուծոյ առաջ արտունջ էնելը մեղք չէ:

— Մահացու մեղք է, ուէս, մահացու մեղք:

— Դէ թողու թիւն աուր ձի, տէրաէր, ես մեղաւոր մարդ եմ:

Քահանան ասում էր «ողորմեսցին» ծերունու ալէղարդ գլխի վրա, և սա հանգստացած, խաղաղ հոգով աուն էր զալիս, դոհ և ուրախ լինելու հաստատ վճռով: Սյսպէս անց էր կենում մի երկու օր: Սակայն սև կապած երկու այրիներն իրանց վշտահար դէմքերով և միշտ արատաւազին աչքերով, որք մնացած չորս մանուկները, որոնք ամեն բոպէ շրջում էին նրա աչքի առաջ՝ դարձեալ ցաւերի, ախուր նախազգացումների մի անսպառ աղբիւր էին դառնում նրա համար. կնճիռները կրկին կուտակւում էին նրա ծեր ճակատին, սիրտը դարձեալ մթնում էր որպէս սև գիշեր, ախուր նախազգացումները կրկին պաշարում էին նրան և նա գողում էր այդ անխուսափելի նախազգացումից, որպէս չար հրեշտակից: Նա վախենում էր մանաւանդ այրիների սգից, և ի սրտէ ուզում էր, որ այդ երկու կանայք այլ ևս չը սգան, զաղանի չարաստուն. նա համոզուած էր խորին կեր-

պով, որ երբ տան մէջ պատահած դժբաղդութիւնից յետոյ արտասուէն անընդհատ շարունակուում է, երբ մարդ չէ ուզում խսպահաշաշտուել իր նոր, թէկուզ շատ ծանր վիճակի հետ, չէ կարողանում փառք տալ Աստուծուն, այդ նշան է, թէ այդ տանը նոր և աւելի մեծ դժբաղդութիւն է պատահելու, որ հին թշուառութեան արտասուքը նորի արտասուքին պիտի խառնուի: Նա այդ ժամանակ իր կասկածամտութիւնն ու երկիւղն էլ բացատրում էր հարսների անընդհատ սզով, մեղադրում էր նրանց իր սրտի խորքում, բայց ոչ որի ոչինչ չէր ասում, վախնում էր թշուառներին էլ աւելի վշտացնել: Մի անգամ վերջապէս, հոգեկան վրդովմունքի խիստ բուռն արտասուք տեսնելով Մաղիկի աչքերին, ասաց Խաթուն Մարէին.

— Կնի՛կ, էսա Մաղիկն ու Ձիւնիկը չունե՛փ տիւան, ընչի՞ բէղովմութիւն կէնեն, աչքերն ամա՛լ կայ... Ախր չէ՞ էս ա տուն ավստսի, էս ձժեր մեղք են, Աստուած կը զայբանայ, աղէկ չէ, էնո՞նք չե՞ն զինայ օր ա՛րցունքը զուլում կը ծնի:

— Քա՛ մարդ, ես ի՞նչ ընեմ, ի՞նչ խող տամ զխուս, ապա ես չե՛մ տես, կոտրած սրտին խրատն ի՞նչ էնի, ասելով բան կէղնի՞, ուրախութիւնը սրտից տի բղխի:

Եւ Մաղիկն ու Ջիւնիկը ախուր ու վշտահար, նրանց աչքերը միշտ թաց մնացին, արասուքը ուսի անից չը պակասեց, ախուր նախագրացումը չը թողեց ծերունուն, մինչև որ հասաւ այն սէ տարին:

Գարնանային պայծառ լուսաշող օրը մօտեցաւ երեկոյին. արեւի լուսաւոր գունդը յետ քաշելով իր ոսկեայ ցնցուղները լեռների կատարներից՝ ծածկուեց հօրիզոնի ետև. շառագոյն արեւմուտքը գունատուեց. երեկոյեան աղջամուղջն իջաւ լեռների և դաշտերի վրա և շուտով համատարած խաւարի մէջ Բ. դիւղը հանդիսա քնեց օրուայ աշխատանքներից յետոյ անդէտ և երջանիկ:

Կէս գիշերը մօտ էր. յանկարծ գիւղը հիմնիվեր գղրդաց մի սարսափելի որոտից, որ սասանեցուցիչ արձագանքներով գնաց կրկնուելու լեռներում ու ձորերում: Հեղեղ եկաւ, թէ՛ գետերն իրանց ընթացքը փոխեցին. ծովերը գուրս թափուեցան լեռնացած ալիքներով, թէ՛ սարերը յանկարծ փուլ եկան դաշտացան. սև, մթազին ամպ էր, որ որոտաց, թէ՛ երկինքը փուլ եկաւ աշխարհը կործանեց. գետինը պատռուեց և սանդարամետի դեերը գուրս հանեց, թէ մի ահռելի կայծակ էր, որ հսկայական ձայնով ձայթեց Բ... գիւղի գլխին, և բիւրաւոր հրեղէն լեզուներով միանգամից

հրդեհեց խրճիթներն ու խոտերի գէղերը, — այդ սկզբում ոչ ոք չիմացաւ. միայն երբ ստակալի ձայներից խելագարութեան չափ սարսափած բնակիչները դուրս թափուեցան, իրանց գտան բոցերի և գնդակների մէջ: — Գիւրգերի մի ահագին բազմութիւն սրով և կրակով կործանում էր Բ... գիւղը՝ բնակիչներին առանց խարութեան սեռի և հասակի սրի ճարակ դարձնելով: Գիտապաստ բնկածների ոռնոցը, մեռնողների վերջին սրտածմլիկ հռնգիւնը, կենդանիների վայն ու ծիչը, կանանց ու երեխաների աղիողորմ ձայները, զթութիւն հայցողների աղերսանքը լցրել էր ծխապաստ շրջակայքը:

Անօրէնները թակեցին ուսի դուռը, տղամարդիկ դուրս թափուեցան բակը, նրանց հետեւեց մնացած բոլոր բազմութիւնը: Գիւղի հսկայական լուսաւորութիւնը, լսուող յուսահատական ձայները նրանց աչքի առաջ ամենայն ինչ սրարեց: Ամենքը սարսափից բրնուած մի քանի բոպէ կանգ առան լուռ, անմռունչ, իսկ երբ դրան ահաւոր շրխկոցը կրկին և կրկին լսուելով նրանց հանեց շուարումից, կանայք ու երեխաները սարսափելի վայնասուն բարձրացրին:

— Բացէք, գոռում էին դրսից, թէ, չէ...

— Ինչ էնենք ափօ, ասաց Սրբէն, դուռ
կը ջարդեն:

— Բայէք, կարճ կերպով ասաց ծերունին
մահուան դատապարտուածի աներկիւղու-
թեամբ և ամբողջ ընտանիքի բազդը ձակա-
տադրին յանձնելով:

Երկուսը ահով մօտեցան և նիզը յետ քա-
շեցին. դրսի ճնշումից դուռը սաստիկ շարժ-
կաց և տասնեակ հրացաններ ձայթելով ծխով
պատեցին ամենայն ինչ: Վայրենիները մի կա-
տաղի խումբ ներս խուժեց զարհուրելի աղա-
ղակներով. այնուհետև թէ ինչ կատարուեց,
խաւարն ու ծուխը արգելեցին տեսնել. լուում
էին միայն հողի խլացնող, սրտաձմիկ ձայներ.
խաւարի մէջ գործում էր պողպատը: Երբ բո-
ցավառուած խրճիթը լուսաւորեց բազր, մի
զարհուրելի տեսարան բացուեց. — ծերունու
երկու որդիները, գնդակահար ընկած, մա-
հուան տազնապի մէջ ոլորում, կծկում էին,
զեանի վրա քաշ դալով. միւս երկուսը մի
խումբ զազանների սրերի մէջ դեռ պաշա-
պանում էին... Էլի մի երկու բոպէ և նրանք
էլ ընկան հողեարքի հառաչանքներով: Ծե-
րունի ուսն այլէփոնը տեսաւ: Մի օրօրոց՝
ձվձվացող մանուկը մէջը՝ օդի մէջ սոսկալի
պառչաներ գործելով ընկաւ խրճիթի բոցերի
մէջ. նրան հանելու համար հրդեհի մէջ ձգեց

իրան ուէսի մեծ հարսը: Փոքրիկ հինգ տարեկան Յուսիկին անից դուրս քաշելով մի անօրէն սրով կէս արեց: Ծերունին այդ էլ տեսաւ. «Ինձ տուէ՛ք, ինձ մորթեցէ՛ք», պոռու՛մ էր նա. բայց անօրէնները նրան մոռացել էին: Մի վայրենի՛ երկար, շէկ ծամերից բռնած քաշ էր տալիս զեղեցիկ Շամամին, ուէսի կոյս թոռանը: Մարէ Խաթունը կախուել էր Շամամի ձեռքից, բայց երբ անկարող եղաւ յետ քաշել զոհին, վազեց մի ահազին քար վերցրեց և սրահի թմբի վրա բարձրանալով՝ ուժղին թափով քրդի գլխին իջեցրեց, որն արիւնաշաղախ, փշրուած գանգով ընկաւ ունոցով. իսկ նրա ընկերը սրի մի հարուածով զեաին տապալեց Խաթուն-Մարէին: Ծերունին այդ էլ տեսաւ և այլ ևս ոչինչ չը տեսաւ. նրա ոտները դողդողացին, գլուխն երերաց, աչքերը մթնեցին և մի ծանր, երկար «ա՛նխ» քաշելով զեաին գլորուեց ուշաթափ: Ամեն ինչ վերջացաւ... «Փլայի» սուրբ օջաղն էլ քրդերը քանդեցին...

III.

«ԽԱԹՈՒՆԻՍ ՍԻՐՈՒՆ».

Աշուն էր, մի ցուրտ ու ախուր օր. երկնքի սև միապաղաղ թխսերից բարակ մանրամաղ անձրևը մի քանի օր շարունակ գալիս էր ու գալիս, ասես սղաւորի աչքերից: Ճանապարհներում, փողոցներում անցուղարձը անտանելի էր դարձել, մարդիկ հազիւ էին փոխում իրանց ոտները հասա աիղմի մէջ:

Այդ ժամին Ի... գիւղի մի ծայրից երևաց մարդկային մի տարօրինակ կարաւանի սկիզբ, մի չք տեսնուած ամբոխ: Գերեզմաններից դուրս փախած մեռելների մի խումբ էր դա, որ դանդաղ, յամբաքայլ առաջ էր ընթանում: Մեծ ու փոքր, ծեր և մանուկ, մարդ և կին, ամենքն էլ զզզուած, վախ մարմիններով, վշտահար գեմքերով: «Գաղթականներ են», կարձ կերպով շնջացին տեղացիները և ամեն մարդ գնաց իր գործին:

Անձրևը շարունակում էր թափուել. նրանց ողորմելի ցնցոտիները թրջուած կպել էին նրանց վախ մարմիններին: Մարդիկ իրար ձեռքից բռնած, իրար քաշքշելով քայլում էին լպրծուն. ցեխի միջից, ուժասպառուելով երբեմն-երբեմն վայր էին ընկնում, ցեխի մէջ

կուլուում և կրկին վեր կենում այլանդակուած:
 Կուռ էին ամենքն էլ, գէմքերի վրա յուզար-
 կաւորի լրջութիւն կար. հսկայական դամբա-
 րանից էին զալիս, ուր դեռ նոր էին հողին
 յանձնել հարիւր հազար սիրելի հարազատներ:
 Մերձաւոր, թարմ անցեալի սարսափը, անորոշ
 սպազայի մտահոգութիւնը ձակասներին, այս
 մարդիկ բերում էին ի տես աշխարհի իրանց
 անպատմելի վշտերը՝ մարմնացրած իրանց չո-
 րացած գէմքերի, պատառոտուած, ծլանքնե-
 րով կախ ընկած ցնցոտիների, յուսահատ
 շարժումների, խղճուկ ձայների և խօսակցու-
 թեան մէջ: Արեան ծովից էին անցել և եկել
 մի պատառ հաց, մի կաթիլ ջուր, մի տաքուկ
 անկիւն հայցելու և յուսով էին, թէ այս աշ-
 խարհը նրանց չի զլանայ այդ շնորհը:

Եկան և անցան: Ամենից վերջը բաւակա-
 նին յետ մնացած և նոյնպէս թրջուած, նոյն-
 պէս ուժասպառ զալիս էին մի ձերունի և
 մի նորաաի կին, իւրաքանչիւրը մի 7—8
 տարեկան երեխայի ձեռքից բռնած: Մերունին
 ցեխի հաստ շերտի մէջ հազիւ էր կարողա-
 նում իր ոտները փոխել. նրա մէջքը կորացած
 էր, աչքերը մտրած և խոր ընկած, որոնց
 մէջ արտացոլում էր վշտի մի անսահման
 ծով: Գլխի ձերմակ ալիքներն ու միրուքը
 թրջուելով, ուր-ուր կախկիսուել էին ուսերի

և կրճքի վրա բազմաթիւ պատրոյզներ ձեռով,
 և նրանց ծայրերից կաթիլ կաթիլ թափւում
 էր անձրևի ջուրը ու թրջում բաց պարանոցն
 ու մազոտ, ոսկրացած կուրծքը:

Ոչ պակաս գժուարութեամբ էր քայլում
 և նորատի կինը իր ձեռքի երեխայի հետ,
 վերջինս մանաւանդ հազիւ էր կարողանում
 իր փոքրիկ ոտները շարժել սառը ցեխի մէջ
 և համարեա քաշ էր ընկել մօր ձեռքից,
 գժուարացնելով նրա գնացքը:

Սրանք էլ եկան անց կացան, սրտնք էլ ոչ
 ոքի ուշադրութիւն չը գրաւեցին: Եւ ինչո՞ւ
 պիտի գրաւէին. բի՞չ էին այգպիտիները եկել
 անցել: Եւ ոչ ոք չիմացաւ, որ այս ջարդուած,
 վշտահար ծերունին ուէս Պէտօն է, հազա-
 բաւոր ոչխարների, հարիւրաւոր այլ անա-
 սունների և անհատնում ամբարների, օրհնած
 օջաղի հռչակաւոր տէրը, իսկ նորատի կինը
 նրա հարսն է՝ Մաղիկ խաթունը իր երկու
 զաւակներով: Սրանք էին միայն փրկուել ուտի
 բազմաթիւ ընտանիքից, զխակների կոյտի տակ
 ուշագնաց մնալով, մնացած քսան և վեց հո-
 ղին կամ սրին ու կրակին էին զոհ գնացել,
 կամ սարուել որպէս անօրէնների պաղճոտու-
 թեան առարկաներ, կամ գլուխ առել փախել
 էին ո՞վ գիտէ ուր...

Բազմի բոլոր այս խորթ զաւակները ներս
 թափուեցան Ի... դիւղը և այս ու այն տան
 մէջ, այս ու այն սաքուում, պատերի տակ
 կուչ եկան հանգիստ առնելու, տաքանալու,
 ողորմութեամբ ձեռք բերած մի քանի պա-
 տառ հացն ուտելու:

Մէկ աւերակ տան ամայի սրահն էլ ուէս
 Պէտօին բաժին ընկաւ: Արդէն մութն էր,
 երբ հռչակաւոր օջաղի վերջին մնացորդները
 ցրտից զողզողալով, ուժասպառուած թա-
 փուեցան սրահի մէջ, իրար վրա կուչ եկան
 մի հատիկ զզգուած փալասով փաթաթուե-
 լով, որ տուեց նրանց մի սստուածասէր
 մարդ:

Մութ էր, լուռ էին ամենքն էլ. միայն
 ծանր թուխպերից կամաց-կամաց մազուող
 միակերպ անձրևի մանր կաթիլներն ընկնելով
 դեանի երեսին այստեղ այնտեղ կաղմուած
 փոքրիկ լճակների մէջ՝ մեղմ ձղփիւն էին
 առաջացնում, որը սակայն խիստ անախորժ
 ազգեցութիւն էր զործում տաքութեան
 կարօտ զողզողացող թշուառների վրա. լսում
 էր ուսի ծանր անքոցն ու հառաչը, յուսա-
 հատ «օՓ, օՓ Փալազ» բացականչութիւնները:

— Մարէ՛, անօթի եմ, մրմնջաց փոքր մա-
 նուկը:

— Անօթի եմ, Մարէ ջան, միացաւ նրան
և միւսը:

Լուռ էր Ծաղիկը, լուռ էր և ուէս Պէտօն,
նչ մէկը չը գիտէր թէ ի՞նչ պատասխանով
հանգստացնէ մանուկներին:

— Մարէ՛, կրկին լսուեց խաւարի մէջ փոք-
րիկի լացահամած ձայնը:

— Քնի՛ր լաօ, քնի՛ր լաօ, սկսեց հանգստաց-
նել նրան մայրը, թող լուս բացուի, խլսուն
ձև խաց կուտամ, մեռնիմ ձեզի, մկայ ես դ՞ո՞ր
էրթամ, կը տեսնա՞ք իմալ մութա:

Պատճառաբանութիւնը մանուկներին հիմ-
նաւոր թւաց. նրանք խաւարից սարսափում
էին. օ, ինչէ՛ր էր կատարուել այս խաւարի
մէջ, ինչէ՛ր էին տեսել իրանք մանուկները
այն գիշերը... «Մարէն դ՞ո՞ր էրթայ, «էնոնք»
կը կարեն», մտածեցին նրանց փոքրիկ գլուխ-
ները: Մանուկներն աւելի մօտ սեղմուեցան
իրանց մօրը և լռեցին: Կրկին տիրեց լուռ-
թիւնը, կրկին լսուեց անձրևի կաթիլների
մեղմ, անախորժ ձգփիւնը և ծերունու «օֆ
օֆ» հառաչանքները: Ծաղիկը գոհ էր, որ
գոնէ կարողացաւ մանուկներին յուսով հան-
գստացնել, բայց և ծանր մտքեր պաշարեցին
նրան. առաւօտը ի՞նչ տեղից պիտի հաց ձա-
րի. գնալ մուրա՞լ... ուէս Պէտօի հարսը հաց
մուրայ... մահն աւելի լաւ չէ՞... մեռնողները

աւելի բաղդաւոր չե՞ն... Իսկ ծերունի՞ն, նա շարունակում էր անքալ, նա այրւում էր, նա աննղի մէջ էր: Ահա վերջապէս նա ընդհատեց լռութիւնը, ինքն իրան էր խօսում, թէ՞ հարսի հետ, այդ յայտնի չեղաւ:

— Անձրեւ կուգայ ծրլծրլալէն, ե՞րբ ասի կարի, երկիր կը խարցնի՞... դէ երկինք ի՞նչ թափեց, որ երկիր զարուլ չէրեց. թափի՛ր երկինք, թափի՛ր, թող սէլաֆ էրկիր բռնի, թող զետեր զբմզբմալէն էլնեն բռնեն երկրի երես. երկիր ե՞րբ ձէն կը խանայ, Աստծու խէրն է, բարին է, փառք քե Տէր. երկինք ի՞նչ թափեց, որ երկիր զարուլ չէրեց, թափի՛ր երկինք...

Նա մի փոքր լռեց, ապա կրկին շարունակեց:

— ձժեր անօթի են, հայ հո՛ւ, ուէս Պէտօի՛ ձժեր անօթի են... «էսոնք» անօթի չեն, Մարդիկ, էլման չի՞ լաս, էսոնք կուշտ պառկած են, էսոնք են անօթի. է՛հ, ի՞նչ էսենք, երկինք ի՞նչ թափեց, որ երկիր զարուլ չէրեց. էսոնք լէ երկրի զաւակներ չե՞ն... Թափի՛ր երկինք, թափի՛ր համա սէլաֆ շինիր, տար էսա ձժերին լէ, էլ անօթի չեն եղնի...

Ծերունին լռեց, զլուխը կրծքին քաշ զցեց: Եթէ լոյս լինէր, կարելի էր տեսնել, թէ ի՞նչ պէս են վառւում նրա խոր ընկած աչքերը:

դողդողում շրթունքները. նրա կնճռոտ ճակատն ու չորացած այտերն այրում էին տենդով, տես բոցերի մէջ, և գլուխն օրօրում էր ցնցելով ալէզարդ միւրուքը: Ծերունու խօսքերը սարսափեցրին Մաղիկին և ձմլեցին նրա սիրտը. թարմ, սարսափելի անցեալը խաւարի մէջ ներկայացաւ նրա աչքերին:

— Մաղիկ ջան, էլի՞ կուլաս... օ՛Փ, դու ինչդդար լացար լաս... Ես չեմ լայ, ես իմալ լամ. ախր իմ արցունք վէր ո՞ր մէկ կրակին թափեմ. երկինք ողորմածի, կը տեսնաս, կուլայ իմ տեղաք, դուն լէ լաց լաս, ես քե առաջ կասի— «արցունքը զուլում կը ծնի», ես լախրթի կէնի, սուտ կասի, արցունքը զուլում չի ծնի. լաց, թող սէլաֆ էդնի, մենք լէ էրթանք, սէլաֆը մեզ զարուլ է. երկինք ի՞նչ թափեց, որ երկիր զարուլ չէրեց. կը տեսնաս, էրկնուց ծլծլալէն իմալ կուզայ էտանձրե. երկիր սուտ, մունջ ներս կը ծծի, որ երկնուց արուն թափի, երկիր էլման ներս կը ծծի. տեսա՞ր լաս, էնա մեր բազ պուտրմ արուն չը մնաց, զրմէն գետին քաշեց ուր ջան... Ա՛խ, երկինք ի՞նչ թափեց, որ երկիր զարուլ չէրեց, մենք լէ երկրի զաւակներ չենք...

Դարձեալ լռութիւն տիրեց, միայն լաւում էին ծերունու ընդհատ ընդհատ շնչառութիւնը և հառաչանքները: Նա հիւանդ էր, շատ հիւանդ, դառնութեան բաժակը լցուել էր, թշուառութիւնը վերջին հարուածն էր տալիս այս քայքայուած կողմուածքին: Անցան ժամեր, Մաղիկն անբուն հսկում էր ծերունու վրա, նա զգում էր, որ հիւանդի վերջին ժամերն են: Յաւիտենականութեան չափ երկար դիշերին յաջորդեց վերջապէս առաւօտը, ծերունին այլ ևս ոչինչ չէր խօսում, նրա աչքերի աննպատակ հայեացքն այժմ անորոշ էր:

Ծերունու այս ու այն կողմից փախափ տակից դուրս սողացին երկու զզզուած մանուկները և համարեա միաբերան հաց խնդրեցին: Մաղիկի աչքերը լցուեցան արասաւքով առաջը պառկած էր մեռնող ծերունին, իր հայրը, իր որբերի հովանաւորողը, երկու մանուկներ «հաց» էին աղաղակում: Ի՞նչ անել մտածում էր նա: Ահա նա մօտեցաւ, զգուշութեամբ տեղաւորեց փախսը մեռնողի վրայ, աչքերը սրբեց և դուրս գնաց, շուտով վերադառնալու հաստատ որոշումով: Երկու որբերը նստեցին հիւանդի այս ու այն կողմերում, իսկ նրանց մայրը գնաց հաց մտերալու... Ահա նա արդէն մի դրան առաջ կանգնել է:

մանե՞լ, թէ՞ չը մանե՞լ, ախր ի՞նչպէս ուզել,
 ի՞նչպէս խնդրել... Վերջապէս նա սիրտ արեց
 ու մտաւ կամացուկ, անվստահ քայլերով և
 սան դրան առաջ մի սիւնի ետևում կանգ
 առաւ, աչքերը զեափն խոնարհեց և ոտքի
 ծայրով սկսեց խառնել ցեխի մի կտոր:

— Ի՞նչ կուզես, բաջի, հարցրեց տանտի-
 կինը:

Երանի՛ թէ այդ հարցի փոխարէն նրա
 գլխին մի ծանր հարուած իջնէր, երանի թէ
 մի ամպ ճայթէր և կայծակը զարկելով միան-
 դամից այրէր, մոխիր դարձնէր Ծաղիկին և
 նա գոհ կը լինէր, բայց այժմ ի՞նչ պա-
 տասխանել, ի՞նչպէս ասել «հաց եմ ուզում»,
 մտածեց շփոթուած կինը և պատասխանի
 փոխարէն սկսեց հեկեկալով լալ: Ծանախկինն
 երևի հասկացաւ նրա այդ ներքին կռիւը, նա
 լռութեամբ ներս մտաւ, բերեց հացի մի ծալ
 և տուեց արտասուող կնոջը, որ փաթաթեց
 դոզնոցում և դուրս գնաց:

Բակի դրանը նա յանկարծ կանգ առաւ
 քարացած. նա իր աչքերին չը հաւատաց, երբ
 տաս քայլ իրանից հեռու կանգնած տեսաւ
 Զիւնիկին, որ ո՞վ գիտէ կոտորածից ինչպէս
 էր ազատել գլուխը և այստեղ հասել: Զիւնիկը
 նոյնպէս վշտահար, նոյնպէս զզգվում կանգ
 առաւ և խորին ցաւակցութեամբ ու խան-

դադատանքով երկար նայեց Մաղիկին: Ապա մի անօրինակ ձայնով վազեց և իր տիրուհու ոտներն ընկաւ գոչելով:

— Վա՛յ, կուրնան աչերս, Մաղիկ խաթուն, դո՞ւն լէ խաց կը ժողվես, երկինք իմա՞ղ դարուլ էրեց, որ ուէս Պէտօի խարսը, Մաղիկ խաթունը խաց ժողվայ. դէ, դու պատուիր է է, գետին, էսա իմ սեւաւոր զլուխ ներս առ, չը տեսնիմ բարի: Ձիւնիկը քո ոտաց մատաղ, Մաղիկ խաթուն, զլուխս հէյրան քո աւեր օջախի քիւլին, խաթուն ջան, էս ի՞նչ էղաւ, մէկ տեղ ուրխցանք, մէկ տեղ սգացինք, մէկ տեղ արուն տեսանք բօլ չէ՞ր, մկայ էլ մէկ տեղ խա՞ց աի ժողվենք...

Անցորդները հետաքրքրուելով չորս կողմից շրջապատեցին այս սգացող կանանցը: Մաղիկին ինչ անելը չիմանալով սառած կանգնել էր, ապա բարձրացրեց զզգզուած գոգնոցը աչքերի՛ արտասուքները սրբելու, մինչգեռ այնքան դժուարութեամբ ձեռք բերած հացը վաղուց էր ընկել ցեխի մէջ: Իսկ Ձիւնիկը շարունակում էր նրա ոտների տակ ծունկ չոքած սգալ:

— Էրիկս քո օջաղին մատաղ տուի, ցաւս քիչ էր, ձագուկներս, իմ եթիմ բալաներս ճվճվալէն քո օջաղի շեմին մորթեցին, էդ ցաւն էլ տարայ, ապա էսա ցաւ ես իմա՞լ

տանիմ, իմ աչքի լոյս, իմ սրտի սէր, իմ խոքու կէս, իմ լոյս ճրագ, իմ մխիթարանք խաթունս խոց ժողվայ...

Ապա վեր կենալով թեկեց բռնած քաշեց ողբացող Մաղիկին:

— Քէլա, քէլա, բե մեռնիմ, թող իմ խոքին էղնի բեզ խմար, դու խաց մի ժողվա, ես սեւաւորս երկրէ երկիր, դունէ դուռ կընկնիմ, իմ խաթունիս սիրուն խաց կը ժողվեմ, թաք դու խաց մի ժողվա:

Բաղմուծիւնը յեա քաշուեց և երկու թշուառներն անցան արտասուելով: Մինչ այս տեսարանը տեղի էր ունենում՝ դրսում, այնտեղ, սրահի մէջ՝ ուէս Պէտօն մահուան տաղնապի մէջ էր գտնւում: Նա աչք ածեց իր շուրջը, ասես բազմաթիւ զաւակներին, թոռներին փնտռելով, որ իր վերջին օրհնութիւնը տայ և բոլորի փոխարէն երկու փոքրիկ թոռներին գտաւ իր աջ ու ձախ կողմերում: ձեռքերը հանեց փալասի տակից, գողգողալով մեկնեց գէպի մանուկները նրանց դրկելու, վերջին համբոյրը տալու համար և հազիւ կարողացաւ միայն մի ձեռքը փոքրիկի պարանոցը ձգել, իսկ վերջին համբոյրը սառեց շթունքներին և նա փչեց իր վերջին շունչը: Երկու փոքրիկները ճշում էին, երբ Մաղիկը

և Ջիւնիկը հասան և միասին ընկան ան-
շնչացած գիակի վրա:

Ի... գիւղում Ծաղիկն ու իր զաւակներն
այլ ևս չեն երևում, միայն փողոցներում անե-
րի առաջ միշտ կարելի է տեսնել մի աղքատ,
նուազ կին, ցնցոտիների մէջ կոլոլուած, որ
նիհար ձեռքը մեկնում է գոներից, մեկնում
է անցորդներին ողորմութիւն է խնդրում:

— «Խաթունիս սիրուն» ողորմութիւն
ատէք, ասում է նա խղճուկ, աղերսող ձայ-
նով. դա Ջիւնիկն է, որ իր որբացրած խա-
թունի սիրուն ողորմութիւն է հաւաքում և
նրան որբերի հետ կերակրում:

Ա Ք Ա Ղ Ա Ղ Ը

Այն ժամանակ գունատ կարապը
իր արցունքէ բնի մէջ սկսեց մահու
տխուր մեղեդին:

Շէտտէր

Այն օրը զարհուրելի անցքեր անցան չ...
զիւղի գլխով: Օրը ցերեկով քնեց այդ զիւղը,
ընդ միշտ քնեց, միանգամից քնեց, այնպիսի
ժամանակ էր: Վրա հասաւ մռայլ զիշերը.
զարմանալի է, թէ ինչո՞ւ այնքան մռայլ են
լինում մեծ ոճիրներին յաջորդող զիշերները.
բնութիւնն ուրեմն կոյր, անգիտակից ոյժ է,
նա գիտակցական, քնքոյշ մայր է ամենքին,
բարիներին և չարերին: Թշուա՞ռ մայր, որ
ամաչում է իր զաւակների ոճիրներից և
թանձր քօղով է ծածկում զարհուրելի պատ-
կերը. կամ գուցէ երկնքի ու երկրի մէջ սրբ-
բութեան մի մրցութիւն կայ, երկիրն էլ է
աշխատում նոյնքան սուրբ լինել, որքան եր-
կինքն է, անբիծ, անարատ, արդար, ճշմարիտ:

Խեղճ, անհուն դարերից նրա այդ նուիրական ճիգերն ապարդիւն են անցնում սկսած այն օրից, երբ մարդ արարածը սկսեց իր յանցագործութիւնը. և ամեն անգամ, երբ մարդկային մի նոր ոճիր պղծում է երկրի երեսը, երբ մի նոր անարդարութիւն է կատարուում այստեղ ներքեւում, խեղճ մայրն իսկոյն քաշում է իր վրա խաւարի թանձր քօղը, որպէս զի երկինքը չը տեսնէ, և այսպէս դարե՛ր... և ո՞վ զիտէ, զեռ մինչև երբ...

Այսօր առանձնապէս թանձր էր խաւարը: Հոգեմաշ ամայութեան վրա իշխում էր «մեծ լռութիւնը», որ միշտ զարմանալի անցքերի պատմութիւն գիտէ և յայտնի չէ, թէ ինչո՞ւ և ո՞ւմ համար է պահում. ժամանակի հետ համրութեան դաշն են կռում և զլորւում դէպի յաւիտենականութիւն: Քանի՛ քանի անցքեր մեր երկնքի տակ այսպէս անցել են գնացել: Հ... զիւղի վրա էլ այդ օրը իջաւ «մեծ լռութիւնը» իր հետ ունենալով ամայութիւնն ու խաւարը. և սրանցից վեր, սև տարածութեան մէջ մեռելութեան շունչն անտեսանելի կերպով խաղում էր ցուրտ, սպանիչ խորհրդաւորութեամբ. և այս բոլորը մարդու գործ էր, նրա ձեռքով կատարուած. երկինքն ու երկիրը տխուր հանդիսատեսներ էին, ամաչում էին...

Ամայութիւնը սարսափի մայրն է, որովհետեւ մահուան շունչ է փչում ամայութիւնից. կենդանին ե՞րբ չէ վախեցել մահից. գոնէ մի ձայն հնչէր, մի հասիկ ձայն. ինչո՞ւ, ի՞նչ արժէ մի ձայնը «մեծ լուութեան», այս սպանիչ խաւարի մէջ. մի՞թէ մի ձայնը կարող է լցնել այս զարհուրելի դատարկութիւնը: Խուլ սարսափի ժամին ո՞վ է քննում, ո՞վ է դատում, թող մի ձայն լինի, դա կենդանութեան նշան է. ի՞նչ փոյթ, թէ որտեղից է դալիս, բաւական է որ ձայն լինի, նա կարծես կը մեղմացնէ խաւարի մէջ իշխող մեռելութեան ցուրտը, էլ սիրտ չի ձաքի, էլ հողի չի ցաւի, խաւար մթնոլորդն էլ այնպէս չի խեղդի, այնքան ծանր չի լինի: Բայց ո՞վ պիտի հանէ այդ ձայնը. զիւղում կենդանի շունչ կայ. ո՞վ զիտէ, դուցէ և կայ. ի՞նչպէս սիրտ անի, ձայն հանի. միակ կենդանի շունչը բնութագրող մեռելութեան մէջ նոյնպէս մեռնում է ահից. կենդանի էակը խաւար լուութեան մէջ իր նմանին գանկու յոյսով է ձայն հանում, այլապէս նա չի համարձակուի ճշար: Նե՞շտ է, յանկարծ սարսափելի ամայութեան մէջ հնչուած ձայնը մեռնի մենակ, անպատասխան. դա սոսկալի է մահից:

Ձայն չը կայ, լուռ է զիւղը, շուն չէ հաջում, կատու չէ մլաւում, դուռ չէ ձոռում,

մարդ չէ հազում, երեխայ չէ ծնում, ոսնա-
 ձայն չը կայ. քնած են ամենքն արդեօք. բայց
 մի թէ քնած զիւզն այսպէս մեռնում է, սա
 ինչ քուն է... Խաւար է, դժուար է իմանալ,
 ոչինչ չէ երևում, միայն լռութիւն և ամայութիւն:
 Կէս զիշերային հովն է միայն իր սովորական
 անհոգութեամբ փչում մեղմով, ինչ որ շուկ,
 ինչ որ փափսոց բարձրացնում, կամայ՝
 ինչպէս դաւադրութիւն, խորհրդաւոր՝
 ինչպէս ողիների զրոյց. նա էլ է զխտակից
 լռութեան տակ ծածկուած զաղանիքին, նա
 նոյն իսկ պատմում է ինչ որ բաներ, բայց
 նրա լեզուն դուցէ միայն աստղերին է հաս-
 կանալի, դա գերմարդկային լեզու է:

Ահա վերջապէս մի ձայն, աքաղաղը կանչեց,
 մի հաս աքաղաղ, բարձր, զիլ ձայնով:
 Ո՞վ չէր ճանաչում այդ աքաղաղին. դա Մէլիբենց
 աքաղաղն է. մեծ, փետուրները մուգ-
 կարմիր, պոչը փառահեղ կանաչ, ամենից
 աւելի գեղեցիկ, ամենից աւելի կռուան, ամե-
 նից առաջ կանչող. այսպէս էր այդ աքաղաղը:
 Այսօր էլ նա կանչեց առաջինը ըստ իր
 սովորականին: Խղճուկ թևաւորի մի ձիչ էր
 այն, որ դուրս եկաւ Մէլիբենց գոմից, չայնա-
 տարած արձագանքներով կրկնուեց «քնած»
 զիւզի վրա և մեռաւ խաւար հեռաւորութեան
 մէջ: Կրկին լռութիւն, որ այս անգամ

էլ աւելի ահաւոր դարձաւ, որովհետեւ այդ մի
 ձայնին ուրիշները չը յաջորդեցին. մի՞թէ այս
 զիւղում մի աքաղաղ կայ միայն, մի հաս կենդա-
 նի շունչ, այն էլ աքաղաղ... սարսափելի է:

Ողորմելի թռչունն ինքն էլ վախեցաւ, ինչ-
 պէս կարող էր վախենալ մի աքաղաղ: Նա մեծ
 յիշողութիւն չունէր, բայց բնազդը նրան չա-
 բաղուշակ բաներ էր ասում. նա զգում էր,
 որ երէկ զիշեր այս ժամին իրերն այսպէս
 չէին ընթանում աշխարհում: Նա զիտէր, որ
 իրանից անմիջապէս յետոյ սովորաբար հա-
 րեանենց աքաղաղը պիտի ձայնէր, մի բան,
 որ նրան սաստիկ կատաղեցնում էր և այդ
 պատճառով նա երկրորդ անգամ իր հակա-
 ոակորդի ջղրու էլ աւելի ուժղին, էլ աւելի
 բարձր էր կանչում: Բայց այսօր հակառակոր-
 դի ձայնը չը կար, աքաղաղն սպասում էր
 զարմացած: Լռութիւնը չարազուշակ էր: Սյդ
 էլ երկար չը զբաղեցրեց մոռացկոտ թռչունին.
 նա նոյն իսկ անհոգ կերպով, ախորժ արամա-
 զրութեամբ փորձեց զուրգուրել իր ամենից
 սիրելի ամուսնուն, այն սեւ հաւին, որ միշտ
 աջ կողքին էր տեղ բռնում թառի վրա և
 սէգ ամուսնու վաղորդեան առաջին զուրգու-
 բանքները վայելում հպարտութեամբ: Աքա-
 ղաղը մեկնեց իր աջ թևն ու կտուցը, բայց
 ապշած մնաց, կողքը դատարկ էր, ընկերու-

Հին չք կար, նա վշտացած ու զայրացած
 դարձաւ դէպի ձախ կողմի ընկերուհին, դար-
 ձեալ դատարկութիւն: Լուռ ու դատարկ էր
 նրա շուրջը, լուռ էր նաև իր հակառակորդը:
 Ժամեր անցան, կենդանին մոռացաւ կարծես
 իր միայնութիւնը և պատրաստուեց երկրորդ
 անգամ կանչել: Նա թափահարեց իր թևերը և
 կանչեց ուժգին, ձայնը կրկին արձագանքներով
 կրկնուեց խաւար տարածութեան մէջ և մե-
 ռաւ հեռո՞ւ, հեռո՞ւ, միայնակ, անպատասխան:

Աբաղաղը սպասում էր: Նա դիտէր, որ իր
 երկրորդ կանչից յետոյ գոմի դուռը ձռռալով
 կը բացուի, ներս կը գայ հօտաղը քթոցը
 շալակած, անասունները փնջացնելով ոտքի
 կը կանգնեն, նրանց կեր տալու ժամն է այն:
 Նա լաւ կանչեց, ուժգին, լի կոկորդով, այն-
 պէս որ կարող էր ամբողջ դիւղը զարթեցնել
 և սակայն դուռը չք ձռռաց, հօտաղը չեկաւ,
 անասունները չք շարժուեցին, գոմը զարմա-
 նալի լուռ էր: Ի՞նչ էր պատահել, թռչնի
 ուղեղն այդ հասկանալ չէր կարողանում, սա-
 կայն նա սկսում էր վախենալ, այդ ամայնու-
 թիւնն ու լռութիւնը նրան վախ էին ազ-
 դում, բնազդը նրան ասում էր, որ ինչ որ
 վա՛տ, շատ վատ բան է կատարուել, աշխարհի
 կարգը խանգարուել է, և թռչունը փոքրա-
 ցաւ, կծկուեց, արթեց...

Հասաւ երրորդ անգամ կանչելու ժամանակը, որից յետոյ զիւզը կամաց կամաց պիտի ոտքի ելնէր: Ահա աքաղաղը կրկին թափ ի թափ տուեց իր թևերը, բարձրացրեց, ձգեց պարանոցը և կանչեց քանի ոյժ ունէր, երկնք դիւ: Կանչեց և սպասեց: Երանից յետոյ առաջին զարթնողը զիւզում քահանան պիտի լինէր, նա պէտք է դուրս գար դռնից աղօթք մրմնջալով վաղորդեան կիսախաւարի մէջ: Մեծ երկփեղկանի դռան բացուելու և փակուելու թրխկոցը հասնում էր նոյն իսկ մինչև Մէլիքենց տունը, աքաղաղն էլ էր լսում այդ թրխկոցը, որ նրա համար այնպէս սովորական էր դարձել: Երանից քիչ յետոյ լսում էր զիւզական եկեղեցու կոչնակների ձայնը, որ մեղմ, թրթռուն հնչիւններով առաւօտեան զով զեփիւռի թևերի վրա տարածւում էր քնած զիւզի վրա, որպէս երկնային օրհնարեր մեղեդի: Այդ ձայնից զարթնում էին ամենքը՝ աղօթաւորներն ու աշխատաւորները, ծեր բերանները յօրանջելով աղօթքներ էին մրմնջում, պառաւները խաչակնքում էին երեսները զանգակների ամեն մի զօղանջիւնի հետ և կիսախաւար փողոցների միջից, ինչպէս որբուականներ, զիմում էին դէպի Ասատուծոյ տունը: Տների մէջ էլ կեանք ու շարժում էր սկսւում:

Սակայն այսօր ոչ քահանայի գուռը թրրեկաց, ոչ զանգակի ձայնը լսուեց: Ո՞ւր էր քահանան, ինչո՞ւ էր լուռ կոչնակը, ի՞նչ էր պատահել, այդ էլ չը կարողացաւ հասկանալ աքաղաղը, բայց կրկին երկիւղի բնազդը խօսեց նրա մէջ. այսպէս չէր երէկ զիշեր: Սյսանգամ նա սկսեց կանչել անընդհատ, իրար վրա: Սյն ժամն էր, երբ հովիւը պիտի գուրս քշէր իր հօտը, նրա սրնգի մելամաղձոտ ձայնը մեղմիկ, լալկան ելեէջներով սովորաբար նախ հնչում էր զիւղին մօտիկ, ապա կամաց կամաց իր հօտի հետ միասին հեռանում էր դէպի դաշտերն ու լեռները: Նրան հետեւում էին հօտաղ-տաւարածների խմբական երգերը, գուժանների և սայլերի ձօննչը, անասունների բռռաչը: Գիշերային հանգստից յետոյ առաւօտեան կիսախաւարի մէջ զիւղն ամբողջ ասես ձղձղւում, յօրանջում էր ամենօրեայ աշխատանքը վերսկսելու համար: Աքաղաղն այսօր կանչում էր և սպասում մէջընդ մէջ: Սրինգ չը կար, հովիւ չը կար, հօտ չը կար. հօտաղներն այսօր չէին երգում, գուժանները չէին շարժւում, սայլերը չէին ձօնչում, լուռ էր ամեն ի՛նչ:

Աքաղաղն էլ լռեց իսպառ յուսահատուած: Նա այժմ կուզէր ցած իջնել թառից, բայց վախենում էր, ո՞ւր իջնել այդ լուռ-թեան մէջ,

այդ սարսափելի ամայութեան մէջ, չէ՞ որ նա էլ կենդանի էր, կեանք էր փնտրում: Օչ, դոնէ շուտով լոյսը բացուէր, դոնէ մի բան տեսնէր խեղճ թռչունը. բայց այսօր լոյսն էլ ծանր էր գալիս և խաւարը կարծես հեռանալու, չքանալու միտք չունէր: Վատարազդ թռչնի ուղեղն էլ էր աշխատում, աքաղաղը մտածում էր երևի, ինչպէս որ կարող էր մտածել մի թռչուն, բայց հարցերը ծանր էին նրա ողորմելի ուղեղի համար: Նա չը զիտէր, թէ ի՞նչ է պատահել զիւղին, ո՞ւր են իր ընկերուհիները, ինչո՞ւ է ինքը մենակ, ինչո՞ւ չէ դուրս գալիս քահանան, ինչո՞ւ է համրացել կոչնակը, ո՞ւր է հովիւը, ո՞ւր է նրա հօտը, ո՞վ տարաւ, ո՞վ թալանեց, հօտաղներն ինչո՞ւ չեն երգում, ո՞վ նրանց պապանձեցրեց այդպէս անսիրտ կերպով, մի՞ դուցէ քնած են ամենքը, այդ ի՞նչ երկար քուն է այսօրուայ քունը: Ողորմելի թռչունը չէր յիշում իր աչքով տեսածները:

Սարսափելի բան էր. ո՞վ էր կենդանի թողել այդ մի շունչը. ընդհանուր մեռելութեան մէջ ինչի՞ պէտք էր այն: Խօսի՛ր խեղճ թռչուն, տես, ձայնդ մինչև երկինք կը հասնի՞... Եւ աքաղաղը կանչում էր ու կանչում. ո՞ւմ պիտի զարթեցնէր, շրջապատի քունը ծանր էր, յաւիտենական, և նրա ձայնն անզօր, թոյլ. բայց նա կանչում էր իր թառի բար-

ձրութիւնից բուռն թափով, կանչում էր ուժգին քանի կարող էր, գոնէ այդպէս էր թւում նրան. և իրօք թւում էր միայն, որովհետեւ նրա ձայնն այժմ կոկորդից դուրս էր զալիս մի տեսակ ողբազին, նուազած, լալազին: Նա էլ թեւերը չէր թափահարում, էլ հպարտ չէր իր հնչուն ձայնով, միայնութիւնը և լռութիւնը խորտակեց նրան, նա կանչում էր և կծկւում, գլուխը քաշ գցում, ասես թէ խորհում էր, ախուր էր:

Մէկ էլ յանկարծ մի ոսնածայն լսուեց գոմում. վերջապէս նա էլ մենակ չէր. մէկը ներս մտաւ. աքաղաղն ոյժ առաւ, քաջալերուեց, այս անգամ վերջապէս նա թափ տուեց թեւերը և խկապէս կանչեց իր լաօրերի պէս, կանչեց և ցած թռաւ թառից: Երկու աչքեր էին փայլում գոմի կիսախաւարի մէջ, պաղ, պսպղուն, սարսափելի աչքեր: Աքաղաղը տեսաւ. հասկացաւ արդեօք, թէ ի՞նչ էին ասում այդ աչքերը. դուցէ, որովհետեւ նա նորից փորձ փորձեց թառը բարձրանալ, սակայն իղձեր, երկու աչքերը մօտեցան, տաք շունչը փչեց թռչնի վրա, նա հազիւ կարողացաւ վերջին անգամ մի ախուր ձիչ արձակել զայլի բերանում:

Վերջացաւ. չ... զիւղում էլ ոչինչ չը կար, էլ ոչ ոք չը կար...

Ն Ո Ր Ա Յ Ի Ն Ը

(ԳԱՂԹԱԿԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԻՑ).

Սև էր էն տարին. սև էր պատել մեր երկիրը, ամեն կողմից արեան հոս էր գալիս: Հայ քրիստոնէի գլուխը դարձել էր ծառի մի տերև: Անօրէնները չորս կողմից, ո՛վ զիտէ ինչի համար, գլուխ էին բարձրացրել և սոված պայլերի նման մեզ վրա էին վազում արեան ծարաւով: Մեր լեռներն ու ձորերը, մեր դաշտերն ու հովիտները ամենն էլ դարձրել էին «հարամիների» բուն, գիւղից երկու քայլ հեռանալ չէր լինում, էլ վար ու ցանք, հունձ ու կալ չը կար. կեանքը [Թանկ է, ո՛վ սիրա կանէր գլխից ձեռք վեր առնել դաշտային աշխատանքի գնալ մանաւանդ այն օրից յետոյ, երբ մեր ուէսի աղային անօրէնները գէզի մէջ վառեցին, երբ Եզօի հարսն ու աղջիկը արախի տարան հա՛ տարան, զընդակահար անելով նրա մաճկալ որդուն:

Սմեն անգամ՝ երբ արևը ծածկուում էր մեր լեռների յեակը և զիշերային խաւարը ծածկում էր արար—աշխարհի հեա նաև մեր զիւղը, այդ խաւարից էլ աւելի սև, հողեմաշ խաւար էր տիրում մեր սրտերին և ճնշում, ճնշում... Սրդեօք անօրէնները զիշերը սրի և կրակի ճարակ չեն դարձնի մեզ, մատածում էինք մենք, արդեօք վաղը արև ու երկինք կը տեսնենք, թէ՞ այս հէնց յաւիտենական գերեզմանի խաւարն է, որ իջնում է մեր զիւղի վրայ: Ել ո՞վ կարող էր քնել, ո՞վ կարող էր սիրտ անել շորեր հանել, քունը բաժին էր միայն փոքր, շատ փոքր երեխաներին, որոնք գեռ ծանօթ չէին աշխարհի խէր ու շառին, որոնք չը զիտէին թէ ի՞նչ ահաւոր մտքեր են դառնում մեր զլուխներում:

Մեր շրջապատում էլ զիւղ չը մնաց, բոլորը զոհ գնացին անօրէնների չը տեսնուած գազանութեանը. օ, պատմել կը լինի, թէ նոքա ինչեր գործեցին այդ զիւղերում. մարդկային լեզուի կարողութիւնից վեր է այդ արիւնտա անցքերի նկարագիրը: Եւ ո՞վ պատմի, երբ ոճիրների ականատեսները, որոնք հրաշքով փրկուել են անօրէնների գնդակներից, խենթացել, սարէսար են ընկել կրած սարսափներից, կամ լեզուները պապանձուել է համր կտրել, կամ մահամերձ հիւանդ ընկած

են այս ու այն աստուածասէրի դռանը: Լուռ, անտարբեր ցցուած ժայռերն ու սարերը, խորունկ ձորերն ու այրերը, իրաւ է, լսեցին մորթոտուած աղամարդկանց վերջին հռնդիւնը, կենդանի թաղուած երեխաների ստորերկրեայ ծիչն ու մրմունջները, զագիւր պղծութեան զոհերի, շարան-շարան իրար կապուած կոյս աղջիկների և ջահիլ հարսների ողբն ու կոծը, կործանուած գիւղերի տակաւին ծխացող աւերակների մէջ ուրուականների պէս շրջող խեղճ ու կրակ մնացած թշուառ ծերերի ու պառաւանների օրհասական աղաղակները, լսեցին այս բոլորը, յուզիչ, տխուր արձագանքներով կրկնեցին և մնացին դարձեալ լուռ, դարձեալ անտարբեր: Էլ ո՞վ կը պատմի, թէ ինչեր անցան այն գիւղերում, երկիւնքը... բայց նա էլ շնտ է հեռու, շնտ բարձր...

Մեր պապերը դարերից ի վեր սովորեցրել են մեզ երանի տալ մեռելներին, որոնք թօթափելով անիրաւ աշխարհի հոգսերն ու ցաւերը, զնում են յաւիտենական հանգիստ վայելելու. վաղուց ենք սովորել մեր հանգուցեալին հողին յանձնելուց յետոյ ամեն անգամ կրկնել՝ «երանի՛ քեզ»: Բայց երբէք մահն այնքան քաղցր չէր եղել, երբէք կենդանի մնացածներն այնքան չէին նախանձել յաւիտենական քնով հանգչողներին, ինչպէս այս անգամ:

Քանի՛ քանի՛ երանի տուինք նոյն իսկ այն պլպլացող աւերակների տակ պառկածներին, որոնք իրանց այրուած կրճքերի տակ գէթ յաւիտեան թաղեցին այն անտանելի ցաւերը, որոնցով մենք գեռ տանջուում էինք օր ու զիշեր:

Տէր Աստուած, ինչ օրեր քաշեցինք, ժայռ լինէր՝ կը ճաքէր, սար լինէր՝ փռւլ կը դար, բայց մարդը սւերես կը լինի, տարանք, զիմացանք, բայց մինչև երբ կարող էինք կրել... Մի քանի օր առաջ մի խումբ անօրէններ մեր գիւղը թափուեցին, սոված զայլերի մի վոհմանկ էր այդ, թէ՞ գւերի մի խումբ, որ արիւն սփռելով անցաւ. քանի՛ քանի՛ անմեղների գիտկներ փռեցին փողոցներում. ողջ մնացածներս էլ ամեն բանից զրկուեցինք: Անօրէնները խլեցին ամեն ինչ, ոչխար, տաւար, ալիւր ու ցորեն, անկողին ու զգեստ, մնաց մի թշուառ կեանք, այն էլ ամեն բոպէ վտանգի մէջ, էլ ճար չը կար և վճռեցինք թողնել մեր թշուառ երկիրը, թողնել կայք ու ստացուածք, այդի, անդ ու անդաստան, բռնել մեր մերկ ու սոված զաւակների ձեռքից ու փախչել առանց յետ նայելու զոնէ մեր կեանքը փրկելու համար:

Տխուր ու մռայլ զիշեր էր. ամպամած երկինքը մանրամաղ անձրևի կաթիլները թա-

փուլում էր ու թափում ասես սղաւորի աչքերից: Նա էլ էր ախուր, ո՞վ զիտէ, գուցէ յիրաւի այդ արցունք էր, որ կարեկից երկինքը թափում էր ներքեում տառապող թշուառների մխիթարութեան համար. չէ՞ մեր տերաէրը մեզ միշտ հաւատացրել է, թէ երկինքից թափուածը ողորմութիւն է. բայց եթէ երկինքը կարեկցել զիտէ, եթէ թշուառն էլ է վայելում նրա ողորմութիւնը, ինչո՞ւ հապա այդ կաթիլները չեն փոխւում շանթերի և թափւում մեր անօրէն դահլիճների զլխին, որ մեր տառապանքը վերջ առնի. մարդն էլ արատաւի, երկինքն էլ արատաւի, էլ ո՞վ պիտի կռուի չարի դէմ, էլ անձորը ո՞րանզից յուսայ օգնութիւն:

Մեր պիւզը գաղթում էր այդ սև օրին, կամ աւելի ծիշտ փախչում էր իր «եսիրն» ազատելու համար. ծծկեր երեխաները կպան մայրերի կրծքերին, աւելի մեծերը նստեցին ծնողների պարանոցներին և ուսերին, մնացածները՝ որոնք քայլել կարող էին, կախուեցին ձեռներից և մենք շարժուեցինք: Սուգ էր պատել ամենքին. երկինքի անձրեկից աւելի արցունք թափեցինք, երբ անցանք գերեզմանատան մօտով. հեշտ բան է, մեր ծնողները, մեր սիրելիներն էին այնտեղ պառկել շարէ-շար... և մենք ձգում էինք նրանց գուցէ յաւի-

տեան. մեզ այնպէս էր թւում, թէ նորա բու-
լորն էլ կենդանի են, մենք թողնում ենք
նրանց անօրէնների ձեռքին անտէր, անտիրա-
կան. ասես լսում էինք նրանց լացի, անտէ-
րութեան աղաղակները, քարերի տակից ճշում
էին մեզ սրտասպասառ՝ «ո՛ւր էք թողնում մեզ,
կացէ՛ք, կացէ՛ք». փակեցինք ականջներս, ան-
ցանք շտապով, կրկին երանի տալով նրանց,
որ հայրենի հողի տակ են պառկել, մինչդեռ
մենք տանում էինք մեր ոսկորները ո՛վ գիտէ
ո՞ր օտար հողին յանձնելու:

Ամբողջ գիշեր գնում էինք անձրևի տակ,
թրջուած, յոգնած, երկիւղով:

— Մարէ՛, ցուրտ է, մրսում եմ, կոչում են
այս ու այն կողմից մանուկները:

— Կաճ, «խախանա» կաց, ս՛ուս, եաման
նրանք կը դան քեզ կը տանեն:

«Նրանք» բառը սարսափելի զօրութիւն
ունի, մանուկները յետ յետ են նայում խաւա-
րի մէջ և աւելի մօտ կաշելով մայրերի փե-
շերին առաջ են շարժւում առանց ծպտուն
հանելու: Քայլում են մինչև ուժասպառու-
թիւն, տպա հայրերը շալակում են նրանց և
կրկին գնում:

Լուռ ենք ամենքս էլ, անօրէնների գիւղերի
մօտից ենք անցնում, դազանների բոյն, բորե-
նիների որջեր են չորս կողմներս: Աստուած

չանի, եթէ նրանք մեր ոսնաձայնից, մեր աղմուկից զարթնեն և իմանան մեր փախուսար, ամենքս էլ կը կորչենք. քայլում ենք զոյշ, վախենալով շունչ քաշել, չը հաղալու համար մարդիկ իրանց շրթունքներն են կրծոտում: Եւ քայլում ենք առանց կանգ առնելու, սարսափով նայում ենք երկնքին աստղերով որոշելու թէ գիշերուայ ո՞ր ժամն է. թէ արդեօք բաւական գիշեր կ'սի, որ կարողանանք ահաւոր անցքերի սահմանները կրտրել, անցնել. բայց երկինքը ծածկել է իր երեսը սև, անթափանցիկ քօղով, ո՛չ մի աստղ չի պլպլում այնտեղ, մռայլ, մահաստուեր ամպերը կախուել են մեր զլխի վրա և միայն բարակ, մանրամաղ անձրևը դալիս է ու դալիս: Տէր Աստուած, ինչեր չէինք տայ, որ այդ գիշերն աւելի երկար լինէր, արեգակն աւելի ուշ ծագէր, խաւարը սիրելի էր մեզ, մենք սոսկում էինք լոյսից:

Բարձրանում ենք սարեր, իջնում ենք ձորեր, կտրում անցնում ենք մեծ ու փոքր առուակներ, անօրէնների գիւղի մօտենալիս՝ մեռելային լռութիւն ենք պահպանում և անդադար գնում հա՛ գնում... Վտանգն անցած չէ, ահա՛ մի ուրիշ գիւղ. քար լռութիւնը կրկին տիրեց ամենին. քայլում ենք ոտների

Ծայրերով: Յանկարծ ընդհանուր լուութեան մէջ լսուեց մի երեխայի սուր ձշոցը, սարսափը բռնեց ամենիս, հիմա ուր որ է, անօրէնները կը զարթնեն և մենք սրի ճարակ կը դառնանք, պէտք է փակել երեխայի բերանը, ինչ և պատահելու լինի, թէկուզ խեղդուի, մահանայ: «Եաման բերանը փակի, բերանը փակի» խեղդուած ձայնով, փսփսուկով, բայց սարսափի շեշտով կանչում են չորս կողմից մօրը, սակայն մայրն ասես ոչինչ չի լսում, ախր իր արգանդի պտուղն է, ինչպէս իր ձեռքով խլի իր զաւակի կեանքը: Երեխան շարունակում է ձշալ, և սարսափած բազմութիւնը ինքնապաշտպանութեան բնազդից զրգուած հասնում է մի կատարեալ անզոյութեան, մի քանի ձեռքեր այս ու այն կողմից մեկնում են դէպի մանկան փոքրիկ բերանը, խցել են ուղում, զարհուրած մայրը պաշտպանում, փախցնում է ձշացող երեխային. նա յուսահատական ձայներ է հանում, խառնում է երեխայի ձշին իր աղերսանքները, որ խնայեն զաւակի կեանքը, ի վերջոյ ճարը կարած, փոքրիկին պինդ պինդ սղմում է իր կրծքին և ընկնում է գետին երեսի վրա իր մարմնով ծածկելով երեխային, որ յանկարծ լուում է, բայց երևի ուշ, որովհետև զիւղում շների հաջոց է բարձրացել:

Կրկին շարունակում ենք մեր ճանապարհը:
 «Ձեր ոտներին մեռնիմ, շուտ շուտ գնացէք»
 քաջալերում են հայրերը. մեր առաջն է մի
 հսկայ սար ձիւնապատ կատարով: Հաւաքում
 ենք մեր վերջին ձիւղերը, և սարը դէմ տալիս
 բարձրանում: Վերելքը դժուար է, բայց բար-
 ձրանում ենք շարունակ յետ յետ նայելով դէպի
 այն կողմը, ուր թողինք քնած գազաններին:

— Սարը որ անցնենք ազատուած ենք, էլ
 մեզ չեն կտրի, հաւաստացնում են փորձուած-
 ները, այն կողմը սահմանն է. այս միտքը մեզ
 սիրտ է տալիս և բարձրանում ենք: Բայց
 այս ինչ բան է, մեր թողած զիւղերում, ներ-
 բե, սարի ստորոտում այժմ ինչ որ շարժում
 է սկսուած. երեխայի ձայնից և շների հաջո-
 ցից երեւի նրանք զարթնել են, արդէն հայհո-
 յանքների և սպառնալիքների ձայները հաս-
 նում են մեր ականջին. սարսափով ենք յետ
 նայում. սրտանս աչքերը կարողանում են
 հեռաւոր խաւարի մէջ ինչ որ ստուերներ որո-
 շել, որոնք հաւաքւում, կուտակւում են ինչ-
 պէս փոթորկաբեր ամպեր, կամ դեւերի ժողով,
 որ շուտով ձիւնաղային պարեր կազմեն մթու-
 թեան մէջ: Ահա ձայները աւելի և աւելի
 մօտենում են, դէնքերի հանած շառաչն էլ
 ենք լսում, այլ ևս ոչ մի կասկած չը կայ, որ
 անօրէնները մեր յետեւից են գալիս:

«Փախէք, եաման շուտ փախէք» կոչում են այս ու այն կողմից, բայց սարը բարձր է, վերելքը վերջ չունի, սարսափն ու յոգնածութիւնն էլ մի կողմից են արդելք դառնում, կանայք ու երեխաները մօտ են ուժասպառ վայր թափուելու: Ամենից աւելի տանջուած ու թուլացած է երեւում մանաւանդ Մուրօի կիներ, ահա նա ցած դրեց իր շալակի երեխան, որովհետեւ էլ տանել չի կարողանում: ամուսինը ստիպուած եղաւ այդ երեխան էլ շալակել միւսի հետ, որ արդէն նրա թիկունքին նստած էր: Կիներ ջանք արաւ և կրկին քայլում է, բայց ահա նա կրկին թուլացաւ. ի՞նչ ունի արդեօք, հիւանդ է երեւի, մօտի կիներ կարեկցութեամբ բռնեց նրա ձեռքից և առաջ գնացին: «Մեղքից կուշա է» *) ասոււս են կանայք փափսալով:

Անօրէնները մօտ են, էլի մի փոքր և նրանք հէնց այս լեռան ստորոտում կը լինեն: Մենք փախչում ենք, քանի որ ունենք ոտներում: Երեխաների լացից, կանանց ողբ ու կոծից սարերն են դղրդում: Բայց Մուրօի կիներ այս ծանր ձգնաժամին յանկարծ ծնկների վրա ընկաւ մնաց, անկարող նոյն իսկ մի քայլ անելու: Թշուառութիւնը կատարեալ էր, ո՞վ

*) Ծանօթ. «Մեղքից կուշա» Արճէշի բարբառով նշանաւորում է յղի հեղ:

կը սպասէր, թէ բնութիւնն էլ ընդունակ է ծաղրելու ճակատագրի ձեռքին խաղալիք դարձած թշուառներին — տարաբաղդ կիներ երկունքի մէջ էր... խեղճը ժամեր առաջ, զուցէ և ամբողջ դիշերը տանջուելիս է եղել անտանելի ցաւերով, բայց հայ կնոջ յատուկ առկունութեամբ տարել է բոլորն անարտունջ, կատարեալ մարտիրոսութեամբ, սակայն ո՞վ կարող է բնութեան պահանջներին դէմ զնել, ահա նա ընկած է այժմ ինչպէս մի անկենդան զխակ, դէմքը գունատ, շրթունքներն իրար վրա սղմած ցաւի մեծութիւնից, աչքերը մարած, անշարժ: Սակայն ճար չը կայ, այնուամենայնիւ պէտք է փախչել, պէտք է սարի կատարին, սահմանին հասնել, անօրէններն սկսում են արդէն սարը բարձրանալ: Երկու կին մանուկն կխաակենդան կնոջ թեւերի տակ և շարունակում են նրան ոչ թէ տանել, այլ քաշ տալ դէպի վեր, դէպի կատարը: Մօտ է գագաթը, մօտ է փրկութիւնը, սարի այն կողմն անօրէնները չեն համարձակուի անցնել, այնտեղ ազատ երկիր է, յոյսն ինչեր տեսն չի անի, իսկ սարսափը հրաշքներ է գործում, յողնածութիւնը մոռացած մենք ոչ թէ քայլում, այլ աշխատում ենք թռչել:

Եւ այս ընդհանուր շփոթի, այս անասելի սաղնապի մեջ երկունքով բռնուած կիներ

սոսկալի ճիշ արձակեց և երկու կանանց ձեռքից պրծնելով՝ գետին ընկաւ. այլ ևս տանել կարելի չէր. բոպէն զարհուրելի էր, բայց և հանգիստաւոր, մարդկային կեանքի ամենավսեմ, ամենանուիրական խորհուրդն էր կատարւում այդ բոպէին — կնոջ երկունքը մօտենում էր իր վախճանին: Դիպուածն այն աստիճան անսպասելի, այնքան տարօրինակ էր ամենքիս համար, որ չը նայելով վերահաս վտանդին, չնայելով մեզ ընկերակցող սարսափին, մեզանից շատերը քար կտրած՝ կանգնած մնացին: Յուակցութեան զգացմունք էր այդ, թէ՞ ակամայ պատկառանք, որ մենք ստիպուած եղանք ինչպէս գերագոյն հարկ մատուցանել բնութեան մեծ գործին, չը զիտեմ, բայց մենք կանգ առանք խորին կարեկցութեամբ լցուած դէպի տառապող կիներ. մեզ թւում էր, որ եթէ նրան ձգենք մենակ ու անտէր մօտեցող աւազակների ձեռքը, այս լեռը փուլ կը գայ մեր ոտների տակ, ժայռերը մեր գլխին կը թափուեն, և մենք մնացինք, թէև բազմութեան մեծամասնութիւնը շարժուեց դէպի կատարը:

Մի չը տեսնուած տեսարան էր այդ. լեռան ստորոտում վիստում էին արիւնարբու աւազակները, շտապելով վեր ելնել շուտով մեզ յօշոտելու համար, իսկ լեռան վրա, բարձր,

կատարին շատ մօտ, խաւարի մէջ մի քանի կանայք շրջապատել են երկնող կնոջը, նրանց մօտիկ կանգնած են աղամարդիկ մտախոհ լուսթեան մէջ: Մերթ. ընդ մերթ տառապող կնոջ երկունքի ճիչը մինչև հեռաւոր լեռներն է տարածոււմ և այդ բոպէին մենք ցնցուում, սոսկում ենք, ասես լեռները ճչում, մեզ վրա են վազում: Ամեն մի բոպէն սպանելու չափ հոգեմաշ է և երկար, էլի մի փոքր, երևի մենք ամենքս այս սարսափներով լի, բայց անորոշ վիճակից խելագար կը դառնանք և կը վազենք լեռն ի վար դէպի մեր դահիճները: Եւ յանկարծ այս սոսկալի պայմաններում լսուեց, ընկայ, ընկայ... նորածինի մի ողորմելի ճիչ, որ գնաց կորչելու լեռների և ձորերի տարածութեան մէջ. լոյս աշխարհ ընկաւ մի թշուառ էակ ապրելու, կեանք վայելելու համար այն ժամանակ, երբ ամեն կողմ մահ էր իշխում, երբ ամենքը մահ էին խնդրում: Երեխայի առաջին ճիչը ցնծութեան փոխարէն ցաւ էր աւելացնում մեր ցաւերի վրա, մեր կեանքն արդէն բեռ էր, ի՞նչ անէինք նոր կեանքը: Եւ եթէ այս էր այս կեանքի առաջին ժամը, ի՞նչ կը լինէր ապագան:

Մերկ երեխան ընկած է խոտերի մէջ: Անձրևը վաղուց դադարել է, երկնքում աստղեր էլ կան, բայց ցուրտ է լերան վրա, լուսաբացի

զով քամին սլսլացնելով բարձր խոտերը ան-
 ցնում է երեխայի մերկ, թոյլ մարմնի վրայով.
 նա զողում է, սարսուում է, ցուրտ է, շատ
 ցուրտ է նրա համար խոնաւ խոտերի մէջ:
 Խանձարուր է պէտք, տաք փաթոյթներ են հար-
 կաւոր այդ թրթռուն մարմինը պարուրելու
 համար. բայց ո՞վ է տուել մեզ տաք, չոր լաթի
 մի կտոր, ամենքս էլ ողորմելի ծուէնների մէջ,
 թրջուած սրսուում ենք ցրտից: Մի կին շտա-
 պով քաշեց շրջապատի խոտերը և այդ փոք-
 բիկ զողզողուն մարմինը փաթաթեց նրանց
 մէջ: Հէնց այդ վայրկենին մէկը ճչաց «փախէ՛ք»,
 աւազակների ձայները լսեցինք բոլորովին մօտ,
 հէնց մեր կողքին. սարսափն ու շփոթը տի-
 բեց, ամեն մարդ շտապեց իր զլուխը փրկե-
 լու, հազիւ կարելի եղաւ ծննդկանին շալակած
 փախցնել. երբ կատարին հասանք, երբ շունչ
 առանք, այն ժամանակ միայն նկատեցինք, որ
 նորածինը ընդհանուր տազնապի մէջ մոռա-
 ցուել էր խոտերի մէջ, ամեն մի փախչող
 կարծել էր, թէ միւսը տանում է նրան: «Ըն-
 կայ, ընկայ» լսում էր մեր յետևից աղէխարշ
 ճիչը, դայլերի մէջ մոռացուած դառան մայիւն
 լինէր ասես, որ օգնութիւն էր խնդրում.
 բայց էլ ո՞վ սիրտ կանէր մի քայլ անգամ
 վար իջնել. և այսպէս խղճուկ երեխան մնաց
 մէն մենակ, անտէր, անօգնական ընկած խո-

տերի մէջ. «ընկա՛յ, ընկա՛յ», կոչում էր թշուա-
որ մթութեան մէջ. երևի ցուրար նեղում էր
նրան, և ոչ ոք չը կար, որ նրան իր կրծքի վրա
սղմէր տաքացնէր:

Ամենքս լերան կատարին էինք, փրկուած
վերջապէս: Անօրէնների ձայներն այլ ևս չէին
լսուում. երևի մեզ հասնելու ջանքերն ապար-
դիւն համարելով նրանք յետ դարձան: Մենք
էլ կանգ առանք, պէտք էր հանդիստ առնել:
Ծննդկան կնոջը վար դրինք գետին, նա
կամաց կամաց ուշի եկաւ: «Ընկա՛յ, ընկա՛յ»
գեռ լսուում էր ներքեից խղճուկ երեխայի
արդէն նուազած ձայնը, որ ինչքան և թոյլ
էր, բայց մօր ահանջին էլ հասաւ. նա աչ-
քերը ման ածեց իր շուրջը, կարծես հասկա-
ցաւ սարսափելի իրողութիւնը, փորձեց վեր
կենալ, գուցէ ներքե վաղելու համար, բայց
կրկին անգոր կերպով վայր ընկաւ: «Սեա-
բա՛ղդ զաւակս» մրմնջացին նրա շրթունքները
և արցունքի երկու խոշոր կաթիլներ քաշ
ընկան նրա գունատ այտերի վրայ:

Սրեւելքն արդէն շառագունում էր. քիւ-
յետոյ արևի առաջին ճառագայթները լու-
սաւորեցին հեռաւոր լեռների կատարները,
անօրէնների գիւղը երևում էր հեռու ծխի և
մշուշի մէջ կորած. լերան ստորոտում ոչ ոք
չը կար, մեզանից մէկը այժմ միայն ցած իջաւ

մանկանը բերելու: Քիչ յետոյ նա վերադարձաւ
խոտերի մէջ փաթաթած մի սև բան ձեռ-
քին—թշուառ նորածինը սառել կապտել էր և
փչել իր վերջին շունչը: Փայտերի ծայրերով մի
փոքրիկ դերեզման փորեցինք այդ փոքրիկ ա-
րարածի համար, որ լերան կրճքի վրա ծնուեց,
նրա դագաթում թաղուելու համար:

Որչափ կարճ կեանք, բայց և որքան
թշուառ...

Սակայն մենք նրան էլ ասացինք՝ «հա-
զմը երանի քեզ...»

„ՖԱԼԱԳ ՎՈՒՐՂՈՒՆԻ“ *)

Գեղեցիկ է Բարթողեան լեռնաշղթան: Այլ-
զարդ Մասիսի փեշերից կախուած են այդ
լեռները, որպէս անհող, ծիծաղկոտ մանուկ-
ներ ի մի ահագին խումբ, որոնք բռնել են ի-
րանց պառաւ ու հսկայ մօր փեշերից, պատ-
րաստուելով մի մանկական զուարճալի պար
սարքել, բայց ծերունի մօր սառն անտարբե-
րութիւնը, մնայլ և ահաւոր տեսքը կարծես
բեւեռել է նրանց իրանց տեղերում և խեղճե-
րը կոտորուած, ընկճուած նրա սառցային
հայեացքի ճնշող ոյժի տակ, քարացել են
մնացել իրանց մի անգամ բռնած դիրքի մէջ,
մէկը միւսի պոչից բռնած, մէկը միւսի ուսին
կռթնած, թեւերին բարձրացած, սպասելով
դաժան մօր բարեհաճ, քաջալերող ժպիտին,
որ մէկէն ի մէկ շարժուեն, ցատկեն և պար

*) «Ֆալագ Վուրղունի» նշանակում է բաղդի դառն հա-
րուածին ենթարկուած:

զան: Բայց անցնում են տարիներ և դարեր, նրանք մնում են մի և նոյն դիրքի մէջ, իսկ մայրը, այլզարդ գլուխն ու ճակատը դէմ տուած երկնքի շանթ ու կայծակներին, շարունակում է պահպանել խորհրդաւոր լռութիւն: Ե՞րբ պէտք է ժպտայ...

Չմեռը, երբ Մասիսը իր մարմնի բիւրաւոր խոցերն ու ուռոյցքները ծածկում է ձիւնի սպիտակ սաւանով, Բարթողեան լեռների ալիքաւոր և գեղազրական բարձրութիւնները, հեռեկով իրանց զառամեալ մօրը, նոյնպէս ծածկւում են ձիւնի հաստ շերտով: Բարդ բարդ իրար վրա անկանոն ձևով դիպուած ձերմակ ամպերի մի շարք են ներկայացնում նրանք, կամ յոգնած ուղտերի մի ահագին կարաւան, որ երկար ճանապարհից յետոյ հանդիստ է առնում: Բազմաթիւ կիրճեր և արահետներ կան այդ շղթայի զանազան տեղերում, որոնցով տարուայ միւս ժամանակներում երթեկում են մենաւոր ճանապարհորդները, բազմաթիւ աւազակներ և մաքսանենդ մարդիկ: Բայց ձիւնի հաստ ծածկոյը լցնում է այդ բոլոր կիրճերն ու շաւիղները և կազմում է մի դաւաճան, կորստաբեր հարթութիւն, որ ամեն բոպէ իր տակ կարող է բանալ ահաւոր անդունդներ, անսպասելի խռոչներ, և կուլ տալ այն յանդուզն ճանապար-

հորդին, որ սիրտ է առել մէն մենակ ձմեռ
 ժամանակ կտրել անցնել այս լեռնաշղթան:

Սոսկալի է ձմեռը այդ լեռներում: Քանի՛
 քանի թշուառներ են իրանց զլուխը մատաղ
 առել նրա մթին խորխորատներում, քանիսին
 բուքն է խեղդել կամ ցրտասար արել, քա-
 նի՛սն են խորասուզուել ձիւնապատ վիհերի
 մէջ և իրանց սառը գերեզմանը դառել ձիւների
 կոյտերի տակ: Իսկ աւազակների գնդակներով
 տապալուածները: Ահա թէ ինչու տարուայ
 այդ ժամանակում ոչ ոք սիրտ չէ անում ե-
 րևալ այդ դաժան վայրերում, ոչ ոք չէ կա-
 մենում կեանքը վտանդի ենթարկել, անցնել
 այդ շղթան: Ոչ մի կենդանի շունչ չէ խան-
 դարում այդ զարհուրելի տեղերի սպանիչ
 խաղաղութիւնը, բացի սոված թափառական
 դայլերից, որոնք իրանց ոռնոցը խառնում են
 բքաբեր քամիների վզվզոցին:

Ահա Սինակայ սարերը, զազաթից մինչև
 փէշերը նրանք ծածկուած են ձիւնի հաստ
 շերտով: Սինակայ սարեր... Բարթողեան լեռ-
 նաշղթայի մէջ ամառ ժամանակ գեղահրաշ
 զրախտ են ներկայացնում սրանք իրանց հա-
 րուստ բուսականութեամբ և հազարաւոր
 կաթնահամ աղբիւրներով, որոնք կազմում են
 սքանչելի վտակներ ծաղկաւէտ հովիտներում:
 Իսկ այժմ... ձմեռնամուտի արեգակը մօտ է

մայր մանելու և նրա վերջին ճառագայթները երկչոտ, անվստահ կերպով զարկուելով ձերմակ ձիւնի սառուց կարած մակերևոյթին՝ բեկբեկում և ակնախտիզ փայլ են արձակում։ Խղձուկ, մեռելային փայլ, մեռնող բնութեան ախուր ժպիտն է սա... Երեկոյեան քամին խաղում է ձիւնների հետ և կամոց-կամոց ցուրարը սաստկանում է։

Սյգ իսկ բոպէին լերան կատարին ձիւնի սպիտակութեան վրա յայտնւում են մի քանի շարժուն, սև ստուերներ։ Սոված գայլերի մի վոհմակ է դա արդեօք, որ ցած է գալիս դէպի դաշտի զիւղերը զիշերային յարձակումով կատաղի քաղցր յագեցնելու համար։ Ստուերները, թէև խիստ դանդաղ, բայց ցածանում են անդադար։ Ահա նրանք արդէն լերան կրճքին են և զարմանք, դրանք ոչ թէ գաղաններ, այլ մարդիկ են, մի խղձալի, մի թշուառ ընտանիք։ Ո՞վ կարող էր երեակայել անդամ, որ այսպիսի ժամանակ, այն էլ օրուայ այս պահուն, որ և է մարդ սիրա կանի երեալ այդ լեռներում։

Առջևից զնում է մի նորատի կին, բռնած տաս տարեկան մանուկի՝ ձեռքը, իսկ դրանց եակից դանդաղ ու վախկոտ քայլերով իջնում է մի տղամարդ, հիւանդ, վիրաւոր։ Բարբարոս թշնամու զնդակը ջախջախել է

Նրա աջ ուսը, և այդ պատճառով աջ ձեռքը կողքից անշարժ կախուած է մնացել, մինչդեռ ձախ ձեռքով անպարար աշխատում է փակել արեան հոսանքը: Բայց իզո՞ւր... լերան կատարից մինչև վերաւորը սպիտակ փայլուն ձիւնի վրա ձգւում է մի կարմրագոյն ժայռէն, որ արեան կաթիլներէից է կազմուած: Վերաւորի թշուառ կեանքի մնացորդն է սա, որ կաթիլ կաթիլ քամւում է Սինակայ սարերի մէջ, բայց չը նայելով դրան, նա զերմարդկային ճիզեր գործ գնելով իր վրա, յուսահատ քայլում է:

Սրեզակն արդէն մայր մտաւ. նրա վերջին ճառագայթներն էլ քաշուեցան լեռների ձիւնապատ զազաթներից: Վերջալոյսի փայլն էլ հեռոջեաէ պակասեց և, վերջապէս, երեկոյեան մռայլը, որպէս մի համատարած քօղ, եկաւ պարուրելու լեռներն ու ձորերը, ու մի գժոխային վիճակ ստեղծեց այս թշուառ ճանապարհորդների համար: Քամին սաստկացաւ. ցուրան անտանելի է, իսկ խեղճերը մերկ են, շատ մերկ, քանի՜ անգամ թալանուեցան: Նրանց ոտները վազուց են դադարել ցուրազգալուց. ոտներ չեն դրանք, այլ մի զոյգ փայտեր, որոնք թոյլ կերպով դիմհար տալով քաշում են իրանց խղճուկ բռները: Եւ այդպէս շարունակում են իջնել: Լուռ են, միայն

ձիւնն է անդադար սարսուեցնող ճոճոոց հանում նրանց ուժասպառ ոտների տակ:

Եւ դեռ ինչէր են քաշել նրանք մինչև այստեղ հասնելը: Ահա թշուառ վիրաւոր ոտները յանկարծ թաղուեցին ձիւնասպատ խոռոչի մէջ և նա երեսի վրա վայր ընկաւ՝ մի սուկալի հառաչ արձակելով իր վէրքի ցաւից: Ձիւնի մէջ թաղուած, նա անդօր ձիղեր է գործ դնում ոտքի կանգնելու, թրպրտում է, որպէս վիրաւոր թռչուն, մինչև որ խեղճ կինը յետ է դառնում, բարձրացնում է նրան, և կրկին քայլում են...

Երկինքը հետզհետէ ծածկւում է թուխպերով. խաւարը տիրում է ամեն կողմ: Ահա կինը կանգ առաւ, մէկ վերև նայեց երկնքին, ուր ամպերի ճեղքերից երևում էին մի քանի աստղեր, նայեց իր շուրջը տիրող խաւարին, նայեց դէպի լերան ստորոտը և մի ծանր ախքաշեց... Նա զիշերելու տեղ էր փնտռում: Անհնարին էր այդպէս հասնել մարդկային բնակութեան: Բայց ո՞ւր զիշերել...

— Կարապետ, ի՞նչդ էնենք, — դարձաւ նա դէպի իր ամուսինը մի խղճալի, յուսահատ ձայնով, — մոռթն ընկաւ, կը վախճամ բուք էլ էղնի, էսա ձիժ չը զինայ քէլէլ, ևս լէ չեմ զինա էսօր շլկել, ծնկներս կը ծռուին:

Ամուսնու պատասխանն եղաւ մի վշտալից
 և երկար «ա՛խ»: Իսկ քամին շարունակում էր
 սաստկանալ, ամպերը կուտակւում էին: Բոլոր
 նշաններից երևում էր, որ բնութիւնը մի
 արտասովոր բան է պատրաստում, մի այնպի-
 սի բան, որը ամեն մի կենդանի արարած
 բնագոյումով նախագոյում է, սարսափում և
 շապում է թագնուել ուր և լինի:

— Կարապետ, ապա ի՞մալ կեղնի, կրկնեց
 կինը իր հարցը:

Անյոյս, սարսափելի վիճակը նրա աչքերի
 վաղուց ցամաքած աղբիւրակներից մի քանի
 կաթիլ արտասունք գուրս քամեց, որոնք
 կախուկեցան արտեանունքներից և խսկոյն
 սառցային փոքրիկ զնդակներ գառան: Խեղճ...
 Նա գիտէր որ իր վիրաւոր ամուսինը ուժա-
 սպառ է և անզօր, բայց դարձեալ կոչումն էր
 անում գէպի տղամարդի խելքն ու կարողու-
 թիւնը:

— Իմա՞լ կեղնի, կնիկ, — կոչեց նուազած
 ձայնով թշուառ ամուսինը, — աղաչէնք Աս-
 տծուն, որ էս անդ մեր խօքին առնի, մէ խեստ
 փրթինք... Ես ի՞նչ էնիմ, ո՞ր ջուրն ընկնիմ,
 ես լէ չիմ գինս քելել, չիմ տայ ինչ աի էնենք:
 Եաման Աստուած, մէկ ճար: Վերջին խօսքը
 նա ուղղեց գէպի երկինք:

Բայց երկինքն անողոք էր, նրա վրա մի ժպտուն կտոր չէր մնացել: Ահարկու ամպերը կամաց-կամաց ժողովուրդեցան և ծածկեցին ամբողջ երկնակամարը: Հսկայ Մասիսի թիկունքից լուսինը ամօթխած հարսի պէս ցոյց տուեց իր դէմքը, փորձեց իր պաղ կաթնային ճառագայթներով լուսաւորել ձիւնապատ լեռների կատարները, բայց իզուր, նրա լոյսի պաղ ցնցուղները կորան անհետացան մթին ամպերի անհուն խաւարի մէջ և նա մի անթափանցիկ շղարշով շտապեց քողարկել իր փայլուն դէմքը: Իսկ քամին փչում է այնպիսի կատաղութեամբ, կասես ուխտել է այս հսկայ լեռները փուլ բերել, և գետնին հաւասարեցնել: Լուսինը մէկ էլ փորձեց իր ճառագայթները թափել ահաւոր վայրերի և թշուառ ճանապարհորդների վրա, ահա նա յետ քաշեց իր երեսի քողը, մի տխուր մեռելային լոյս սփռեց ահաբեկուած բնութեան և մոլորուած թշուառների վրա, կրկին թաղնուեց չարածճի մանկան պէս, դարձեալ նայեց ամպերի պատառուածքից և ապա իսպառ ծածկուեց՝ համատարած խաւարի, փոթորկալից ամպերի, ցրտաշունչ հողմերի իշխանութեանը յանձնելով զարհուրած բնութիւնը և նրա հետ միասին այն գժբախտ արարածներին, որոնց ճակատագրին հաճելի

է եղել այս ահաւոր ժամին մէն մենակ ձգել այս անճանօթ լեռների մէջ իրանց անհուն վշտի, անսահման թշուառութեան հետ: Սկսուեց Բարթողեան լեռների զարհուրելի բուքք: Երեք հողիներն արդէն մի ձորակի մէջ են, այլ ևս ոչ մի հնար չը կայ շարժուելու, նրանք հեշտութեամբ կարող են կորցնել իրար, ճանապարհը չը զիտեն: Երեքն էլ բռնում են միմեանց ձեռքից, փորձում են դարձեալ մի քանի քայլ անել, բայց երեխան քաշ է ընկնում:

— Մարէ, ոտներս փեացան, եաման, չեմ զինայ քէլէլ, մարէ — մըմնջում է երեխան, կծկուելով մօր կողքին:

Կանգ են առել, վերաւորը նոյնպէս անկարող է առաջ գնալ: Նա երերում է, աչք է ածում ձորակի շուրջը, մինչդեռ կատաղի քամին շաշում է, ոռնում, ձիւնի հսկայական պտոյաներ է կազմում երկնքում: Սյսպիսի դէպքերում ճանապարհորդները սովորաբար տեղն ու տեղը նստում են, թաղում են ձիւնի տակ՝ կամ ապրելու, կամ մեռնելու համար: Սյգպէս վճռեցին անել և այս ճանապարհորդները, երբ յանկարծ նրանց աչքովն ընկաւ մի հսկայ ժայռ, որ ձիւների ընդհանուր մակերևոյթից դուրս ցցուած էր մնացել: Յոյսի մի նշոյլ ծագեց խեղճերի սրտում:

ո՞վ դիտէ, գուցէ Հնարաւոր լինի նրա տակը
 մի խոռոչում կճկուել մինչև լոյս: Երեքն էլ
 միաժամանակ վերջին ճիգերն են հաւաքում,
 իրար քաշքշելով դիմում են դէպի այդ ժայ-
 ուր: Ահա նրանք վերջապէս իրանց ցանկա-
 ցած տեղումն են, զգուշութեամբ անցնում են
 ժայռի ետեր, քամու հակառակ կողմը, և
 անսպասելի կերպով կանգ են առնում մի
 այրի բացուածքի առաջ: Ո՞վ կը սպասէր,
 սա արդէն մի երկնային պարզեւ, մի փրկու-
 թիւն էր: Առանց մտածելու, առանց տա-
 տանուելու երեքն էլ մտնում են այդ այրը և
 ուժասպառ վայր են ընկնում հէնց այրի բա-
 ցուածքի առաջ:

Խաւար է այրի ներսը, խաւար, որպէս
 այնտեղ սպաստան դտած թշուառների սե-
 սրտերը: Ամեն մի ձայն, ոտքի մի թեթե-
 շարժում սարսեցուցիչ արձագանք է հանում
 այրի խորքերում և հազար ու մի այլանդակ
 ձայներով կրկնում է, ասես այնտեղ, ներսե-
 րում, դեերը ճիւղաղային բրբիջ են բարձրաց-
 նում թշուառութիւնը ծաղրելով: Ապաստա-
 նուածները կճկուում են իրար մօտ, երիտա-
 սարդ վիրաւորը պառկում է ուժասպառ,
 երկխան կպչում է մօրը: Տիրում է մի ահաւոր
 լռութիւն, որ էլ աւելի սոսկալի է դառնում
 ճնշող խաւարի մէջ և որ երբեմն-երբեմն մի-

այն վրդովւում է վերաւորի ցաւալի հառա-
ջանքներով և ցրտահար մանկան մրմունջնե-
րով: Իսկ զբոսում կատաղի քամին ոռնալով
զարկւում է այրի ժայռին և այնտեղից եր-
բեմն-երբեմն ձիւնի մանր փոշին շփում է,
ներս է ածում խեղճերի վրա:

Քամու ահաւոր ձայների մէջ մանաւանդ
մի ախուր, նուազած, սրտամորմոք հնչիւն
առանձնապէս սոսկում է պատճառում կնոջը:
Ա՛խ, այդ ձայնը, այդ ձայնը... Արդեօք երբ և
իցէ նրա ականջում կը լռի՞ այդ սպանիչ
նվաղը: Ինչե՞ր չէր տայ նա՝ այդ ձայնը չը
լսելու համար... Այդպէս էր անքում նրա
փոքրիկ Սաթօն, հինգ տարեկան երեխան, երբ
անօրէնները նրան հորի մէջ գլորեցին և հո-
ղով ծածկեցին: Օ՛, մի ամբողջ օր այդ ձայնը
հնչում էր զեանի տակից: Ա՛խ ինչեր էր
անում զարհուրած երեխան, երբ նրան խլե-
լով մօր զրկից, բաշ տուին գէպի հորը, քա-
րերն անգամ կարտասուէին նրա ճչից, բայց
նրանք անողոք մնացին: Իզ՞ուր խեղճ մայրը
վաղում էր գէպի հորը, իզ՞ուր գահիճների
ոսներն էր համբուրում, նրա հոգու հատորը
հողի տակ փչեց իր վերջին շունչը, իսկ նրա
ձայնը զեռ լսում է...

Ցուրտ է, շնա ցուրտ: Դողում են խեղճե-
րը, կամաց-կամաց նուաղում են վերաւորի

Հառաչանքները և մանուկի մրմունջները. մե-
 նակ կինն է հսկում սրանց վրա, պահպա-
 նում է, որպէս իր աչքի լոյսը: Նա ահանջ է
 դնում նրանց ձայներին, ամեն մի շարժմանը,
 շնչառութեանը, հառաչանքներին: Արդէն կէս
 դիշերը վազուց անցել է, դրսի բուքը հրէ-
 շաւոր չափեր է բնդունել. վիրաւորն ու երե-
 խան վերջապէս խաղառ լռում են: «Երեւի
 քնեցին», մտածում է կինը և աշխատում է
 աւելի մօտ կաշել իր զաւակին, որ զոնէ իր
 մարմնով տաքացնէ նրա սառած մարմինը:
 Յանկարծ նա յիշում է, որ քնած մարդը
 հեշտութեամբ է ցրտատար լինում: Այս միա-
 քը նրան սարսափեցնում է, և նա վճռում է
 քնածներին զարթեցնել, կամացուկ հրում է
 վիրաւոր ամուսնուն, որ զարթնի: Բայց նա
 միայն ցնցւում է և հազիւ լսելի ձայնով
 անքում է և լռում: Երեխային է ցնցում, նա
 էլ անշարժ, անձայն է: Տէր Աստուած, ի՞նչ
 պէտք է անել: Ճարը կտրած նա մթութեան
 մէջ խարխափելով դանում է երեխայի ձեռնե-
 րը. ա՛խ, ի՞նչ սառն են: Նա մօտեցնում է իր
 բերանին և աշխատում է իր շնչով տաքա-
 ցնել մանուկի սառած անդամները. փչում է ու
 փչում, բայց ինքն էլ ոյժ չունի, ինքն էլ մօտ
 է սառչելու, և երեխայի ձեռները մնում են
 առաջուայ պէս սառած, փետապած: Ամուսնու

ձեռքն է դանուամ, նա էլ է սառած: Ապա իր ամբողջ մարմնով կռանում է թանգազին մարմինների վրա՝ մէջքը դէմ տալով քամուհոսանքին... Խեղճ, նա աշխատում է ինչպէս լինի փրկել սրանց և այդ հոգսի մէջ նա չէ էլ դրում անասնելի ցուրար, չէ էլ լսում քամու կասազի ոռնոցը, բացի այն ողորմելի, այն սրտածմլիկ հնչիւնից, որ այնպէս նման է իր Սաթօի մահամերձ նվազիին:

Նա էլ աւելի մօտ է կծկւում պառկած մարմիններին, մօտ, աւելի մօտ: Տէր Աստուած, ի՞նչ սառն են սրանք... Ի՞նչպէս պազել են սրանց մարմինները... Խաւարի մէջ, առանց ոչինչ տեսնելու, նա շօշափում է նրանց կուրծքը, մէջքը, դէմքը. ամեն տեղ մեռելային սառնութիւն... Յանկարծ նրա մարմնով ծնում է մի սոսկալի կասկած, չարագուշակ նախազգացումը տիրում է նրա սրտին: — «Մի՛ գուցէ իր զոյգ սիրելիները ցրտատար եղած, մեռած լինեն. չէ՞ որ խեղճ Կարօն ամբողջ ճանապարհին արիւնաքամ եղաւ, իսկ փոքրիկ Գրգօն արդէն լերան վրա սառչելու մօտ էր»: Այդ միտքը յամառ կերպով նստում է նրա գլխում և սարսափը պաշարում է նրան: Խեղճին թւում է, որ այդ ժամին ինքը ողջ աշխարհից մերժուած, դատապարտուած է, բանտարկուած այս մե-

նաւոր, խաւար, զարհուրելի այրի մէջ: Նա-
խապաշարմունքները նրա զարհուրած երեւ-
կայութիւնը լցնում են հրէշաւոր պատկերնե-
րով: Գրսում ոռնացող քամին ինչ որ սոսկալի
բաներ է պատմում, ինչ որ սպառնալիքներ է
կարդում նրան, որից նրա մազերը դիզանում
են գլխին, իսկ ներսում, այրի խաւար խոր-
քերից բիւրաւոր դեւերի շարժման և սպառ-
նալից փսփսոցի ձայնն է գալիս. ահա նրանք
շարժւում են, դիմում են դէպի նրան... Ահա
նրանց առաջնորդներն արդէն երեւացին մէկ,
երկու, երեք... քանի՞սն են... դժուար է նոյն
իսկ համարել...

Զարհուրած կինը փակում է աչքերը, բայց
իզուր, նրանք դարձեալ նրա աչքի առաջն են.
ահա վերջապէս շրջապատեցին նրան և ճի-
ւաղային պար սկսուեց զարհուրելի ծամա-
ծռութիւններով: Ամենքի գլուխն էլ փաթա-
թուած է զանազան արիւնոտ լաթերով, ա-
մենքն էլ կարմիր, արիւնազանդ լեզուները
բաշ են ձգել մինչև դետին՝ յոգնած շների պէս.
ամենքն էլ կեռ, փայլուն սրեր ունեն ձեռնե-
րին, որ զործ են ածում փայտէ ձիու անդ:
Ահա դեւերի շրջանը կամաց-կամաց նեղա-
նում է, նրանց այլանդակ ոտների ահռելի
արոփիւնը աւելի և աւելի մօտ է լսւում,
ճիւղաղային պարի շրջանը նեղանում է...

Յանկարծ ամենքը միասին կեռ թրերը բար-
 ձրացրին... Տէր Աստուած, քանի՛ն են... Նա
 ճանաչում է սրանց. օ, նա յիշում է շատե-
 րին, այդ դեւերին նա շատ յաճախ է տեսել...
 Սյո՛, այո՛, սա էր, որ Սաթօին գլորեց հորը.
 ա՛խ, անօրէ՛ն, էլ ի՞նչ ես ուզում... Գրգօխ
 է՛լ... չե՛մ տայ... չե՛մ տայ... չե՛մ տայ, ինձ
 սպանեցէք...

Սյսպէս ճշաց խեղճ կինը վարհուրած ձայ-
 նով և իր ձայնից ուշքի եկաւ: Կօշմարը թո-
 ղեց նրան. «Յիսուս Քրիստոս, Յիսուս Քրիս-
 տոս», կրկնեց նա իր շուրջը նայելով և երեսը
 խաչակնքելով: Սյրն այս անգամ նրան աւելի
 խաւար էր թւում, իր սիրելիները շարունա-
 կում էին լուռ մնալ: Նա կրկին կռացաւ
 պառկածների վրա, կրկին հրեց նրանց սառն
 մարմինները, շօշափեց, քաշքշեց:

— Կարօ՛, Կարօ, գոչեց նա:

Բայց վերաւորը նոյն խսկ չը անքաց:
 Թշուառ կնոջ կասկածն էլ աւելի զօրացաւ:

Կարօ, գոռաց նա յուսահատ, լալազին ձայ-
 նով. Գրգօ՛, բալա, կը մնիս, մի՛ քնի, վարձաւ
 նա դէպի գաւաղը:

Բայց երկուսն էլ լուռ են, երկուսն էլ ան-
 ձայն... Խե՛ղճ, անբաղդ կին... խաւարի մէջ
 նա չէ կարողանում տեսնել, որ նրանք քնեցին
 յաւիտենական քնով, որ երկինքը այս անգամ

դոնէ խղճաց նրանց վրա և մահով վերջ
 դրեց անտանելի ցաւերին: Բայց այն, ինչ չը
 կարողացաւ տեսնել նրա աչքերը, զգաց մտի
 այն անհանդիսա, թրթռուն կտորը, որ սիրտ
 անունն է կրում:

— Եաման Աստուած, էս ի՞նչ հող տուիր
 զլիուս, զոչեց նա, անզոր լինելով մի կաթիլ
 անզամ արցունք թափել:

Սյրի մէջ մենակ լինելու զիտակցութիւնը
 կրկին սարսափով պատեց նրան, խաւար և
 զիւարնակ այր, երկու անշնչացած զիակների,
 դրսում կատաղի բքաշունչ քամի: Ո՛ւր զնալ,
 ո՛ւր փախչել, ո՛ւր սպաստան, պաշտպան դրա-
 նել: Քարայրն այլ ևս չէր կարող պարփակել
 վշտի այդ ծովը, նա այնքան մեծ էր, որ
 պէտք էր ամբողջ բնութեանը յանձնել, պէտք
 էր բաժանել այս գոռացող քամու, այդ ա-
 հարկու ամպերի, այս անհուն երկնակամարի
 մէջ, որ կրելու հնարաւորութիւն չիներ:

Ս՛յս էր պատճառն արեօք, թէ ինչ, միայն
 զարհուրած կինը այրի մէջ թողնելով զոյգ
 սիրելիների մարմինները, դուրս թռաւ, որպէս
 մի կատաղած և սարսափած ֆուրիա, չը զի-
 տենալով գէպի ո՛ւր ուղղել իր մօլոր քայլերը:
 Մի քանի բոպէ նա կանգ առաւ այդ ահեղ
 փոթորկի առաջ, նայեց երկնքին, ուր ոչինչ
 չէր երևում. նայեց իր շուրջը... Օգնութիւն

էր հայցում, բայց ումից... Ապա ականջ դրեց
այրի ներսը, երևի յոյս ունէր լսել այնտեղից
իր սիրելիների հառաչանքները, բայց փոխա-
րէնը նրա սարսափած լսողութեանը հասան
ծանօթ զարհուրելի ձայները և նա վազեց
ձորի միջով հեռու և հեռու, ինքն էլ չիմա-
նալով դէպի ուր, միայն որչափ կարելի է հե-
ռու այդ սոսկալի այրից:

Երկար գնաց նա. քամին ցրիւ է բերում
նրա թիկունքի վրա ձիւնապատ ծամերը և
բարձրացնում, զիզացնում զլիսի վրա, երբեմն
նա ընկնում է, զլորում է ձիւնի կոյտերի
մէջ և երբ բարձրանում է, նմանում է մի
ձնագնդի, և կրկին փախչում է: Արդէն շատ
հեռու այրից — նա կանգ առաւ վերջապէս,
մէկ էլ նայեց իր շուրջը: Արշալոյսը բացուե-
լու մօտ էր, արևելքը շառագունում էր, փո-
թորիկը դադարում էր, նա այժմ յետ դարձաւ
և զիմեց դէպի նոյն այրը: Հասաւ և ներս
ընկաւ: Այրի դրան առաջ, ձիւնի փոշիով
պատած յաւիտենական քնով քնել էին հայրը
և զաւակը զլուխ զլիս տուած: Վէրքից
թափուած արիւնը լճացել էր և սառել վի-
րաւորի կողքին: Նրա դէմքը դունստ էր և
կրում էր իր վրա տանջանքների կնիք, իսկ
մանուկը կամաց-կամաց սառչելով, կասես
խաղաղ քնում էր:

Թշուառ կինը ընկաւ զոյգ գիտկների վրա
 և երկուսին էլ միանգամից գրկեց: Մի առժա-
 մանակ նա այսպէս լուռ մնաց, զլուխը ծած-
 կելով սիրելիների կրծքերի մեջ և համբոյրներ
 գրոշմելով նրանց սառած շրթունքներին:
 Ապա երկու չորացած, կապտած ձեռները
 բարձրացրեց և ծանր հարուած իջեցնելով
 գլխին զոչեց:

— Իւզ մին ետրամ վար, ասըրգեամա,
 սեան դա վուր, Փալազ *):

Այլ ևս արցունք չունէր նա, այլ միայն
 կրկնում էր «վուր Փալազ» և հարուածում
 գլխին:

Բայց այդ աղաղակները միայն ախուր և
 ահռելի արձագանքով կրկնւում էին այրի
 խորքերում: Նա նորից ցնցեց գիտկները, շար-
 ժեց և գոռաց՝ «Կարօ, Կարօ, Գրգօ».

Վերջապէս նա վերկացաւ, կանգնեց գիտկ-
 ների առաջ, ձեռքերը տարածեց, երկինք նա-
 յեց և գոռաց.

— Տէր, ես էլ ուր գնամ, Փալազ, ինչի
 ինձ էլ չես սպանում սրանց հետ:

Նորից նայեց, նայեց գիտկներին շնա եր-
 կար, անթարթ աչքերով, և յանկարծ մի ան-

*) Հարիւր հազար վերք ունեմ, մի խնայիր, դու էլ գորկի
 բողդ:

բնական ճիշտ արձակեց: Նա ծիծաղում էր քսամենելի, սպանիչ ծիծաղով: Որքան զարհուրելի էին այդ ծիծաղի հետ նրա այլանդակուած դէմքի ջղաձգական շարժումները: Եթէ այդ դիակներն մէջ կեանքի մնացորդ անգամ լինէր, այդ քրքիջը բաւական էր, որ նրանք սրտածաք լինէին: Խեղճ կինը խելագարուեց...

Նա մօտեցաւ ամուսնու գիակին, ոտքով հրեց նրան:

— Հիլի վեր, հիլի վեր, քա մարդ, չունե՞ս քնիս, հիլի վեր քէլա՛ արա, քէլա՛ դաշա, արար քաղի, հօրի՞ կը քնիս, հիլի:

Սառած դիակը օրօրուեց նրա ոտքի շարժումից և կրկին անշարժացաւ իր տեղում:

— Լաօ, դու հօրի՞ կը քնե՞ս. դու լէ՞ չես դայ. դէ որ իմալա, ես կեթամ, քնէք դուք:

Սասց նա, և այրի բացուածքից դուրս թռաւ...

Ի... գիւղի գլխաւոր փողոցի ծառուղիում միշտ կարելի է տեսնել մի խեղճ խելագար կին՝ զզգուած մազերով, ոտաբոբիկ, պատառոտուն շորերով, որոնց տակից տեղ տեղ բաց երևում են նրա վախա մարմնի մասերը: Սանոյն այն կինն է: Նրա աչքերը բորբոքուած են, որպէս աննդով բռնուածի աչքեր, նա վախա է և գունատ, ինչպէս գերեզմանից

դուրս փախած մեռել: Անցուղարձ անողներին
նա կանգնեցնում է և հարցնում ժպտալով:

— Ինձի չե՞ս ծանչնար, ես Փալազ Վուր-
ղունին եմ էէ... Հա՛ էնա տեղ զարկեց ընձի
Փալազ հա՛...

Նա մատով ցոյց է տալիս դէպի հարաւ,
դէպի Բարթողեան լեռները և վազում է դէ-
պի այն կողմը մի վայրենի քրքիջ արձակելով:

„ՊՈՒՏ-ԸՍ ԿԱԹ“

Աշնան սկիզբն էր, մի պարզ, լուսնկայ
զիշեր: Սուբմալուի դաւառում տարուայ այդ
ժամանակ զիշերները բաւական ցուրտ է լի-
նում: Իզուր չէ զիւղացին ասում. «Սասուա-
ճաճնին իջի՛ր բակը, Սուրբ Խաչն արա՛, մոխի՛ր
ճակը»:

Բ... զիւղում այնքան ցուրտ էր արդէն, որ
զրսում քնած մի մարդ էլ չը կար: Նեղ, ծուռ
ու մուռ փողոցներում երթեկեկութիւնը դա-
վարել էր: Այս ու այն դրան մօտ, կաուրի
վրա, դէզերի ծայրին դամիւռները զլուխն ու
մուտքը ահագին թաթերի վրա դրած՝
շնթուկել, նստել էին, սպասելով կասկածաւոր
ստուերի կամ ուշացած անցուորականի, որ
վրա վազեն: Արթուն էին և բոստանչիները և
դեռ չը քաղած այգիների պահապանները,
որոնք իրանց ողորմելի չարդախների վրա կուչ
եկած, չուած աչքերով աշխատում էին որոշել
մի հեռաւոր կասկածելի առարկայ, որ զողի

նամանութիւն ունենար: Երբեմն նրանք, իրանց ներկայութիւնը և զգաստութիւնը ամեն մի առարկային ցոյց տալու համար, կամ գուցէ և վախից, «հայ-հոյ» էին կանչում: Եւ ամեն անգամ, երբ դաշտից դալիս էր այդ ձայնը, գիւղի շները հաջոց ու ոռնոց էին բարձրացնում: Եւ սպա, մի կարճ միջոցից յետոյ, դարձեալ համատարած լռութիւն էր տիրում:

Կէս զիշերը մօտ էր, օգն աւելի և աւելի ցրտանում էր:

Սյգ ժամին արթուն էր միայն մի ընտանիք, երեք հոգուց բաղկացած: Գրանք Բ... զիւղացի չէին, այլ դաղթականներ, որոնք նոյն օրն էին հասել այդ կողմերը: Իսկապէս դաղթական անուանել էլ չէր կարելի: Գաղթական ասելով հասկանում ենք մի այնպիսի վիճակ, երբ հեռուից եկողներն ունեն գոնէ մի պարկ, մի վերմակ, մի փալաս, հագած են գոնէ մի պատառոտած վերարկու, ծակոտած արեխներ: Բայց սրանք բոլորովին զուրկ էին այս ամենից: Սրանք մերկ էին, այս բառի բուն նշանակութեամբ, եթէ զգեստ չը համարենք շորերի այն ծուէնները, որոնք կախկախուած էին նրանց վախա մարմինների վրա, անկարող լինելով ծածկել նրանց մերկութիւնը: Գուք տեսնէ՞ք գայլի բերանից զօռով խլած դառը՝ առանց դմակի, հիւանդ, արիւնոտ և կիսա-

մեռ... Այդպէս էին այդ զաղթականները, զերեւմաններից դուրս քաշած զխակներ, և ոչ կենդանի մարդիկ:

Նրանց բնակարանն է մի մարագ՝ ճուռ, ոլորուած պատերով, որոնցից մէկը փլել է, թոյլ սալով, որ լուսնի լոյսը ներս թափանցէ: Բորբոսնած դարմանը, որ կպած էր խոնաւ պատերին, մի անախորժ հոտ էր տարածել. փլած պատերի կողմը զերանները քաշ էին ընկել և ամեն մի բոպէ սպառնում էին վայր թափուել: Առաստաղից քաշ ընկած սարգի ոստայնները՝ դարմանի հետ խճճուած՝ մի զլուելի ծածկոցով պատել էին որմերը և զերանները: Եւ երեք խեղճերը ողորմութիւն ստացած այս անկիւնը իրանց պատասպարան էին համարում: Գոնէ լուսինը իր պաղ արծաթի շիթերի ցնցուղներով արար աշխարհի հետ լուսաւորում է այս մարագի ներսն էլ և այնտեղ ծուարածները տեսնում են միմեանց զէմքերը...

Խոնաւ ու բորբոսնած յատակի վրա զրդզրուած ցնցոտիների մէջ նստած է մի միջահասակ կին, զլուխը կրծքին կախած: Իէմքի վրա միս չը կայ. ամեն ինչ—յոզնածութիւն, սարսափ, վիշտ, հիւանդութիւն նկարուած է այդտեղ: Նրա չորացած, կիսամերկ ծնկների վրա հոգեարքի մէջ պառկած է 4—5 տարե-

կան մի երեխայ, նոյնպէս մաշուած, նոյնպէս կիսամերկ: Մահը արդէն կնիք է դրել նրա վրա: Սրանց կողքին, ձեռքերը թևերի տակ դրած և ծնկներն Վրա ընկած է մի տղամարդ, որ ըստ երևոյթին անթարթ աչքերով դիտում է երեխայի դէմքը, հեռւում է նրա հետզհետէ նուազող շնչառութեանը, երբեմն խոր հառաչանքի հետ արորելով ծնկները:—Քաղցր է, իհարկէ, զաւակը ծնողների համար: Մի օր նա կը մեծանայ, իրանց սե օրերի նեցուկը, պահապան հրեշտակը կը դառնայ, և այն ժամանակ կը մոռացուեն դառն հոգսերը, անքուն անց կացրած զիշերները: Բայց որչափ թանկ է զաւակը այն անբախտ ծնողի համար, որ նրա կեանքը փրկելու համար ստիպուած է եղել իբրև մի անզին բռն վերցնել նրան իր ուսերի վրա և փախչել հարիւրաւոր վերստեր, ձորեր կտրել, լեռներ բարձրանալ, ահաւոր այրերում զիշերել: Սյսպէս էր այդ փոքրիկը Բ... զիւղը հասել:

Գիշերուայ սառն հովը փլած պատի բացուածքից առատ հոսանքով փչում է դէպի այս մարազի ներսը: Յուրա է, մրսում են խեղճերը: Մայրը աշխատում է իր հազի ծուէններով ծածկել հիւանդ և մերկ մանուկի վախ մարմինը, երևի նա էլ մրսում է, զուցէ կարելի լինի դրանով տաքացնել նրա

հնազանդ սառչող արիւնը... Բայց իզո՞ւր.
 ծուէնները իրար վրա չը հաւաքուեցան, և
 խեղճը յուսահատուած, ամբողջ մարմնով կռա-
 ցաւ երեխայի վրա, յուսալով քամու առաջն
 այսպիսով փակել: Հայրը, որ մինչև այդ ժա-
 մանակ ապուշ կարած աչքերով դիտում էր
 այդ բոլորը, յանկարծ ուշքի եկաւ, հանեց իր
 վրայից միակ զզզուած արխալուղը և գցեց
 երեխայի վրա. իսկ ինքը մնաց համարեա մերկ,
 որովհետև կեղտոտ շորի այն կտորը, որը որ-
 պէս թէ նրա շապիկն էր, ծածկում էր խեղ-
 ճի միայն մէջքը, բաց թողնելով մազոտ
 կուրծքն ու թևերը: Իսկ երբ քամին շար-
 ժում էր մէջքի այդ շորը, այն ժամանակ
 թշուառը ամբողջապէս մերկանում էր: Ան-
 սահման վիշտը բթացրել էր մրսելու զգացո-
 ղութիւնը:

Կուռ էին:

— Մարէ՛, պուտ ըմ կաթ, յանկարծ դոչեց
 երեխան, լայն բանալով աչքերը, որոնք կրկին
 փակուեցին:

Մարդ ու կին իրար երես նայեցին ահամայ
 և երկուսի աչքերն էլ լցուեցան արտասուէքով:

— Եաման մարդ, — ասաց կինը, — էլի էսա
 տան գուռ զարկի, խայ քրիստոնեայ են, պուտ-
 ըմ կաթ ուղի՛ր, ասա խիւրնտի խըմար ի, մի
 թորդ իմ ճիժ թամարզու մեռնի:

— Վախ վախ կնիկ, ես ինչդ էնիմ, ես դոր էրթամ, կէս դիշեր ի, զլմմէն քնուկ են, ընձի վճով դուռ կը բանայ:

Կրկին ակրեց լուռթիւն, միայն ճպուռը պատի ճեղքերից ծղրտացնում էր, և մուկը մի ինչ որ խոռոչում կրծում էր իր պաշարը մի անախորժ խռոց հանելով: Իսկ մրսեցնող քամին փչում էր ու փչում, թեթե սլսլոց առաջացնելով առաստաղից կախկախուած եղէգների և սարգի ոստայնների մէջ:

— Պուտըմ կաթ, նորից կանչեց երեխան, կրկին բաց արաւ աչքերը, մի վայրկեան յառեց մօր երեսին և էլի փակեց:

Մի անգամ էլ մարդ ու կնիկ արտասուածից աչքերով միմեանց նայեցին: Մարդն այս անգամ ոչինչ չասաց, չորացած ձեռքերով սրբեց այտերի վրա կախուած արտասուէքի երկու խոշոր կաթիլները, «վախ վախ» կանչեց, վեր կացաւ տեղից, վերցրեց պատի մօտ դրած իր մահակը, իր միակ զէնքը, վերցրեց և այն խեցատը, որ ծառայում էր նրանց իբրև ջուր խմելու աման: Սյդպէս նա դուրս թուաւ մարագի վրած պատից: Նա զլսաբաց էր:

Ուր դնալ: Լուսինը իր պաղ ճառագայթներով ողողել էր ամբողջ գիւղը: Բայց կոյ մէկը, որ նրան հասկանայ: Մի բոպէ նա մո-

ուսացաւ թէ ինչու է այդանդ կանգնած: Վերացաւ այս աշխարհից, տարուեց այնանդ, ուր նրա տունն էր, նրա արտերը: Տեսաւ նա իր պատիկ Մարտօին, կարմրաթուշ Նաղօին... Դրանց դիակները մնացին այնտեղ...

— Պուտ-ըմ կաթ, կրկին հնչեց նրա ականջին:

Նա ցնցուեց. պէտք էր կաթ ձարել: Նա շարժուեց դէպի առաջին տունը, ուր ապրում էր մի պառաւ այրի կին: Նա կանգ առաւ դրան մօտ, մտածում էր՝ արդեօք խփի՞ թէ ոչ: Իսկ եթէ դուրս գան, հայհոյանքներով ճանապարհ գնեն իրան... Ձէ՞ որ նա մի ակլոր զարիբ է:

— Պուտ-ըմ կաթ...

Այս ձայնը նրա ականջի մէջ է: Դա նրա երեխայի օրհասական վերջին ցանկութիւնն է: Նա մոռացաւ երկիւղ, ամօթ: Մահակը նրա ձեռքում բարձրացաւ և մի ահապին հարուածով իջաւ դրան վրա: Դուռը ահաւոր դղրդոց հանեց, և շների ընդհանուր հաջոց բարձրացաւ: Դարձեալ հարուած, կրկին ձուրնչոյ: Վերջապէս բակում յայտնուեց պառաւը:

— Ո՞վ է, ձայն տուեց նա:

— Ես եմ, մարէ, — պատասխան եղաւ զրսից. — խայ բրիտանոնեայ եմ, դաղթական... Դուռը բաց:

Պառաւել բայ արեց զուռը, և տեսնելով զլիաբայ ու մերկ մարդուն զբանը կանգնած, սարսափեց ու զարհուրելի ճիչ արձակելով, փախաւ տուն, զուռը ետեւից փակելով:

Նոր միայն խեղճ մարդը նկատեց իր մերկութիւնը, իր սարսափելի տեսքը: Նրա մարմնով մի սարսուռ անցաւ, մի՞թէ այժմ ցուրան ազգեց: Մի կարճ ժամանակ նա մնաց քարացած կանգնած, բայց յանկարծ ուշքի եկաւ, և վախենալով որ մի զուցէ ազմուկի վրա մարդիկ հաւաքուեն և իրան զողի տեղ ընդունեն, խեղճը սկսեց փախչել դէպի մի ուրիշ կողմ: Սոսկալի էր նրա դրութիւնը: Քամին ծածանում էր նրա թիկունքի վրա ընկած շորի կտորը և դիզացած մազերը, չորս կողմից վրա յարձակուեցին շները և շրջապատեցին նրան: Խեղճը հազիւ էր կարողանում մահակով պաշտպանել իր մերկ մարմինը կատաղի գազաններից: Մէջքը դէմ տալով մի պատի, նա կանգ առաւ և շարունակելով պաշտպանուել շներից, առանց այլ ևս երկար մտածելու ծեծեց մի դուռ: Մի տղամարդ զուրս եկաւ, բայ արեց զուռը:

— Եաման ակսպէր, քեզի մեռնիմ, խայ քրիստոնեայ եմ, էն երկրի մարդ եմ, էրէխայ մը ունիմ, հողեարքի մէջ է, պուա-րմ կաթ կուզի, մէկ ճար արա քո էրէխու սապաղէն,

Ասծու սիրուն... Խէրու էսօր իրեք խարիր
օչխար թասլիմ արի իմ չօբընին, մըկայ իմ
ձիժ պուտ-ըմ կաթ ուզելով կը մեռնի:

Աղաչանքը սրտաշարժ էր, տեսարանը յու-
զիչ: Գիւղացին բերեց կաթը, ածեց նրա խե-
ցատի մէջ և ճանապարհ զրեց:

Նա շտապեց դէպի մարազը, աչքի լոյսի
պէս տանելով այն չնչին հեղուկը, որ այնքան
գժուարութեամբ էր ձեռք բերել: Նա առաջ
էր սլանում, գործ դնելով իր թուլացած ոտ-
ների վերջին ոյժը: Բայց դեռ տեղ չէր հասել,
երբ մի սրտամորմոք ձայն լսեց զիշերային
լռութեան մէջ:

— Եաման լաօ, եաման լաօ...

Նա ցնցուեց ամբողջ մարմնով: Սյլ ևս կաս-
կած չը կար, որ թշուառութիւնը սարսափելի
հարուածը իջեցրել էր... Նա աւելի արագա-
ցրեց իր քայլերը, և ահա մարազի դրանն է...

— Եաման լաօ, եաման լաօ, գոչում էր
կինը՝ մազերը փետելով:

Նրա գրկում պառկած էր յաւիտենական
խաղաղ բնով այն փոքրիկ արարածը, որ այն-
քան քիչ ապրեց այս անիրաւ աշխարհում,
բայց այնքան շատ տեսու, շատ կրեց, շատ
տանջուեց:

Թշուառ հայրը կանգ առաւ մարազի դրա-
նը, անհուն, անսահման վշտով նայեց չարա-

բախտ կնոջը և մեռած երեխային: Ձեռքը
 դողաց, խեցատը վայր ընկաւ ձեռքից և սպի-
 տակ հեղուկը թափուեց խոնաւ բորբոսնած
 յատակի վրա: Նա դէն շարտեց իր մահակը,
 ընկաւ անշնչացած դիակի վրա և մի այնպիսի
 աղաղակ արձակեց, որից ամենասրտոտ մարդն
 անգամ կը դողար: Կուտակուած զայրոյթի և
 յուսահատութեան պոռթկումն էր դա, որ
 որոտագին դուրս թռաւ վշտերով լի կրծքից:

Իսկ լուսինը շարունակում էր պայծառ
 փայլել և լուսաւորել թշուառութեան այդ
 դաւաններին:

Ինչե՛ր չէ՛ նա լուսաւորել...

„Փ Շ Ո Ւ Ր - Ը Մ - Խ Ա Յ“

Յունուարի մի ցուրտ, շատ ցուրտ օր էր. թքէիր, գետին չէր ընկնի: Սպիտակ էր գետինը, սպիտակ էին աների պատերն ու կաուրները, սպիտակ էին մանաւանդ փողոցների և պարտեզների ծառերը — ձիւնի միատեսակ ձերմակ սաւանը փռուած էր ամեն տեղ, պատել էր ամեն ինչ: Գիշերը խիստ պարզկայ էր և այժմ սառած ձիւնը անցուդարձ անողների ոտների տակ անախորժ ձռձռոց էր հանում, որից մարդու մարմինը փշաքաղւում էր: Արև չը կար. մառախլապատ էր երկինքը, սաստիկ ջրաից յանկարծ խտացած զոլորշիները բարակ եղեամքներ դարձած, խաղում էին օդի մէջ: Ազգաւաներն ու աներես ճնճղուկներն անգամ այսօր, սովորականին հակառակ, ձիչ ու աղմուկով չէին թռչկոտում կարից կաուր, բակից բակ պաշար թռցնելու. նրանք նստածել էին այս ու այն պատի վրա, այս ու այն ծառի

Ճիւղերի վրա լուռ, խղճուկ, կճկուած—սաստիկ
ցուրտը սրանց էլ էր նեղել: Ամեն մի անկիւ-
նից, ամեն մի բնից, ամեն մի սաքուից, ուր
որ կենդանի շունչ կար, ծուխ էր բարձրա-
նում, մարդիկ կուռում էին ցրտի զէմ, ինչով
և ինչպէս կարող էին տաքանում էին:

Թէև արդէն առաւօտ էր, բայց Ճ...-ի
փողոցները դատարկ էին և անկենդան. ո՞վ
էր զժուել այս կատաղի ցրտին զուխ դուրս
հանել անից. հազիւ երբեմն փողոցների այս
ու այն ծայրում ստուերների պէս երևում
էին մուշտակների, եափունջիների կամ վե-
րարկունների մէջ կոլոլուած մարդիկ, քիթ ու
պոունդը փաթաթած, եղեամով ծածկուած.
սրանք էլ, ո՞վ զիտէ, ո՞րպիսի անհրաժեշտ
կարիքից ստիպուած էին թողել իրանց տա-
քուկ բնակարանները, այն էլ ոչ թէ քայ-
լում էին, այլ ակամայից վազում էին համա-
րեա հեալով:

Սյգ ժամին փողոցի հեռաւոր ծայրում յան-
կարծ անսպասելի կերպով երևացին երկու
փոքրիկ մանուկներ, 7 և 10 տարեկան: Խեղ-
ձերն այնքան վախտ էին, որ ասես զերեզմա-
նից դուրս քաշած մեռելներ լինէին. զժուար
էր առանց սոսկումի նայել զրանց վրա. եր-
կունն էլ զլիսարաց, զզզուած մազերով, որոնց
վրա առատօրէն թափուել էին եղեամների

Թերթիկներ, յօնքերի և աչքերի Թերթերունք-
 ների վրա նոյնպէս նստել էին եղեամներ,
 տալով մանուկներին մի անօրինակ, մի խրդ-
 ճալի անսք: Նրանց մարմինների մերկութիւնը
 հազիւ հազ ծածկուել էր ինչ որ կախկիտուած
 ծուէններով, անհնարին էր նոյն խակ որոշել,
 Թէ ի՞նչ է նրանց հազինը կամ ո՞րն է վար-
 ախքր, շապիկր, կամ արխալուղը:

Մ...-եցի չէին նրանք այլ գաղթականներ
 Հեռու տեղից, տարաբազդ, արիւննոտ երկրից
 էին եկել, անհայր, անմայր, անտէր... կտաա-
 բեալ որբիկներ... Սրի և կրակի ճարակ դար-
 ձած իրանց խեղճ հայրենիքի մասին այս փոք-
 րիկ թշուառները շատ քիչ բան զիատէին, կամ
 գուցէ և շատ բան զիատէին, Ըայց քիչ էին
 պատմում: ասում էին միայն, որ այն եր-
 կրում «գուլում կէնեն, մարդ կը մորթեն, ան-
 սուչ տեղը էսլա սաղ-սաղ կը մորթեն, մեր
 խօրն ու մօր էլ ման մորթեցին անօրէնները»,
 խակ իրանք երկու թշուառները «էլի» յետ փա-
 խան եկան և ընկան այստեղ տարագիր:

Խեղճերը զիշերները քնում են մի աստուա-
 ծասիրի գոմում: այնտեղ շատ անասուններ
 կան, տաք է... Առաջ փորձեցին մեծ գոմէշ-
 ների մսուրի մէջ քնել, բայց նրանք այս տա-
 րօրինակ մարմինները տեսնելով խրանեցին,
 փնչացրին, թշուառները վախեցան և փախան

մասն մի փոքրիկ, խղճուկ հորթուկի մսուրը, որը նոյնպէս նիհար էր, նոյնպէս ախուր, նոյնպէս թշուառ, որպէս երկու որբիկները խեղճի մայրը հէնց նոր էր մեռել, նրան ծիծ սուռող չը կար, ուստի կերակրում էին չոր խոտով, բայց նա դեռ ուտել չէր կարողանում, սովոր չէր, մէկ-մէկ ծիլ վերցնում էր, ծամ-լմորում և վեր ածում: Նա միշտ սոված էր, միշտ էլ ախուր, դունչը կախած, օրաւուր նիհարում էր ու նիհարում:

«Թշուառին թշուառն է միշտ մխիթար»․ որը հորթուկը սիրով հիւրընկալեց որբ մանուկներին, նրանք բարեկամացան և սիրեցին իրար. և երբ դիշերները երկու որբիկները ճիւղ-ճիւղ արած, իրար պինդ խտտած քնում էին մսուրի մէջ, հորթուկն էլ իր փոքրիկ դունչը դնում էր նոյն մսուրի շրթին, քնում էր, իր տաք շունչը մանուկների երեսին փչելով: Գոհ էին մանուկները, միայն փոքրիկ որբը դիշերները շուտ-շուտ վեր էր թռչում, ծվում, ճչում, լաց լինում, ապա զարթնելով դանդաւում էր մեծին, թէ զալիս են... տանում են... մորթում են... դոմի խաւարի մէջ սարսափում էր դեերից, չարքերից, եղբայրն այդ ժամանակ աւելի պինդ էր գրկում նրան, հանգստացնում էր և նրանք կրկին քնում էին:

Լաւ էր գոմը նրանց համար, շնա լաւ,
ստը էր... Առաւօտները վաղ զարթնում էին
և իրանց վայելած հիւրընկալութեան փոխա-
րէն նախ աւելում, մաքրում, չորացնում էին
հորթուկի տակը, զուրգուրում էին նրան,
սպա կրում թափում էին քնացած անասուն-
ների աղբը և զուրս էին վազում փողոցնե-
րում թափառելու... Հաց հաւաքելու... Այս-
պէս էին ապրում նրանք և զոհ էին. «զու-
լում» չը կար:

Սրանից առաջ էլ համարեա ամեն օր նը-
րանք շրջում էին փողոցներում. տեղացիք
տեսնում էին նրանց նոյն ցնցոտիների մէջ,
նոյնպէս ոտաբոբիկ, նոյնպէս զլխաբաց, զըզ-
զուած, որպէս այսօր և ոչ ոքի խիղճը չէր
վրդովւում: Դէ եղանակը տաք էր, «եթիմն
էլ աներես կը լինի, հաց հաւաքելով կապրեն
էլի», մտածում էին նրանք և խիղճը հան-
զատացնում. բայց այսօր... որբերը դարձեալ
փողոցումն են. այս լաւ չէ. անտանելի ցուրտ
է, օձի ճուան էլ այս ցրտին թող զրսում չը
մնայ, մեղք է, մտածում էին անցորդները...
ախր այդ ի՞նչպէս են բոբիկ, գողալով վազում
և ի՞նչ կարիք կար այսօր էլ անպատճառ.
զուրս գալ... Ախ, աներես լակոտներ...

— Վայ, վայ, սրանց մտիկ տուր, սրանց,
ասաց մի մուշտակաւոր պարարտ մարմին իր

Հետ գնացողին երկու վազող որբերի վրա ցոյց տալով. օՓ, հողիս մղկաաց, կրակ վառուեց գլխիս, կրակ... Ի՛նչպէս են դողում, Աստուած իմ, ախր այս ցրտին ո՞ւր էին դուրս գալիս իրանց բնից... Եւ նա ի սրտէ ցանկացաւ, որ այդ որբերն այսօր գոնէ դուրս եկած չը լինէին կամ գոնէ ինքը չը տեսնէր նրանց դողգողալիս. հանաք չէ, մարդու հայր հարամ եղաւ... Եթէ ճաշին միտս ընկնեն, դժուարութեամբ կը ճաշեմ, մտածեց նա և դէմքը կնձռեց:

Խօսակիցը հասկացաւ ընկերոջ խղճին հասած վերաւորանքը և կամեցաւ նրան դուրս հանել այդ անախորժ վիճակից:

— Է՛հ, իդուր ես այդքան անհանգիստ լինում նրանց մասին, բարեկամ, նրանք սովոր են, կը տանեն. այ այլ բան է, Աստուած չանի, եթէ իմ և քո երեխաներին մի այդպիսի բան պատահի. դիտե՛ս, իմ Օսիկին որ եօրդանով էլ հիմա դուրս հանես՝ տեղն ու տեղը կը սառի, հաւատա կը սառի. սրանց բանն ուրիշ է, սրանք կը տանեն...

Փաստաբանութիւնը խելացի էր, պարարտ մարմինն ու խօսակիցն անցան...

Իսկ որբերը... նրանք շարունակեցին առաջ գնալ փողոցով և ամենեւին չէին էլ զարմանում, որ իրանք այս անտանելի ցրտին փողոցումն են, մինչդեռ իրանց հասակակից

ոչ մի ուրիշ երեխայ չէ երևում: Իրանք մի բան միայն դիտէին, որ թէև սաստիկ ցուրտ է, թէև իրանք էլ մերկ են, ոտաբոբիկ, զրլխարաց դողդողում են, բայց և այնպէս պէտք է դռներն ընկնեն, որ հաց ծարեն, շմտ են սոված, երէկ ճաշից սկսած բան չեն կերել...

— Վախ, Գալօ, էս իմալ ցուրտ ա եաման, սասց փոքրիկը իր կծկուած, անզգայացած մատները կապտած շրթունքներին մօտեցնելով և ոտները խշխշացող ձիւնի վրա վերև ներքև անելով:

— Խա, Մրաօ, շատ ցուրտ ա, մումուն մարդու ջիզեար կուտայ, շուտ արի:

— Ախր փաղեախը (դոմ) տաք էր, շարունակեց փոքրիկը լացակամած, արցունքների խղճուկ կաթիլները կախուեցին արտեանունքներից, բայց առանց ընկնելու ստուեցին:

— Տաք էր, ապա որ անօթի ենք, ի՞նչ էինք...

Փոքրիկը լռեց, կծեց շրթունքները, փչեց մատներին քճէ, քճէ, քճէ...

Ահա Իրանք կանգ առան մի մեծ դարպասի առաջ, որ բաց էր: Բակի ներսում սաստիկ ցրտից կծկուած քնած էր մի մեծ դամիւռ. նա չէր նկատում մանուկներին, որոնք վախովիւնելով, ձեռք ձեռքի տուած, անվստահ բայլերով ներս մտան բակը և մի փոքր առաջ

զնալով տեսան ահաւոր շանը: Մեծը կանգ առաւ, չը համարձակուելով աւելի առաջ գնալ:

— Մրտօ, շունք ը... կը կծի, դառնանք:

— Ախր անօթի եմ, կը մնիմ, էլ դոր էրթանք, մրմնջաց փոքրիկը. էս առն ճոչի, փշուր ըմ խաց ուղենք, էլ ման վաղենք փաղեախ, ցուրա ա փէացանք...

Նրանք մի փոքր էլ առաջացան, յուսալով անձայն, անշշուկ անցնել շան մօտից և տանը հասնել: Բայց ձիւնի ճոճուոցը զարթեցրեց շանը, նա զլուխը բարձրացնելով տեսաւ երկու զզզուած մանուկներին, մի կատաղի ոստիւն դործեց և վրաները յարձակուեց: Վտանգն զգալով՝ խեղճ մանուկները ճչացին, իրար գրկեցին և վայրկենապէս նստեցին ձիւնի վրա: Այսպէս են պաշտպանուում շների յարձակումից մուրացիկ մանուկներն ու կանայք: Ասես իրանց յաղթահարուած ցոյց տալով այդ թոյլ արարածներն ուղում են գազանի սրբտում դուժ զարթեցնել: Եւ արդարեւ, շունը կանգ առաւ, կենդանու կատաղութիւնը զսպուեց որբերի անպաշտպանութեան առաջ. նա մի փոքր հեռու պառկեց, զլուխը թաթերի վրա դրած, ասես հսկելով երկու թշուառների վրա, որ չը լինի թէ վեր կենան փախչեն: Սրտածմլիկ, արտասուելի տեսարան էր. երկու ոտաբորիկ, զլխարաց, ցնցոտիների

մէջ դողգողացող մանուկներ, կապած շըր-
թունքներով, ուռած ձեռներով իրար կպած,
կծկուել նստել էին ձիւնի վրա և լալիս էին.
եղեամի թերթիկները խաղում էին ցուրտ օդի
մէջ և պտտուելով թափւում էին նրանց
դողգուած մազերի վրա: Կատաղած շունը
նիթրկել էր նրանց կողքին մռմռալով, կար-
ծես սպասում էր, որ թշուառները վեր կենան
թէ չէ, վրա պրծնի, կտոր կտոր անի: Բա-
կում ոչ ոք չը կար: Մանուկները շարունա-
կում էին յուսահատ լալ ու ճչալ սարսափած
աչքերով նրանք նայում էին մէկ շանը, մէկ
էլ տան դրանը, այնտեղից օգնութեան սպա-
սելով: Ահա վերջապէս տան դուռը ձուռալով
բացուեց և շէմքի վրա երևաց մի կին:

«Փշուր-ըմ խաճ», պոռացին մանուկները
միասին դողգոջուն ձայնով:

— Աներես լակոսներ, ասում էի սրանք
կը լինեն, մրթմրթաց նա և ներս մտնելով
բերեց մի կտոր հաց, տուեց սարսափած մա-
նուկներին, խակ լինքը յետ դարձաւ:

Մանուկները խլեցին հացի պատառը և
մինչ պատրաստում էին շտապով դուրս
թռչել դռնից, շունը վեր թռաւ նրանց յե-
տևից, վրա պրծաւ, փոքրիկ որբի ոտքից
բռնեց, քաշեց կատաղի հռփոցով: Սարսափած
մանուկը ճչաց և երեսի վրա ընկաւ հացը

ձեռքին, մինչդեռ մեծը շշկլուած՝ չը զիտենալով օգնութեան վազել թէ փախչել, կանգնած մնաց ու լաց էր լինում: Տանտիկինը վազեց, հալածեց կատաղած շանը և երբ ձեռքից բռնելով վեր կացրեց որբիկին, երեսան ծանր անքաց. դազանի սուր ժանիքները պատռել էին նրա փոքրիկ ոտքը, կաթկաթ արիւնը ծորում էր վէրքից և թափւում ձիւնի վրա: Երեսան ձեռք տուեց ոտքին, ձեռքը ներկուեց արիւնով, նա զարհուրած յետ քաշեց ձեռքը, նայեց ափին, նայեց վիրաւոր ոտքին և էլ աւելի բարձր ձայնով լալ սկսեց: Սյնու ամենայնիւ նա կռացաւ, վերցրեց հացի պատառը և կաղալով ու անքալով հետեւեց իր եղբօրը: Սրիւնը շարունակում էր կաթել նրա ոտքից և երկուսով էլ լալիս էին, տեսնելով կարմիր կաթիլները...: Բայց և այնպէս քաղցած, դող դողացող մանուկները կիսեցին հացի արիւնոս պատառը և մի մի կտոր կրծելով՝ առաջ դնացին:

Դեռ երբէք հացի մի պատառն այնքան թանկ չէր գնուել...

Բ Ա Շ Օ Ն

Աշնան վերջն էր: Վաղ առաւօտեան ցուր-
տը խիստ զգալի էր. պարզկայ, ցուրտ զի-
շերուայ հետքերն երևում էին. սառած, կար-
ծրացած գետինը ծածկուած էր եղեամի նուրբ,
բազմանկիւն թերթիկների բարակ սփռոցով:
Դա մի սիրուն, սպիտակ քօղ էր, որ կարծես
զիշերային ցրտից կուչ եկած, մրսած գետինը
շտապել էր դրել իր վրա, ծածկել իր մերկու-
թիւնը և այգախոտվ մի փոքր տաքանալ, նիր-
հել մինչև արևի ծագումը: Հորիզոնը եզերող
լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթները, ո-
րոնք անհոգութեամբ ցցուել էին իրար կողքի,
նոյնպէս սպիտակ էին. մօտեցող ձմեռը իր
տիրապետութիւնը հաստատել էր այնտեղ,
նրանք արդէն ձիւնով ծածկուած էին և
սպառնալից հայեացքով նայում էին դէպի
վար, դէպի իրանց ոտների տակ սփռուող
դաշան ու գիւղերը:

ձերմակ հագնուած լեռների թիկունքից արեգակը բացեց իր կենսատու աչքը. երկիրն էլ կարծես հէնց դրան էր սպասում. նա դէն պեց իր վրա փռած թափանցիկ, փայլուն քօղը. սառած գետինը մի առանձին հաճոյքով սկսեց ներս ծծել արևի տաքութիւնը, որ բիւրաւոր ճառագայթներով թափւում էր անամպ, ջինջ երկնակամարից: Գեանից խիստ թափանցիկ, հազիւ նկատելի գոլորշի էր բարձրանում, ամբողջ գիշերը շունչը պահած, մնջած երկիրը կասես այժմ էր միայն ազատ հարար շունչ առնում. արեգակը շոյում էր նրան: Սակայն պատերի սառւերները գեռ մի առանձին հաճոյքով շարունակում էին պահպանել անյած գիշերուայ ցրտի նշանները. այդ տեղերում գեռ փայլում էր եղեամի սպիտակ շերտը իմ մրսեցնող տեսքով: Խաւարն ու սառւերը եղբայրներ են, առաջինի սկսածը՝ երկրորդը յամառութեամբ շարունակում էր:

Դէպի արևելք նայող պատերի տակ հաճելի էր կուճուճուել, նստել. այդ տեղերում արևը նիրհեցնող քնքշութեամբ շոյում էր մերկ մարմինը. տաքութիւնն առատ էր այնտեղ: Դաժան ձմեռուայ խստութիւնները կրող ամեն մի թշուառ, ամեն մի մուրացիկ քաղցր յիշողութիւններ է պահպանում աշնանային պատերի տակ տաքացնող արևի մասին: Դու

մի անցած երջանկութիւն է, որի մասին երազելն անգամ ախորժելի է լինում խեղճերին:

Օրը կիրակի էր. Ի... աւանի խանութները փակ էին. բայց չը նայելով դրան, վաղ առաւօտից շուկայում մի արատասովոր կենդանութիւն էր սկսուել: Աշունը, մանաւանդ ուշ աշունը, տենդային գործունէութեան, կենսական տաղնապի մի շրջան է մարդկանց համար: Այն անհաճոյ, խտաստիրտ հիւրը, որ ձմեռ անունն է կրում, այդ ժամանակ զգացւում է ամենուրեք բնութեան մէջ: Անսանձ ու ցուրտ հողմերը, իրանց անախորժ շշուկով, սուր վզվզոցով սարսեցուցիչ բաներ են պատմում այդ անխուսափելի հիւրի մասին: Թէև միայն խեղճութիւնն է գողում այդ սպառնալի ձայներից, բայց և այնպէս ամենքն են շտապում, ամենքն են անհանդիստ լինում: ունեոր և չունեոր, բաղգաւոր ու թշուառ հաւասար եռանդով սկսում են պատրաստութիւններ տեսնել, որ դաժան հիւրի գալստեանն անպատրաստ չը դանուեն: Գիւղացին այդ ժամանակ շտապում է իր արդար բըրտինքի պտուղները, Աստուծոյ տուած բարիքը դաշտերից հաւաքել, ծառերից պոկել, դեանից դուրս հանել, տուն բերել, կամ քաղաք տանել վաճառել. իսկ քաղաքացին ամբողջ տարին վաստակարեկ գիւղացիներից կամաց-կա-

մոյ դուրս կորզած զրամի մի մասը այժմ՝ ստիպուած է կամայ ակամայ յեա տալ իր նախկին տիրոջը, — նա իր ձմեռուայ անհրաժեշտ պաշարը պիտի գնէ զիւղացիներէց:

Այդ օրը Ի... աւանի շուկայումն էլ զերերը փոխուել էին. վաճառողն այս անգամ երկրադործ զիւղացին էր, գնողը՝ վաճառական քաղաքացին: Շուկայի ընդարձակ հրապարակը ծածկող զեղջիկական սայլերն ի՞նչ բարիք ասես, որ չէին բերել: Բազմալեզու և բազմաաարագ խայտաբղէտ ամբօխը լցրել էր շուկայի ամեն մի անկիւնը և բոլոր խօսակցութիւնը, աղաղակը, հայհոյանքը, կանչն ու ծիծաղը միախառնուելով՝ կազմում էին մի ընդհանուր, անհասկանալի հսկայական մրմունջ: Ոտաբօբիկ, կիսամերկ, թուխ մարմինը մի բարակ մաֆրաշով հազիւ ծածկող թուրքը, սայլի վրա կանգնած, մի խումբ գնողներին կաղամբ էր վաճառում. մեծ փափախով չուխաւոր հայր՝ վառելիք, ուս զինուորը՝ հին զինուորական շորեր և ահազին երկարավիզ կօշիկներ, մի խումբ քրդեր ձիւնոտ սարերից ցած դալով հրապարակ էին բերել մի քանի եզներ, ոչխարներ ու դորդեր: Դէմքերն այլանդակ, մտղերը խռիւ, կուրծքն ու սախնքները բաց, կեղտոտ և թուխ մարմինը մի հատիկ շապկով միայն ծածկած գնչու կանայք և աղ-

ջիկները շալակներով դաշտերից հաւաքած ցախ էին բերել և իրանց դողդողացող մերկ լամուկների հետ մի անկիւնում կծկուել էին. հայ բոջանները՝ մաղեր ու շիւերից գործած սալաներ էին վաճառում:

Դեռ ցուրտ էր, բայց ասես թէ ոչ ոք չէր մրսում, և՛ գնողը և՛ վաճառողը հաւասար եռանդով էին բռնուած. նրանց համար երեւի այդ ցուրտն անզգալի էր դարձել: Մրսում էին միայն նրանք, որոնք ոչինչ չունէին գնելու կամ վաճառելու, որոնք անողորմ ճակատազրի վճռով անմասն էին մնացել այդ աղմկալի կեանքից և լոկ տխուր հանդիսատեսներ էին — դրանք հայ գաղթականներն էին:

Շուկայի արեւմտեան կողմի խանութների բարձր պատշգամբն էր նրանց մշտական կայանը: Այդ պատշգամբը նայում էր դէպի արեւելք, առաւօտեան արեգակն ամենից առաջ այնտեղ էր թափում իր ջերմ շողերը և մերկ մարմինները բնազգօրէն այնտեղ էին դիմում, աշխատելով՝ որքան կարելի է աւելի մօտ լինել պատին, որքան կարելի է աւելի ճառագայթներ որսալ: Ոչ մէկը միւսի վրա ստուեր չէր զցում, այդ լաւ չէր լինի, դա խեղճերի հարեւանութեան օրէնքին հակառակ էր, ստուերը կը մրսեցնէր: Բաց, մազոտ կրճքեր,

տխուր, յոգնած դէմքեր, մերկ, վախա, ջլուտ
 ոտներ մի գծով խիտ առ խիտ շարուած էին
 արեւոտ պատի տակ և լուս, անմոռնչ դի-
 տում էին շուկայի կենդանի իրարանցումը
 տխուր հայեացքով:

Շուկան լցնող բազմութիւնը այդ ժամին
 երկու բանակի էր բաժանւում և նրանցից
 ոչ մինը միւսի հետ դործ չունէր, ոչ մինը
 միւսով չէր հետաքրքրւում. առաջինը վաճա-
 ռող և զնող մարդկանց բանակն էր, որ շտա-
 պում էր իր ետասէր կեանքի պահանջներին
 զոհացումն տալ. այդ էր նրա ամենամեծ
 հոգսը: Իսկ երկրորդը՝ այս խղճալի հանդիսա-
 տեսների խումբն էր, որի ամենամեծ ջանքը,
 հոգսը, հետաքրքրութեան առարկան այդ ըո-
 պէին այն էր, որ ինչքան կարելի է պատի
 տակ աւելի տաք անկիւն գրաւի, աւելի մօտ
 կպչի իր հարեանի մարմնին: Արևի տաքու-
 թիւնը շուկայումն անդամ չէր վաճառւում,
 ի՞նչու խեղճերը չօգտուէին զոնէ բնութեան
 ձրի շնորհից:

Արևը կամաց-կամաց բարձրացաւ. պատի
 տակ տաքութիւնն այժմ աւելի առատ էր.
 մերկ միտն այլ ևս չէր սրթսրթում: Մրտող
 մարմինները տաքացան, մտքերն այդ հոգսից
 պրծան, իրար կողքի նստած հարեաններն
 այժմ միայն պահանջ զգացին մի բան ասել,

ձայն հանել, խօսակցել, տպաւորութիւններ
 հաղորդել իրար: Շարքի մէջ այս ու այնտեղ
 թեթեւ փափուց սկսուեց, որ կամաց-կամաց
 տարածուելով ու մեծանալով՝ բռնեց ամբողջ
 շարքը և դարձաւ բաւական բարձր շնչիւն:
 Խօսակցութեան նիւթ շատ կար, այդ օրը
 շուկան կարծես դիտմամբ մի այնպիսի տե-
 սարան էր ներկայացնում, որ կեանքի ամենա-
 մեծ դառնութիւնները ճաշակած, հազար ու
 մի զրկանքների ենթարկուած, հալածական,
 անսպաստան թշուառներն աւելի խոր զգան
 իրանց կացութեան բոլոր սարսափը: Խուլ
 մամոռոց բարձրացնող այս ամբոխը կարծես
 նրա համար էր այդպէս իրար զլխով զխած,
 նրա համար էր եռանդով առնում, վաճա-
 ռում, որ խեղճերի այն շարքն աւելի լաւ
 հասկանայ, թէ մինչև որ աստիճան ինքը
 թշուառ է և թէ ինչպէս անպտտարաստ պիտի
 դիմաւորի մօտեցող ձմրանը, որն ահա այն
 սարերի կատարներից իր ցուրտ, սպանիչ
 հայեացքն ուղղել է այս խեղճերի վրա, ինչ-
 պէս որսը զխող գազանը: Հարստութիւնից
 մինչև մուրացկանութիւնը մի քայլ է միայն
 և այդ ճակատագրական քայլն արել էր այդ
 շարքը, նա համոզուած էր, որ ինքը միմիայն
 մուրալ կարող է, ուրիշ հնար չունի: Մու-
 րալ... ի՞նչ հեշտ է ասել. սայլի վրա դողդո-

դացող այն քաղցած, կիսամերկ թուրքը չէ մուրում, նա իր արդար քրանքի արդիւնքն է վաճառում, այն մաղեր և սալաներ վաճառող բոշաներն էլ չեն մուրում, իրանց ձեռագործն են հրապարակ բերել, մինչև իսկ անասունից ոչնչով չը զանազանուող այն զնչունների խումբն էլ այսօր դաղթականի նախանձն էր շարժում, նա էլ էր ապրանք վաճառում, նա էլ էր փող աշխատում: Հասկա այն ծոյլ վայրենի՞ն, այն տւաղակ քօւրդը, որ երբէք աշխատել չը զիտէ, բայց երբէք էլ չէ մուրում. նա էլ է հպարտ-հպարտ վաճառանոց բերել «իւր» ապրանքը: Ոչ ոք չէ մուրում, ամենքը վաստակ ունեն, ապրուստի ծար, հնար ունեն, մտածում էին շարքի խեղձերը: Ինչո՞ւ միայն իրանք պիտի մուրան, ինչո՞ւ միայն իրանք են զրկուած պատուաւոր կերպով ապրուստ հայթայթելու միջոցներից: Սյղ հարցերի մասին նրանք երկար փսփսացին, երկար խօսեցին, բայց ոչ մի ուրիշ պատասխան զանել չը կարողացան բացի այն, որ դա նրանց բաղձն է, նրանց ճակատագիրն է. Ստաուած է այդպէս կամեցել, ուրիշ ծար չը կայ: Ճակատագրական այս եզրակացութեանը հետևեցին զանազան կողմերից լսուող հառաչանքի ձայներ, և սպա մի երկար յուսահատական «մխ» անցաւ շարքի մի ծայրից միւս ծայրը: Մուսլ,

կնճռուած ճակատները ասես քաշ ընկան ճնշող մաքերի ծանրութիւնից, յօնքերը կլտուեցին, ջլուա ձեռները իրար հետ փակուեցին և միառժամանակ լռութիւն տիրեց և ապա կրկին սկսեցին խօսել իրանց սև օրից, իրանց «օլուղ չօջուղի» սովածութիւնից, իրանց անձայր խեղճութիւնից:

Սկզբից մինչև վերջը լուռ էր միայն նրանցից մէկը, այն թխադէմ մազոտ մարդը, որ շարքի բոլորովին վերջումն էր նստած: Նա իր կեանքի վերջալուսին մօտեցած մի ծերունի էր, այդ վկայում էին նրա բոլորովին ձերմակ միրուքն ու մազերը, նա միջազասակ էր, նիհար, բայց ամուր մարմնակազմով, որ իր վրա կրում էր դեռ անցեալ զօրութեան հետքերը: Մռայլ և կնճռուած գէմքի վրա ամենից աւելի աչքի ընկնողը նրա չափազանց խիտ և հաստ սպիտակ յօնքերն էին, որոնց հովանու տակ վառւում էին մի գոյգ խոր ընկած, բայց կատաղի աչքեր, չը նայելով իր խղճուկ արտաքինին, այդ մարդու հայեացքը չափազանց յանդուգն և վճռական էր: Թանձր, երկար ձերմակ միրուքը, որ ծածկում էր նրա շատ մազոտ կուրծքը, սկսւում էր հէնց աչքերի տակից՝ տալով նրա գէմքին մի վայրենի կենդանու մռայլ տեսք: Նրա գէմքը մի այնպիսի արտայայտութիւն ունէր, որ կարծես

ստեղծուած էր կաաաղի բարկութեան, մնայլի, արբութեան համար և չը զխտէր, թէ ինչ ասել է ժպիտ ու խնդութիւն. նա խաւար, ամպամած երկինք էր յիշեցնում, որ այնպէս հաշտ է շանթ ու կայծակներէ հետ:

Նա Ա.-եցի գաղթական էր. հարեանները նրան աւելի Ղըրօ էին կանչում, որովհետեւ նա իրանց զիւղի մի հատիկ որսորդն էր: Ղըրօն նստած էր, իսկ նրա պաաառտաուած վերնազգեստի փէշով փաթաթութուած, մի կողմում կծկուած էր նրա եօթ տարեկան թոռը՝ փոքրիկ թուօն, մի ախուր, մնայլ երեխայ: Սյս էր դաժանատեսիլ որսորդի ամբողջ ընտանիքը: Նա ունեցել էր նաև ուրիշ հարազատներ, բայց նրանք այլ ևս չը կային: Ղըրօն երբէք չէր խօսում նրանց մասին. մարդկային ոչ մի ոյժ չէր կարող նրան ստիպել, որ պատմէ, թէ ո՞ւր են մնացել զաւակները, իր հարազատները: Արեան մի զարհուրելի քօղ ծածկում էր նրա սիրելիների պատմութիւնը և Ղըրօն չէր կարողանում յետ քաշել այդ քօղը, — այդ նրա ոյժից վեր էր: Օտարի թշուառութիւնը հեշտ է պատմում. Ղըրօի հարեանները, համազիւղացիները պատմում էին նրա ընտանիքի անցքերը, պատմում էին մի արիւնտա գործի մանրամասնութիւններ, բայց միշտ ծածուկ, միշտ զգուշութեամբ, այնպէս

որ Ազրոն երբէք չիմանայ, թէ իր գազանիքը
տարածւում է աշխարհում:

Իր արտաքինի նման մի մռայլ, դաժան
հողի էր բնակւում այդ մարդու մէջ: Ասում
էին, որ քառասուն և աւելի տարիներ նա
ոտի տակ է տուել իր հայրենի երկրի լեռները,
ձորերը, ծմակներն ու դաշտերը. նրա մազերը
սպիտակել էին արիւն թափելով: Ահաւոր
ժայռերի, մենաւոր, խուլ ձորերի մէջ արջերի,
գայլերի և այլ գազանների հետ մղած բազմ
մտթիւ կռիւները այդ մարդուն տուել էին
գազանի սրտատուփիւն. նա չը զիտէր, ինչ
տակ է վախ, զգուշութիւն. նրա համար տա-
րին՝ եղանակների փոփոխութիւն, և օրը՝
զիշեր ու ցերեկ, ցուրտ ու խաւար չունէր:
Տարուայ ամեն մի եղանակում շաքաթներով
զրտում, դաշտում, ձորում զիշերելը նրա հա-
մար ամենասովորական բան էր. բնութեան
խստութիւնները նա տանում էր այնպիսի
անհոգութեամբ և անտարբերութեամբ, ինչ-
պէս իր սիրած լեռների ժայռերը, որոնց
մրրկածեծ կուրծքերը միշտ բաց են խռոված
երկնքի ամպրոպների առաջ: Գիւղում, իր
տանը, ուր նա խիստ սակաւ էր երևում,
սովորաբար նա միշտ մռայլ էր, միշտ դաժան:
Գիւղում զեռ ոչ ոք նրա ժպիտը չէր տեսել.
ասում էին միայն, որ նա էլ ժպտալու ժա-

մանակ ունի, որ նրա մուսլուտ գէմքն էլ երբեմն ցնծութեան արտայայտութիւն է ստանում, որ նրա շրթունքների վրայից էլ ժպիտը երկչոտ կերպով սահում է և անցնում, բայց այն ժամանակ միայն, երբ քարափի գլխին իր ձեռքով գնդակահար եղած դայլը, արջը կամ աղուէսը գլխի վրա պտոյաներ գործելով արնաթաթախ ընկնում էր նրա ոտների տակ. Աղբօն այդ ժամին նայում էր իր որսին և ժպտում այնպէս, ինչպէս ամպամած երկինքը սիրում է երբեմն իր մի պատառուածքից ցոյց տալ արևի ժպիտը:

Աղբօն վայրենի լեռների նոյնքան վայրենի զաւակն էր. նրա մէջ սպրում էր բնութեան այդ հսկանների անընկձելի, դաժան ողին. նա մարդկային հասարակութեանը չէր պատկանում և կարծես թէ խառնուել էր լեռների վայրենի բնակիչների մեծ ընտանիքին և նրանց պէս նա էլ էր սիրում սպանութիւն, նա էլ էր սիրում արիւն: Շարաթ չէր անցնի, որ աւչի Աղբօն մի որ և է սպանած կենդանու արիւնաթաթախ դիակ ուսին դցած գիւղը չը մանէր: Դուրս էին թափւում աներից գիւղի բնակիչները՝ մեծ ու փոքր, մարդ ու կին, մանր երեխաներ՝ տեսնելու Աղբօի նոր որսը և նրա յաղթական մուտքը: Սյդ ժամանակ անցնում էր գիւղի փողոցներով այդ

մուսյլ մարդը առանց իրան ուղեկցող բազմութեանը նայելու և իր որսը տանում էր կամ իրանց տունը, կամ աէրաէրենց տունը և այդ զէպքում չէր մոռանում Սասունէոյ պաշտօնեայից թողութիւն խնդրել իր թափած արեան համար: Մի երկու օրից յետոյ Ազրօն կրկին անյայտանում էր:

Մի անգամ էլ Ազրօն զիւղ մտաւ մի անօրինակ, մի զարհուրելի որս ուսին զցած: Դա ոչ այժեամ էր և ոչ վայրի զաղան, այլ մի սպանուած երիտասարդի արիւնաթաթախ զխակ: Սյդ օրը Ազրօն ժպտում էր մի սպանիչ մի զարհուրելի ժպիտով և աչքերը զեռին չէր զցել, բայց երեւում էր, որ այս անգամ նա ընկճուած էր իր բռնի ծանրութեան տակ. նրա զնացքը իր նախկին խրոխտութիւնը չունէր: Բազմութիւնը չորս կողմից վրա վազեց:

— Հէ՛, ի՞նչ ժողնվաք, որոտաց նա, Ազրօի աւ չէ՞ք տեսեր, էս էլ էլման աւ ի, ես, քրրզերու աւն ի, իմ նէճիր ջանավար ի, էնոնց նէճիր խայերն են:

Բազմութիւնը սոսկման ճիչ արձակեց. այդ զարհուրելի մարդը այդքան անտարբերութեամբ իր միակ որդու արիւնթաթաւ զիւակն էր բերում զաշտից: Տան հոգսը, զաշտային բոլոր աշխատանքները ծերունի որսորդը

վաղուց իր այդ որդու ուսին էր թողել, և այդ օրը զժբաղդ երիտասարդը դաշտում վար էր անում: քրդերը յարձակուել էին նրա վրա զոյգ եղները խլելու համար. բայց Աղբօի որդին անմասն չէր հօր քաջութիւնից, նա հեշտութեամբ չէր ընկճուել և արիւնալի կռիւը վերջացել էր մի քրդի և Աղբօի որդու մահուամբ: Եղները տարել էին: Որսից շատ ուշ վերադառնալով Աղբօն իր սեփական արտի մէջ գտել էր որդու զիակը և այժմ բերում էր մի այնպիսի սառնասրտութեամբ, որ աւելի սոսկում էր պատճառում ամենքին, քան թէ արիւնաթաթախ զիակը: Նա հասաւ վերջապէս իրանց տունը, զիակը վար զրեց տան մէջ և մինչ ուրիշները ողբ ու կական բարձրացրին, ինքը նստեց նրա կողքին առանց մի կաթիլ արտասունքի: Երկար ժամանակ լուռ էր, ապա վերցրեց մեռած որդու ձեռքը, նայեց, նայեց և ասաց՝

— Հօ, ամօն հէյրան էսա ձեռիդ լաօ, էսաո՞վ սպանիր քրդուն:

Ծերունին իր ծանր վշտի մէջ մխիթարւում էր այն բանով, որ աւելի Աղբօի որդին թանգ է ծախել իր կեանքը, առանց զոհ առնելու զոհ չէ տուել:

Անցան օրեր. Աղբօն կրկին անյայտացաւ: Այս անգամ նա այլ ևս վայրի կենդանիներ

էր որսում: նրա զարհուրելի վրէժխնդրութիւնը բաւականութիւն էր պահանջում, նա իր որդու սպանողներին էր փնտրում: Քիչ յետոյ յայանի եղաւ, որ նա այս ու այն կիրճի առաջը փակելով, այս ու այն ժայռի ասկ կծկուելով՝ վերջապէս աջողեցրել է սպանել մի քանի հոգի. դրանցից մէկը իր իսկական արնպարան է եղել: Այլոն իր այրած սիրար հովացնելու համար՝ այս վերջինի արիւնից մի բուռն խմելուց յետոյ վերադարձաւ դիւզ: Այստեղ բազմը նրան առաջինից աւելի մեծ փորձութիւն էր պատրաստել. նրա բացակայութեան ժամանակ Ա... դիւզը քրդական մի կատաղած հրոսակի յարձակման էր ենթարկուել. շատ ուրիշների հետ Այլոսի այրի հարսն ու աղջիկը զերի էին տարուել: Այս սարսափելի անցքն իմանալով՝ ծերունի որսորդը մի առժամանակ քարայած Ֆնաց, պարզ էր, որ իր ընտանեկան պատւի այդ աստիճան կոպիտ անարգանքը նրան շանթահարեց: Նա զարհուրելի անցքի մանրամասնութիւնների մէջ չը մտաւ, միայն հարցրեց զէսքի ժամանակի մասին և իմացաւ, որ չարաբաստիկ օրից երկու չարաթ է անցել:

Այլոն կրկին անյայտացաւ, սգաւոր դիւզն այժմ բնագոյով սպասում էր, որ նա մի անօրինակ, նոյն իսկ զարհուրելի դործ կը կատարի.

դրա հետ միասին ոչ ոք չէր հաւատում, թէ
 նա կարող է իր սիրելիներին յետ խլել և
 ի՞նչ միտք ունէր, երբ պատուի անարգանքը
 կատարուած էր արդէն, երբ անշուշտ գերի
 վարուած կանայք զոհ էին դարձել դահլիճների
 սղծութեան. բայց ծեր որսորդը գնաց: Մի
 ամբողջ շաբաթ նա չը կար, և ահա մի օր
 յանկարծ նա երևաց զիւղում՝ մէն միայնակ,
 ոչ ոք չիմացաւ, թէ նա ո՞ւր էր գնացել և
 ի՞նչ է արել: Բայց զիւղ հասնելուն պէս նա
 մի այնպիսի գործ կատարեց, որ ամենքը
 շուարած մնացին, իսկ աւելի շատերն սկսե-
 ցին կարծել, թէ ծերունին վշտից խելագա-
 րուել է: Եւ յիրաւի նա խելագարի արժանի
 գործ կատարեց. իր բոլոր ունեցած չունեցածը
 հաւաքեց, ածեց իր խրճիթի մէջ և իր ձեռ-
 քով կրակ տուեց բոլորին: Որսորդի տունն
 ու ստացուածքը կորաւ բոցերի և ծխի մէջ,
 իսկ ինքը, այդ զարմանալի մարդը, փոքրիկ
 թուփօի ձեռքից բռնած անխռով կանգնած
 էր հրդեհի առաջ և շարունակում էր նետել
 նրա մէջ ինչ որ ձեռքն էր ընկնում: նա կան-
 գնած մնաց, մինչև որ վառուեց վերջին գե-
 րանը, մոխիր դարձաւ վերջին չփր: Այս խե-
 լագար գործը վերջացնելուց յետոյ, շալակեց
 իր թռուանը՝ որք մնացած փոքրիկ թուփօին
 և առանց մի բառ արտասանելու դուրս

գնաց գիւղից: Ոչ ոք չիմացաւ, թէ նա ուր
 գնաց. սակայն Ա... գիւղը շուտով իմացաւ,
 որ այդ քարասիրտ մարդը մի սոսկալի դործ
 է կատարել. իր խրճիթը կրակ աալուց առաջ
 նա գնացել, գաել էր իր առեանդած հարսին
 ու աղջկանն և նրանց վիրաւորուած պատիւը
 փրկելու ուրիշ ոչ մի հնար չունենալով՝ իր
 ձեռքով սպանել էր երկու հարազատներին,
 որպէս զի վերցունն աշխարհից նրա ընտանե-
 կանն պատուի անարգութեան այդ կենդանի
 վկաները: Իմացուեց նոյնպէս, որ նա կրակ էր
 տուել իր խրճիթը բոլոր ունեցած չունեցա-
 ծով, որ ոչինչ չընկնի բրդերի ձեռքը: Այսպէս
 էր հեռացել Աղբօն իր հայրենի գիւղից փոք-
 րիկ Թուամօի հետ:

Եւ այժմ այս տարօրինակ գոյզը թափա-
 ռում էր աշխարհի երեսին անտուն, անա-
 պաստան: Աղբօն մուրում էր և Թուամօին
 կերակրում. այդ վնաս չունէր, խեղճութիւնը
 միշտ սեւերես է եղել, ծերունին իր վիճակի
 դառնութիւնը տանում էր անտարտունջ. բայց
 կար մի ուրիշ բան, որ կրճում էր նրա սիր-
 ար, դալարում էր նրա աղիքները և առանց
 այն էլ նրա գաժան գէմքը դարձնում էր էլ
 աւելի մռայլ, էլ աւելի ահաւոր: Նրան տան-
 ջում էր Թուամօն, այդ խղճուկ որբը: Երբ
 Աղբօն երկար նայում էր այդ մանկան մեծ

կապոյտ աչքերին, երբ զխառւմ էր նրա քայ-
 լուածքը, այն ժամանակ նրա մարմնով մի
 սպանիչ սարսուռ էր անցնում, արիւնն ասես
 թէ կանգ էր առնում նրա երակների մէջ.
 փոքրիկ որբի աչքերը, հայեայքը, քայլուածքը
 այնքան յիշեցնում էին իր ասարաբաղդ մօրը,
 որի անմեղ արեան մէջ թաթախել էր նա իր
 ձեռքը: Ճիշդ այդպէս նայեց թշուառ զոհը իր
 երեսին, երբ նա մահացու հարուածն իջե-
 ցնում էր նրա կրծքին: Ապա աղջիկը... Նախ-
 շուն ճէրիքը, որ իր առանձին սիրոյ, առան-
 ձին զգուանքի սուարկան էր... Ո՞ր մէկին
 մոռանար Ալրօն, ի՞նչպէս մոռանար: Ժամա-
 նակը ջնջել էր նրա մաքից իր կատարած
 այդ զարհուրելի, անսիրտ, արիւննա գործի
 արդարացուցիչ բարոյական պատճառները,
 նրա ճնշումը, շփոթումը միտքն այլ ևս չէր
 կարողանում հաշիւ ասլ իրան, թէ ինքը
 մինչև ո՞ր տասիճան բարոյական իրաւունք
 ունէր թափել իր հարազատների արիւնը:
 Այն ժամանակ, օ, այն անէճքի արժանի ժա-
 մանակը, նա լաւ յիշում է, այդ բանը նրան
 բոլորովին բնական, բոլորովին հասկանալի,
 արդար, իրաւացի էր թւում, բայց այժմ...
 Իր ընտանիքի պատիւը այդքան անսիրտ,
 այդքան զարհուրելի միջոցով անարատ պա-
 հելու նախկին զիտակցութիւնը տեղի էր

առել մի անսահման խղճահարութեան, որ
 անբուն որդնի պէս օր ու զիշեր անդադար
 կրճում էր նրա սիրար, ձմլում աղիքները,
 այնպէս որ նա երբեմն սրախ անսահման ցաւից
 ծալում էր ձեռները, կճկւում, դալարւում էր,
 ինչպէս վիրաւոր օձ: Աւելի սարսափելի էին
 նրա համար այս ու այն դոմում, այս ու այն
 անմարդաբնակ, յետ ընկած խրճիթում, կամ
 աւերակի մէջ անցրած զիշերները, իր զոհերի
 արիւնոտ ուրուականները հազար ու մի ձեւեր-
 ով յայտնւում էին խաւարի մէջ, նիհար
 ջլուտ ձեռներով խեղդում էին նրա կոկորդը.
 զարհուրած ծերունին փակում էր աչքերը,
 աշխատելով չը տեսնել այդ ուրուականներին,
 բայց իղձեր, նոյն իսկ խաւարի մէջ պարզ
 ծրագրւում էին նրանց վէրքերը, որոնցից
 ցայտում էր արիւնը, պարզ լսւում էր նրանց
 օրհասական խռխռոցը: Օ, գոնէ այդ թումօն
 չը լինէր, որպէս զի այլ ևս ոչինչ չը կապէր
 նրան այս անիրաւ աշխարհի հետ, այն ժա-
 մանակ նա շատ հեշտութեամբ վերջ կը տար
 իր զարհուրելի տանջանքներին. արիւն թա-
 փելու սովոր որսորդի ձեռքը մի վայրկեան
 անդամ չէր դողայ, նա հանգիստ սրտով կը
 կարէր իր կոկորդը, և Աստուած իրաւունք
 չէր ունենայ նրանից հաշիւ պահանջելու
 ինքնասպանութեան համար, որովհետեւ նա

Ամենակալի աթոռի առաջ այնպիսի պատմութիւններ կանէր, որ երկնայինների բնակավայրը կը դողար, հրեշտակներն անզամ սուգ կանէին, աստղերի փայլուն գէմքը կը մոայլուէր, խեղճ Ազրօն ինչպէս ասնէր այնքան ցաւը: Բայց Թուօն կայ, նա ապրում է, ուր թողնել նրան, ում յանձնել այս անտէր, անտիրական որբիկին: Եւ Ազրօն ապրում էր, ապրում էր միայն և եթ իր Թուօնի համար, ուրիշների պէս նա էլ էր դռները թակում, հացի փշրանքներ հաւաքում և կերակրում Թուօնին: Համարեա ոչ ոքի հետ չէր խօսում Ազրօն, նրա երեսին դեռ ոչ ոք ժպիտի նման մի բան չէր նշմարել. միշտ մտախոհ, միշտ ախօւր ու վշտաբեկ էր նա: Յրջելու ժամանակ նա երբէք չէր բարձրացնում իր այլզարդ գլուխը. նայողը կարող էր կարծել, թէ այդ ծերունին մի խիստ թանկագին բան է կորցրել, որ անդադար փնտրում է: Երբեմն-երբեմն նրա շրթունքները ջղաձգաբար շարժում, բաշքշում էին, կարծես թէ մի բան էր ասում, խօսում էր մէկի հետ, բայց ոչ ոք չէր կարող ասել, թէ ինքը երբ և իցէ լսել է, թէ ինչ է ասում նա: Նրա միակ և անբաժան ընկերը իր Թուօն էր, որին փայփայում էր լուռթեամբ, ձեռքից բռնած ման էր ածում, պաշտպանում էր փողոցների շներէց, և զի-

չերները իր վերնազգեստի ծուէնների մէջ փաթաթելով նրա փոքրիկ մտքին՝ զրկում էր ու քնում իր որջի մէջ: Զարմանալի էր նաև այդ փոքրիկ երեխան, նա զեռ իր մանկութիւնը չանցրած ծերացել էր արդէն: Դաժան, մռայլոտ պապի յարատև թախիճն էր պատճառ, թէ՞ իր ծնողներից այդքան վաղաժամ և այդպէս եղերական ձևով զրկուելու բնազդը, այդ յայտնի չէր, բայց մանուկը նոյնպէս տրտուր էր, նոյնպէս մռայլ ու լռակեաց, որպէս իր պապը: Նրանք շատ քիչ էին խօսում իրար հետ, բայց լռութեամբ հասկանում էին իրար. ոչ մէկին չէր զարմացնում միւսի դէմքի տխուր արտայայտութիւնը. մշտական թախիճն ու արամութիւնը նրանց հետ եղբայր էին դարձել և ընդհակառակը նրանցից ամեն մէկը կապշեր, եթէ միւսի դէմքի վրա յանկարծ ժպիտ նշմարէր:

Ամենքի հետ միասին այսօր Աղբօն էլ էր նստել շուկայի արևոտ պատի տակ և հակառակ իր մշտական սովորութեան զեանին չէր նայում—նրա հայեացքն ուղղուած էր դէպի այն քրդերի եղների նախիրը: Նա նայում էր դէպի այն կողմը անվերջ, առանց ձանձրանալու, առանց յոգնելու, անթարթ աչքերով, որոնք այսօր թաւ ձերմակ յօնքերի տակից էլ աւելի դաժան, էլ աւելի մռայլ էին երևում:

Ինչ էր որոնում նա այն կողմում, ինչ էր մտածում: Կամաց-կամաց նրա աչքերը սկսեցին թացանալ և այդ մարդը, որ իր միակ որդու արիւնաթաթու գիակը շալակել բերել էր դաշտից առանց մի կաթիլ արտասուք թափելու, որ իր հարազատներին իր ձեռքով խողխողել էր դժոխային սառնասրտութեամբ, որին ծանօթ չէր սրտի թուլութիւն, լաց, արտասուք, — այդ երկաթէ մարդը դուցէ իր կեանքում առաջին անգամ արտասուել սկսեց: Խոշոր էին արտասուքի կաթիլներն այս անգամ, նրանք թափւում էին առատ, անընդհատ, ասես թէ մի անսպառ աղբիւրից: Կարծես թէ տարիներից ի վեր մթերուած այդ հեղուկը այսօր առաջին անգամ քանդել էր իր պատուարը և անարգել թափւում էր ներքեւ, թրջելով նրա թանձր միրուքն ու կուրծքը: Պապի արտասուքները տեսաւ Թումօն և առանց պատճառն իմանալու ինքն էլ արտասուել սկսեց. քիչ յետոյ նա էլ իր հայեացքն ուղղեց դէպի այն կողմը, ուր պապն էր նայում: Ինչ կար այնտեղ, ինչու էր արտասուում Ղզրօն:

Շուկայում կեանքը շարունակում էր եռալ. շատ բան վաճառուեց, գնուեց, վաճառուել էին նաև քրդերի եզները, բացի մէկից, որի համար խիստ մեծ գին էր պահանջում

տէրը: Դա մի բարձր, հաստավիզ, կարմրագոյն
 եղ էր. զեղեցիկ էր մանաւանդ նրա զլուխը.
 Երկու սուր եղջիւրները աղեղնաձև կորացել
 էին զէպի զլիւի վերի մասը, իսկ լայն ճակատի
 հէնց կենտրոնում մի մեծ սպիտակ բիծ ունէր,
 որ մի առանձին շքեղութիւն էր տալիս նրա
 զլխին: Ահա այս եզանն էր նայում Ազրոն և
 կարծես թէ այդ կենդանին էլ իր մեծ աչքերը
 ուղղել էր յատկապէս Ազրոի վրա: Նայում
 էին իրար այդ կենդանին և այդ մարդը, նա-
 յում էին յամուռութեամբ, առանց յոգնելու
 և ասես թէ լուռ խօսում էին իրար հետ,
 բաներ էին պատմում և հասկանում իրար:
 Ի՞նչ էին խօսում նրանք, ո՞վ կարող էր իմա-
 նալ, ո՞վ էր ուշադրութիւն դարձնում նրանց
 վրա, ո՞վ կարող էր կարծել անգամ, թէ մի
 անասունի և մարդու մէջ մտքերի փոխանա-
 կութիւնը հնարաւոր է: Բայց այդ երկու
 էակները շարունակում էին նայել իրար, նը-
 րանց հայեացքների միջոցով կարծես էլէքարա-
 կան հռսանք էր հաղորդւում: մարդն արտաս-
 ւում էր, իսկ եղը կարծես դիտում էր այդ
 արտասուքները: Երկար շարունակուեց այդ
 տեսարանը: Յանկարծ փոքրիկ թումօի զէմբի
 վրա անսահման բերկրութիւն փայլեց. նա
 սաստիկ զարմացած ու յուզուած իր նիհար
 մնար զէպի եղը մեկնեց ու բացականչեց.

— Բաշօն, պապէ՛, մեր Բաշօն...*):

Եւ առանց իր պապի պատասխանին սպասելու, երեխան ցած թռաւ պատշգամբից, եզանը հասաւ, անսահման երջանկութեամբ գրկեց նրա գլուխը և սկսեց իր մանկական շրթունքներով անվերջ, տաք համբոյրներ տալ նրա գնչին, ճակատին: Կենդանին գլուխը բաշ էր դրել, դունչը չէր հեռացնում երեխայի կրծքից, ասես թէ նրան հաճելի էր երկար մնալ այդ վիճակում, նրա մեծ աչքերը կարծես ասում էին «ի՛նչ լաւ է, ի՛նչ դուրեկան է այսպէս մնալ:» Բայց երեխան թողեց նրան, կրկին յետ եկաւ և կարծելով թէ իր պապը չէ հասկացել բանի էութիւնը, չէ իմացել, որ ինքը գտել է իրանց Բաշօն, բռնեց նրա ուսից, ցնցեց և ձեռքը դէպի եղբւ մեկնելով՝ յուզուած, շնչակտուր գոչեց.

— Պապէ՛, այ՛ պապէ՛, էսա մեր Բաշօն ի, վայ՛, եաման պապէ՛, էմալ չի՞:

— Էսա՛, խա, քե մեռնիմ, մեր Բաշօն ի, պատասխանեց Ղզրօն արտասուքից խեղդուելով բայց առանց տեղից վեր կենալու: Սյս անգամ նրան նայեցին շատերը հարեաններից, իր արտասուքն այլ ևս ծածկել չէր կարող,

*) Հայ գիւղերում բաշօ են կոչում ճակատներին սպիտակ բիծ ունեցող անասունները

ուստի քաշեց իր ցնցոտիներն ի մի ծուէնը և նրանով սրբեց աչքերը. մինչևեռ երեխան պատասխանով քաջալերուած կրկին ցած թռաւ պատշգամբից, շատապով վազեց հասաւ եզանը, գրկեց նրա գլուխը, շոյեց, համբուրեց և ի վերջոյ տկանջից բռնելով՝ քաշ տուեց դէպի պատշգամբը, դէպի արտասուող պապը:

Ահագին կենդանին զարմանալի հնազանդութեամբ սկսեց քայլել այդ փոքրիկի յետեւից հանդիսաւոր դանդաղութեամբ: Մինչև այդ ժամանակ այդ բոլորը կատարեալ անտարբերութեամբ դիտող քիւրզը յանկարծ առաջացաւ դէպի «իր» եղը, իսկ այս ու այն կողմից հետաքրքիր բազմութիւն հաւաքուեց և շրջապատեց եզանը, երեխային ու քրդին:

— Դէն, դէն, ճանպայ տուէք, ճվւում էր թումօն, մերն ի, թորդէք տանեմ, մեր Բաշօն ի, մատաղ էղնիմ Բաշօին:

Եղը շարունակում էր գնալ. քիւրզը նրանց առաջը փակեց:

— Ի՞նչ ես անում, տղա՛, ասաց նա, թող տուր, ո՞ւր ես տանում իմ եղը:

— Մերն ի, մեր Բաշօն ի, քեզ ի՞նչ կը տանեմ, պատասխանեց թումօն, աշխատելով առաջ գնալ:

— Ձերը չէ, մեռնեմ քեզ, ասաց քիւրզը

բաղցրութեամբ, իմն է, սատաղ, թող տուր, մի տար:

— Պապէ, ջան, այ պապէ՛, ճչաց երեխան բարկացած ու լացակամած, բայց առանց թողնելու եղան ականջը, քիւրդը չէ թորգում Բաշօն բերեմ էէ՛...

Ղըրօի ձայնը չը լսուեց, նա չէր էլ երևում, որովհետև շրջանաձև բոլորած բազմութեան յետևումն էր մնացել իր տեղում նստած: Նա չէր կարողանում տեսնել, թէ ի՞նչ է կատարում այնտեղ, միայն լսում էր իր Թումօի յուսահատ մանկական աղաղակները:

Քիւրդը տեսաւ, որ դործը քանի գնում մեծանում է, նա ծանրակշիռ առիթներ ունէր այդ հանգամանքից վախենալու, նա լաւ հասկանում էր, որ այդ փոքրիկը չէ սխալում, այդ եղը՝ Բաշօն, այն երկրից էր բերուել, որ իր արիւնածարաւ եղբայրների ձեռքով մոխրակոյտերի էր վերածուել, ուր մարդիկ իրանց բոլոր ստացուածքը, բոլոր ունեցած չունեցածը տալով հանդերձ մի ստրկական կեանք վարելու իրաւունք անգամ ձեռք բերել չէին կարողացել և փախել էին այնտեղից առանց յետ նայելու: Եւ մի՞թէ չէր կարող պատահել, որ այս եղը հէնց այստեղ նստած դաղթականներից մէկն ու մէկին պատկանէր: Սյս մտքերը մի վայրկեանում անցան քրդի զլխից, նա

վճռեց խոյս տալ և այդ կասկածաւոր տեղից
հեռացնել եղը, ուստի մօտեցաւ, որ կենդանու
ականջը զուրս քաշի երեխայի ձեռքից. բայց
նա կախուել էր իր բոլոր մանկական ոյժով,
չէր բաժանուում, ձշում էր.

— Մեր Բաշօն ի, չեմ տայ, պապէ՛, այ
պապէ՛...

Քիւրդը վերջապէս տեսնելով, որ այդ փոք-
րիկից հեշտութեամբ ազատուելու ճար չը կայ,
մինչդեռ շտապելն անհրաժեշտ է, թափով հը-
րեց թոււօին եզան առաջից: Երեխան ընկաւ
և սկսեց աղիողորմ ձայնով արտասուել պո-
ռալով. «Բաշօն, Բաշօն»: Քիւրդը քշեց եղը:

Ղըրօն լսեց թոււօի աղիողորմ արտասուե-
լու և հառաչանքի ձայնը. ապա տեսաւ թէ ինչ-
պէս քիւրդը տանում է իր Բաշօին, այն եղը,
որի հետ այնքան տարիներ վարել է իր ար-
տերը, կրել է, ծեծել է իր ցորենը: Բաշօն
նրա ամբողջ գոմի զարդն էր, նրա սիրելին,
նրա երկրորդ որդին, անխ... Նրա համար
սպանուեց իր ջահիլ ջիւան կարիչը, իր մի
հաաիկ որդին: Սյսօր՝ երբ առաջին անգամ
տեսաւ Բաշօին, նրան թուաց, թէ իր զաւա-
կին է տեսնում, նրա աչքերին է նայում, նրա
հետ է խօսում: Ահա թէ ինչու արտասուք-
ները թափուեցին նրա աչքերից, վաղձեց կու-
տակուած արտասուքներ. ախր վիշան էլ մի

սահման ունի, որից այն կողմը ասնել այլ ևս անհնարին է լինում նոյն իսկ ամենապինդ սրաների համար: Բազմի բոլոր հարուածները մինչև այժմ հեղհեղ, կամաց կամաց էին թափուել նրա գլխին, նա իր չար ճակատագրի դառնութեան բաժակը միանգամից չէր խմել, այլ կաթիլ կաթիլ, ահա թէ ինչու նրա սիրտը չէր պատուուել վշտից, աչքերը չէին կուրացել արտասուքներից և նա կարողացել էր ապրել, կարողացել էր կրել անպատմելի ցաւերը: Բայց այսօր... Օ, այս եղը, այդ անդուգական Բաշօն, իր մէջ միացնելով Աղբօի բոլոր թշուառութիւնները, միանգամից թափեց նրա տուօ վշտերի մի ծով, միանգամից բացեց դեռ նոր փակուած վերքերը, սար լինէր կը փլէր, ժայռ լինէր կը հալուէր, Աղբօի սիրան ինչպէս դիմանար... Եւ նա արտասուեց, արտասուեց տաք, ախորժ արտասուքներով, որոնցից նրա կրակուած սիրտը հովանում էր, ուռած կուրծքը թեթեւանում: Արտասուելուց բացի ուրիշ ինչ կարող էր անել, աւելի լաւ կը լինէր բոլորովին չը տեսնէր Բաշօին և նա կը շտապէր հեռանալ, եթէ կարողանար, եթէ ոտները չը դողդողային, չը ծալուէին, վկայ է Աստուած, խոյս կը տար արտասուելով, որպէս զի չը տեսնէ իր դժոխային ցաւերի այդ մարմնացումը, իր Բաշօին, ուրիշ ինչ անէր:

փորձէր բրդից խլել այդ մի հատիկ ե՞ղը, այն բոլորից յետոյ մի ե՞ղ... Ինչի՞ համար, ինչի՞ էր հարկաւոր. բայց Թուամօն չէ թողնում, տե՛ս, ի՞նչպէս է ճշում նա, ի՞նչպէս արտասուում է ողբալի ձայնով: Օ՛հ, ինչ զոհեր էր բերել Ղըրօն միայն քիւրդ չը տեսնելու համար, ինչքան ծանապարհ էր կարել, որքան սարեր ու ձորեր անցել իր այդ արիւնարբու թշնամիներին այլ ևս երբէք չը պատահելու համար. բայց... դարձեալ քիւրդ...

Ղըրօն զգաց, թէ ինչպէս մի ինչ որ բան եռաց իր կրծքի մէջ, թէ ինչպէս մի զօրեղ հոսանք անցաւ նրա բոլոր ջղերի մէջ, շարժեց, ցնցեց, դողացրեց մարմինը, մկանունքները ձգձգուեցին և լայնացած, մեծացած աչքերը վառուեցին կատաղութեան կրակով. զայրոյթի՞ թէ վրէժխնդրութեան փոթորիկ էր այդ, որ անցաւ նրա ամբողջ մարմնով. նրա շնչառութիւնն ընդհատուում էր, արիւնն սկսեց աւելի և աւելի արագութեամբ շարժուել երակների մէջ, սրախ բարախումբ սասակացաւ, ծեր որսորդի մէջ զարթնեց արիւն թափելու, սպանութիւն դործելու անյազ, անյաղթելի անկը. Թուամօն ճշում էր, հառաչում էր, և Ղըրօին թւաց, որ այդ քիւրդը, օ՛հ, դարձեալ քիւրդը, Թուամօին էլ սպանեց, սպանեց օրը ցերեկով, շուկայի ահաղին բազ

մութեան մէջ. դէ քիւրդը, երբ սպանել կամենայ, ո՞ւմ կը նայի, ո՞ւմ կը հարցնի. քիչ այգպխի դէպքեր են եղել այն «վէրան» երկրում: Աղբօն համոզուած էր նոյն իսկ, որ այդ անիծեալ քիւրդը այն ձիւնոտ սարերի յեակից յատկապէս դրա համար է վեր կացել եկել, յատկապէս Թումօին մորթելու համար է այստեղ հասել. այդ արդէն անսանելի էր. Աղբօն յանկարծ ամեն բան մոռացաւ, այլ ևս ոչինչ չէր յիշում, ոչինչ չէր տեսնում, չը զիտէր, թէ ո՞ւր է գտնուում. մի հատիկ միայն զիտակցութիւն մնաց նրա գլխում, այդ այն էր, թէ անմիջապէս պէտք է այդ զարհուրելի բրդի կոկորդը կարել, ինչով և լինի: Եւ ահա նա կառաղած վեր ցատկեց տեղից, մի ակնթարթում պատռեց ամբօխի շղթան, հասաւ բրդին, և բազմութիւնը միայն այն ժամանակ տեսաւ Աղբօին, երբ նա երկու ձեռքով գրկած յաղթանպամ բրդի իրանը, գողանի կատաղութեամբ կրծում էր իր ախոյեանի կոկորդը: Ամբօխը սոսկման ձիչ արձակեց. դա կռիւ չէր, այլ մի ուրիշ զարհուրելի բան. միայն կատաղած էգ վազրը կարող էր այգպէս կրծել իր ձաղուկների թշնամու կոկորդը: Քիւրդը ցաւից ունում էր, ձիգ էր զործ դնում դուրս պրծնել կատաղի որսորդի ձեռներից, ձգձգում էր, ոլորւում, կուչ գալիս, կամ հարուածում Արդ-

բօին, փեռում նրա մաղերը, բայց իղձը. այդ վախ, ջարդուած ծերունին մի կատաղած առիւծ էր դարձել. նրա ջլուտ, չորացած ձեռները մի երկաթեայ օղակ էին կազմել, որ վայրկեան առ վայրկեան սղմուում, նեղանում էր և նրա միջից դուրս պրծնելու ասես ոչ մի հնար չը կար: Աղբօն ոչ մի բառ չէր արտասանում, նա միայն խռպոտ մռնչիւններ էր արձակում և կարծես ուխտել էր քրդի ահագին մարմնի բոլոր կենսական հիւթը, բոլոր արիւնը ծծելով դուրս քաշեց կոկորդից, մինչ զեռ փոքրիկ թոււօն պասլի փէշերից քաշ ընկած ճչում էր, արտասուում էր աղէկաուր ձայնով: Եւ այս բոլորն այնքան արագ կատարուեց, որ բազմութիւնն սկզբում շուարած մնաց, շուկայում առևտուրը դադարեց, ամենքը դէպի այդ դարհուրելի տեսարանը վաղեցին և մինչև որ մարդիկ կը կարողանային հաշլի առնել կատարուող իրողութիւնը, կը հասկանային բանի էութիւնը, քրդի վիճակը յուսահատական դարձաւ, նրա կոկորդից զլուելի արիւնը դուրս ցայտեց և կարմիր գոյնով ներկեց երկուսի կուրծքը:

— Օգնեցէք, հառաչում էր քիւրդը, մեռայ, օգնեցէք:

Յիրաւի, նա մօտ էր ուժասպառ լինելու: Այդ նկատեցին համարեա ամենքը և բազմու-

Թիւնից մի քանի ձեռներ միանգամից մեկնուեցին դէպի երկու ախոյեանները նրանց իրարից բաժանելու համար: Բայց այդ այնքան էլ հեշտ չէր: Ծեր որսորդի մէջ զուլս էր բարձրացրել նրա ներսում քնած զապանը. վաղուց հետէ նրա սրտում մթերուած վրէժ-խնդրութեան թոյնը դուրս էր թափուում միանգամից. կատաղած Ազրօն սղըուկի պէս կպել էր հսկայ քրդի կրծքին, համարեա ծածկուել էր նրա գրկի մէջ և ոչ իր թշնամու երկար ձեռների հարուածները, որոնք անընդհատ վերեւից թափուում էին նրա գրխին, ոչ այս ու այն կողմից քաշքշող ձեռները չէին կարողանում ազատել քրդին նրա ձեռքից:

— Վայ մեռայ, ոռնում էր քիւրդը, օգնեցէք:

Սակայն իզո՛ւր. Ազրօն ահաւոր մենչիւններ արձակելով՝ խեղդում էր քրդին, որ վերջի-վերջոյ ուժասպառուած գետին փռուեց և Ազրօն էլ վրան ընկաւ: Տէնց այդ ժամին վրա հասաւ ոստիկանը և հազիւ կարելի եղաւ Արդրօին վերցնել և զոհին խլել նրա ձեռքից: Սրիւնաթաթախ քրդին ոտքի կանգնեցրին, նրա կոկորդի վրա խոշոր վէրք էր բացուած և արիւնն առատութեամբ հոսում էր: Սոսկալի էր նաև Ազրօի անսքը. նա շնչասպառուում, հեռում էր. լայնացած բթածակերը քիչ էր

Տնում արաքուէին, բորբորուած, արիւնով
լցուած աչքերը քիչ էր Տնում դուրս թռչէին
իրանց խորշերից, մտղերը խռիւ, իսկ շըր-
թունքներն ու երկար ձերմակ միրուքը ներ-
կուած էր բոսորային հեղուկով. այդ բոպէին
նա նմանում էր մի արիւնարբու գազանի, որ
հէնց նոր պատռակ, լափել էր իր որսը:

— Օ՛, անօրէններ, հառաչում էր նա, էսա
երկրի մէջ էլ չը խլսանք ձեր ձեռէն. սարեր
չափինք, ձորեր ընցանք, խեղճ ու կրակ մեր
ձժերու խէտ էլանք էկանք, զըմէն լէ ձե
թորգինք, էլման չը պրծանք, էլ դ՞որ էրթանք,
դ՞որ թաղենք մեր սեւաւոր գլօխներ, դ՞որ...

Ոստիկանը մօտեցաւ նրան, ուսը բռնեց ա-
սելով՝

— Դէ՛հ, ծերունի, դնանք, արի իմ յետեից:

Ղզրօն զարմացած ու ապուշ կարած նա-
յեց ոստիկանին, առանց բան հասկանալու,
վերջինս կրկնեց իր հրամանը:

— Ե՛ս, դու ի՞նչ կուզես, դ՞որ էթանք,
հարցրեց Ղզրօն:

— Բանա:

— Ի՛նչի՞ խամար:

— Արիւն ես թափել, տես, արիւն թափե-
ցիր, աւելացրեց ոստիկանը դէպի վերաւոր
բիւրդը ձեռք մեկնելով:

— Խայեր լսա՞ք, քրդու արուճնն եմ թափեր, քրդու արճնն... ասաց Աղբօն և երկար ու ջղաձգաբար ծիծաղեց խելազարի ծիծաղով: — Քրդի արուճը թանգ ի, խա՛, խա՛, ևս զինամ, զինամ, էսա երկրի մէջ շան արուճնն էլ թանգ ի, շարունակում էր Աղբօն:

— Գնանք, կրկնեց ձանձրացած ոտիկանը, ընդհատելով նրա խօսքերը:

— Էթանք, էթանք, թախսիրքեարեմ, սուչունեմ, էթանք հաֆս, ապա՛. ևս արունք էրի, քրդի գեօզալ ջանէն արուն խանի: Տէ, աղա՛ ջան, բո ոտաց մեռնիմ, ապա էնա վէրան երկրի մէջ ըսկի մէկ չը խարցուց, ո՞ն մորթեց մեր ձժեր, ևսիր տարաւ մեր օղլուշաղ, ո՞ն քանդեց մեր գեղեր, կրակեց մեր տներ, գէղեր, արտեր, տօ՛, զըմմէն էսա՝ արնխում շներ արին էէ . . . Տօ էնա իմ եզն ի,՝ վա՛խ, իմ խորոտ Բաշօն ի, իմ աղէն էնոր մատաղ էլաւ, բե մեռնիմ: գէ ևս ինչղ էնիմ, ո՞ր ջուրն ընկնիմ: Շէն մնա ձեր երկիր, էսա տեղ քրդու էրկու պուտ արուճնն էլ թանգ ի, հայհո՛ւ... Խայեր, էլ ընչի խամար կապրէք, գէ թորդ ծովեր գան զըմմէնուս ծաճկեն, թորդ սարեր փլեն վըր մեր կօտին, արնի սէլափ մեր երկիր բունեց, չօլեր, ձորեր, գաշտեր զըմմէն կուփ արուն կարեց, ո՞րն ասաց խայի արուն թանգ ի: Էթանք, աղա՛, էթանք, թախսիրքեարեմ,

խողն էսա սեւաւոր գլխուս — վերջացրեց նա, երկու ձեռքով պինդ հարուածեց իր գլխին և ոստիկանի առաջն ընկնելով դէպի բանտ գնաց:

— Պապէ՛, դո՞ր կերթաս, քուրդն էլ ման Բաշօն տարաւ, դուայ Թումօն դէպի պապը վաղելով, երբ տեսաւ, որ քուրդն սկսեց քշել եզը:

— Թորգ լաս, Թորգ, ասաց Ղզրօն, Բաշօն մեր չի, քրդուն ի, Թորգ տանի, քե մեռնիմ, մեր տուն լէ մերը չի, մեր արտ լէ մերը չի, մեր արուն լէ մերը չի, խայր բանրմ չունի, զրմէն լէ քրդուն ի, էնոր արունը Թանգ ի: Նա գնաց:

Թումօն արտասուելով՝ կրկին յետ դարձաւ և վաղէվաղ Բաշօին հասաւ, մէկ էլ փորձեց կախուել նրա ականջից, մէկ էլ «պապէ» դուայ, բայց այս անգամ պապը նրան ուշք չէր դարձնում և առանց յետ նայելու քայլում էր: Երեխան մղկտալով Թողեց եղան ականջը, վաղեց դէպի պապը, կախ ընկաւ նրա փէշից արտասուքի միջից պոռալով «Բաշօն, պապէ, Բաշօն, պապէ»: Եւ այսպէս երկար ժամանակ երեխան չէր իմանում, թէ երկու սիրելիներից որին առաւելութիւն տայ, նրա պապէն ու Բաշօն գնում էին զանազան կողմեր, նրանք այլ ևս ուշք չէին դարձնում այդ փոքրիկի ահագին վշտի վրա և աւելի ու աւելի հեռանում էին իրարից, մանուկը չէր իմա-

նու՛մ Բաշօ՛րի յեռեկոյ վազի, որին քիւրդն էր
 տանու՛մ, թէ՞ պապէի յեռեկոյ, որին ոստիկանն
 էր տանու՛մ: Էլի մի քանի անգամ նա շէկուած
 վազեց դէպի Բաշօն, կրկին յեռ դարձաւ դէպի
 Հեռացող պապը, քաշ ընկաւ նրա փէշերից,
 աղաչելով որ յեռ դառնայ, Բաշօին խլի քըր-
 դից, ապա տեսնելով որ պապը չէ լսում ի-
 րան, թափով յեռ դարձաւ, վազեց դէպի եզը
 և առաջը կտրեց. բայց յանկարծ նկատեց, որ
 պապին ու Բաշօին բաժանող տարածութիւ-
 նը խիստ մեծացաւ, և պապն այլ ևս նրա
 ձայնն էլ լսել չէ կարող, նա մի յուսահատա-
 կան ճիչ արձակեց, վերջնականապէս թողեց
 Բաշօին, որ քուրդը տանի, իսկ ինքը յեռ
 դառնալով վազեց դէպի պապը, դէպի բանտը:
 Բայց պապէն չը կար այլ ևս, նրան ներս էին
 տարել բանտը և դռները փակել էին... Իղճը
 էր մանուկը իր փոքրիկ բռունցքներով թա-
 կում հաստ, երկաթապատ դուռը, որի յե-
 տեում ծածկուած էր նրա պապէն, իղճը էր
 ճչում, աղէկաուր ձայնով արտասուում, ռաները
 գետին տալիս, դուռը չը բացուեց: Յոգնած,
 ուժասպառ ու յուսահատ նա նստեց բանտի
 դռանը, փոքրիկ զլուխը ձեռների մէջ առաւ
 և սկսեց մեղմիկ արտասուել:

Նա այժմ կատարեալ որբ էր:

Ո՛չ պապէն կար, ո՛չ Բաշօն:

Ձ Ն Դ Ա Ն Ո Ւ Մ

(Յ Ի Շ Ո Ղ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր).

Նա համարեա ծեր է այժմ. հազիւ տաս
տարի անցած լինի, երբ ես նրան տեսայ ա-
ռաջին անգամ, բայց այդ ժամանակը աւեր-
մունք է գործել նրա մարմնի վրա. այն ժա-
մանակ նա քսան տարեկան էլ չը կար, իսկ
այժմ քառասունից անց է երևում: Ես չը ճա-
նասցի նրան, երբ ճաշարանում մտեցաւ ինձ
և ձեռքը մեկնեց.

— Ձեա ճանաչում, այնպէս չէ՞, մոռացել ես
Ներսէսին:

— Մի՞թէ այդ դու ես, զարմացած ձայնի
եւ. օ, իմ խեղճ Ներսէս, ի՞նչպէս ծերացել ես...

— Ես եմ. տա՛ս տարի է ընդամենը, ինչ
չնք տեսնուել, բայց ինչեր եմ կրել այս տաս
տարում: Եւ նա պատմեց, զիջանելով խըն-
դիրքիս:

«Ես բանտարկուած էի, — այսպէս Իսկսեց նա, — զիտե՞ս երբ, 18... Թւի ամառը. ի՞նչպէս և ինչո՞ւ համար, այդ ես չը զիտէի, չը զիտեմ և այժմ, այդ բանն այնքան արագ, այնպէս անսպասելի կերպով շատարուեց, որ ես անկարող չեղայ հասկանալ, թէ ի՞նչ է կատարուում ինձ հետ: Բայց ես բանտարկուած էի, այդ անկասկած էր, բոլորը, ինչ որ ինձ շըրջապատում էր, անողորմ կերպով վկայում էր, որ ես բանտարկուած էի: Իսկպէս բանա չէր այն, այլ մի բուն. մեր երկրում նրան «զնդան» են անուանում: Սյդ զնդանը նեղլիկ էր ու ցածր, բայց այդ բառերով դժուար է արտայայտել, թէ որքան ցածր էր նա: Երբ ես փորձում էի ոտքի կանգնել, ստիպուած էի լինում կռանալ մինչև մէջքս, իսկ երբ կամենում էի պառկել, պէտք էր լինում մէջքս մի պատին դէմ տալ և ոտներս հակառակ պատին ցլից անել՝ կազմելով մի աղեղ: Խաւար էր ներսը, համարեա զիշեր, լոյսի մի քանի զունստ, ողորմելի, խիստ աղօս շիթեր հաղիւ հաղ ասես վախվախելով թափանցում էին դռան վրայի փոքրիկ, շատ փոքրիկ ձեղքից, որ հաղիւ եզան աչքի մեծութիւն ունէր: Սյդքան չնչին լոյս դուցէ մեռելներն էլ իրանց գերեզմանում ունենան. վատասես չէի, այդքանով էլ կարողացայ պատերը նշմարել: Ինչ գոյն

ունէին նրանք, այդ դժուար էր որոշել, միայն
կասեմ, որ նրանց գոյնը և՛ սև էր, և՛ կանաչ,
և՛ կտրմիր, և՛ սպիտակ. քանի մի գոյների
զգուելի խառնուրդ, տեղ-տեղ խոնաւութիւնից
մամռակալած, բորբոսնած: Այդպէս են լինում
զիւզական գեանավոր գոմերի պատերը ձմեռ-
ժամանակ: Պատերը ձեղքեր ունէին, մանր,
հազիւ նկատելի ձեղքեր, դրանցից մինի մէջ
ես կարողացայ նշմարել մի սպիտակ բան, ես
մասներով դուրս քաշեցի այն, դա լուցկու-
ամանի մի կտոր էր, որի վրա ասես թէ ինչ
որ գրեր կային. ես հետաքրքրուեցի իմանալ
թէ ինչ է կտակել իր տարաբաղդ յեանորդ-
ներին մի նախկին բանտարկեալ, որ այս
դժոխքից զուցէ կախաղան է առաջնորդուել
և կամ մի արտորավայր... Բարեբաղդաբար
լուցկի կար մօտա: Լուցկին վառեցի. «ո՛վ և
լինես դու, իմ խեղճ բաղդակից և յաջորդ,
գրած էր այնտեղ, ոչինչ չք խոստովանես,
ոչ մի անուն չք տաս, եթէ գիտես. քաղցր
խօսքերով չք խաբուես, խոստովանութիւնը
չի՛ փրկի քեզ»: Հանգիստ սոկորներիդ, եթէ
մեռած ես, մրմնջացի ես: Ի՛նչ խորհրդաւոր
դաս էր այդ, որ այս մահու աշխարհի բնա-
կիչները տալիս էին իրանց յեանորդներին:

«Յատակի վրա նշմարեցի ինչ որ ծակեր.
միայն մկներն են այդպիսի ծակեր բաց անում,

երևի այնտեղ ներքևում նրանց մի ամբողջ
 գիւղ կայ, մտածեցի ես: Այս հանգամանքն ինձ
 ցաւ չք պատճառեց, նոյն իսկ մխիթարեց:
 Բանտի, այն էլ այսպիսի բանտի ճնշող, սպա-
 նիչ միայնութեան մէջ որ և է կենդանու-
 զոյութեան զխտակցութիւնը սփոփիչ է, փոյթ
 չէ նոյն իսկ, եթէ դա մի զզուելի մուկ լինի:
 Ժամեր անցան, ծանր, յաւիտենականութեան
 չափ երկար ժամեր. թախիծը ճնշում էր
 հոգիս: Ես՝ աչքերս ակամայ ուղղած յատակի
 ծակերին, ակնապիշ զխոում էի, սպասելով
 որ գոնէ մկներից մէկն ու մէկը դուրս գայ.
 միայն կենդանի շունչը կարող էր մի փոքր
 թեթեւացնել իմ ծանր վիճակը, յիշեցնել ինձ,
 որ աշխարհը դեռ կայ, դեռ ապրում է, որ
 օր ու արև, աստղեր ու լուսին, երկինք ու
 երկիր անցած գնացած բաներ չեն, որ բնու-
 թեան կեանքը դեռ չէ դադարել, շարունակ-
 ւում է: Բանտ, ի՛նչ մօտ է զգում մարդ
 այդտեղից գերեզմանը. մի քայլ միայն, մի հա-
 աիկ քայլ է մինչև յաւիտենական բնակարանը.
 և մի՞թէ նոյն իսկ այդ բանար հէնց գերեզ-
 ման չէր, ուր ես թաղուած էի կենդանի...
 Օգը զարհուրելի էր, այնպէս ծանր, որ ան-
 կարելի էր շնչել. զարշահոտութիւնն անտա-
 նելի էր. մկներն իրանց ներկայութեամբ պատ-
 ճառած մխիթարութիւնը շա՛տ թանգ էին

վաճառում բանտարկեալին, զարշահոտութիւնը նրանց բացած անցքերից էր փչում, որովհետեւ հէնց բանտի տակից էր անցնում քաղաքի աղբատար խողովակը:

«Օրուայ ո՞ր ժամն էր, ես չը գիտէի, կէսօր էր արդեօք, երեկոյ, թէ՞ գիշեր, բայց իմ զնդանում արդէն խաւար էր և լուռ, միայն պատի մի ձեղքում ծռծռացնում էր իր տխուր միակերպ երգը խաւարի և միայնութեան սիրահար ծպուռը: Ես ահանջ էի դրնում: «Ճրռ, ճրռ», այդ էլ մի բան էր, այդ էլ սփոփիչ էր... Յանկարծ զգացի ձեռքիս վրա սաք, բնքոյշ շնչառութիւն: Առանց այդ ձեռքս շարժելու, ես զգուշութեամբ մօտեցրի միւս ձեռքս և բռնեցի մի փափլիկ առարկայ. դա մի մեծ մուկն էր, փափուկ թաւշանման մորթիով, նա երկիւղի կամ անհանգստութեան ոչ մի ցոյց չարեց, այլ շարունակում էր լիզել ձեռքերս և ո՞վ գիտէ՞ քանի՞ դժբաղդների արիւնոտ վէրքերն էր լիզել այս կենդանին... նա կամաց-կամաց բարձրացաւ գէպի ուսս, նա խաղում էր մազերիս հետ, ես նրան չը քշեցի, չը հալածեցի, և իրաւունք էլ չունէի, նա իր սեփական բնակարանումն էր, նա այստեղ աէր էր, ես էի միայն անկոչ հիւրի պէս ներս լեկել խռովելու նրա կեանքի միակերպութիւնը, խանդարելու նրա հանգիս-

տր: Ահա՛ նա վար իջաւ և հեռացաւ, ինձ վրա երևի ոչինչ ախորժելի բան չը գտաւ, արի՞ւն էր փնտռում, ո՞վ գիտէր... նա ծածկուեց իր բնում, եւ մնացի դարձեալ միայնակ. միայն ծպուռը անհասկանալի եռանդով շարունակում էր իր երգը՝ «ճրճ, ճրճ». միակերպ, միաձայն, ասես թէ վերջ առնելու չէր ողորմելի միջատի այս ախուր մեղեղին. ի՞նչ էր որոնում այդ խղճալի կենդանին այս դարհուրելի բնում, մի՞թէ ամբողջ աշխարհում մի այլ յարմարաւոր տեղ չէր գտել իր բնակութեան համար, ո՞վ կարող էր իմանալ բայց ինձ թւում էր այդ բոպէին, որ ծպուռի երգի համար յիրաւի ամենայարմար տեղը հէնց այս բանն էր. մահու մեղեղի մահու աշխարհում...

«Ահա՛ նա էլ լուեց: Լուռ էր շուրջս, խո՛ր, ահաւոր լուռութիւն, միայն դրսից լսում էր պահապանի ոտնաձայնը, նա անվերջ գնում գալիս էր խաւար կորրիզորում, մերթ ընդ մերթ կանգ էր առնում, ականջ գնում և կրկին շարունակում գնալ գալ միշտ միակերպ, միշտ համաչափ քայլերով:

«Գուցէ կէս դիշերն անցած լինէր, բայց բունը շարունակում էր խուսափել իմ աչքերից, մարմնիս մի փոքր յարմար դրութիւն տալու բոլոր փորձերս անաջող անցան, եւ

անկարող եղայ նոյն իսկ. խոնաւ գեանի վրա
 Հանգիստ առնելու բարեքը վայելել: Ստի-
 պուած նստեցի և մտածում էի իմ զրութեան
 վրա, մտածում էի անվերջ... մտածելու էլ
 շատ և շատ բան կար: Ես ապշած էի մնա-
 ցել, այն աստիճան այս կացութիւնս ինձ
 յանկարծակի եկաւ: — Մի՞թէ ես բանտար-
 կուած եմ, մտածում էի ես. ինչո՞ւ, ո՞ր յան-
 ցանքիս համար, ես յանցանք չեմ գործել, ի՞նչ
 պէս կարող եմ ես բանտարկուած լինել. մի-
 թէ. բոլորովին անմեղ մարդը այս ահաւոր
 զնգանի մէջ կը նետուի, այդ անհնարին է:
 Աշխարհում օրէնք ու արդարութիւն չը կայ
 այլևս: Մի՞ գուցէ այս բոլորը երազ է միայն,
 և՛ այս բանաբ իր զգուելի պատերով, և՛ այս
 մկները, և՛ այս ճպուռն իր միաձայն տխուր
 մեղեդիով, բոլորը, բոլորը, գուցէ երազ են և
 ուրիշ ոչինչ: Այո՞, ուրիշ կերպ չի էլ կարող
 լինել, սա երանգ է, երանգ է...

«Երազ է, մրմնջում էի ես գոհութեամբ...
 ահա՛ մեր տունը, ահա՛ կիսոս, ահա՛ զաւակ-
 ներս... խեղճե՛ր, ի՛նչ սարսափելի կը լինէր
 ձեր վիճակը, եթէ այս սարսափելի երազն ի-
 բականութիւն լինէր, եթէ յիրաւի ես բան-
 տարկուած լինէի: Վաղ առաւօտը ես անկող-
 նից վեր կացայ, կիսոս ջուր տուեց ինձ լուա-
 ցուելու, սա նրա ամենօրեայ պարտքն է,

ապա բոլորեցինք թէյի սեղանի շուրջը. չարածճի հրաչեան անպատճառ ուզում է իմ ծնկան վրա նստած թէյ խմել, այս բանի դէմ բողոքում է ամենափոքրիկը, այն սեւաչեայ Շուշանիկը, որ թաթիկները մեկնած, մօր դրկից ձգւում է դէպի ինձ. ես նրան էլ եմ առնում և նստացնում միւս ծնկանս վրա, երկու փոքրիկ գանգուր զլխիկները ծածկւում են կրծքիս վրա. ես ժպտում եմ, նայում եմ ամուսնուս. նա էլ է ժպտում. ի՞նչ լաւ է, ի՞նչ քաղցր է, երջանիկ ենք մենք:

«ՃՂՈՈ.» բացուեց դուռը, դա երեւի խանութի աշակերան է, որ զալիս է բանալին տանի դուռը բանայ, մինչև իմ գնալը. ես յետ նայեցի դէպի դուռը, ծնկանս վրայից ցած սողաց փոքրիկ Շուշանիկը և վայր ընկաւ յատակի վրա, նա ճչաց ցաւից, ես նրա ձայնից վեր ցատկեցի, իմ առաջ կանգնած էր լամպը ձեռքին բռնած մի դաժան պատկեր, մի դէ: Ո՞վ էր դա, ի՞նչ եղաւ խանութի աշակերտը: Աչքերս արօրում եմ, նայում, նայում, Տէր-Սատուած, սա թիւրք է, ի՞նչ է ուզում ինձանից, ինչո՞ւ է այսպէս վաղ առաւօտ ներս խցկուել մեր տունը. դարձեալ նայում եմ և չեմ կարողանում հասկանալ, թէ երկու պատկերներից ո՞րն է երազ. իմ տունն ու ընտանիքը, թէ՞ այս ներս մանողը՝

իր դաժան զարհուրելի պատկերով. ո՞վ է սա...

— Վեր կաց, բաւական է մրափես, գոչեց անձանօթ պատկերը և ոտքի մի ծանր հարուած հասցրեց կողքիս: Ցաւը խիստ էր, քունս իսպառ փախաւ, ես ոտքի կանգնեցի, ամեն բան պարզուեց. իմ առաջ կանգնած էր ինքը բանտապետը և այս վերջին սարսափելի պատկերը անողորմ իրականութիւն էր, միայն այն՝ իմ երջանկութեան պատկերն էր երազ, իմ տան ու ընտանիքի պատկերը չքացաւ. ասես թէ դառն ճակատագիրը ցոյց առեց ինձ այդ մխիթարական երևոյթը, որպէս զի աւելի ծանր լինի իրականութեան պատճառած ցաւը...

— Հեռեր ինձ, հրամայեց բանտապետը դուրս գալով դռնից, ես անխօս դուրս եկայ: Դրսում, դռան առաջ մեզ սպասում էին երկու զինուորներ հրացանները ուսներին. նրանք անցան իմ աջ ու ձախ կողմերը և մենք առաջ շարժուեցինք. զինուորների հրացանների սուիները պազ, սարսեցուցիչ փայլ էին արձակում բանտապետի լամպի ազատ լոյսի տակ, որը քայլում էր իմ առջևից: Մենք անցանք բանտի երկար, նեղ ինչպէս խողովակ կորրիւորը, դուրս եկանք բակը: Չորս կողմերս խաւար էր և անմարդ. վերև նայեցի, երկինքն

իր տեղումն էր, ասողերն ամեն օրուայ պէս պլպլալով փայլում էին՝ այնտեղ կատարելով իրանց սովորական ընթացքը: Ես ազահու-
թեամբ ծծում էի թարմ օդը. բազմ ընդար-
ձակ էր, զնում ենք զնում, վերջ չը կայ:

— Ո՞ւր էք տանում ինձ, հարցրի ես վեր-
ջապէս:

Գա մի սխալ էր իմ կողմից,՝ լռելն աւելի խոհեմութիւն էր, որովհետեւ չպատասխանի փոխարէն ես թիկունքիս վրա մի սաստիկ հարուած զգացի, զինուորներից մէկը հրացա-
նի կոթով վերջ դրեց իմ հետաքրքրութեանը:

— Գնա՛ առանց խօսելու, ասաց նա: Սա-
կայն հարուածից յետոյ այդ բառերն աւելորդ էին, ես այլ ես խօսելու չէի, փորձը շատ դառն էր:

Ահա՛ վերջապէս մի երկար, ուղղաձիգ դրուած, նեղ, փթած սանդուղք, որով վերին յարկն ենք բարձրանում. իւրաքանչիւր աս-
տիճանը ձաձռում է մեր ոտների տակ, բայց մենք բարձրանում ենք խարխափելով, ահա՛ ե
երկրորդ յարկը. մի պատշգամբի վրա ենք, բանտապետը մի դուռ բացեց, ինձ ներս տա-
րաւ: Նեղ, կիսախաւար ու երկար սենեակ էր այն, խիստ ցածր առաստաղով, որը սենեակին աւելի անախորժ, աւելի ճնշող տեսք էր տա-
լիս: Սենեակի խորքում դրուած էր մի սեղան,

որի վրա գրուած մոմը աղօտ, ասես վախկոտ ճառագայթներ էր արձակում իր շուրջը՝ հազիւ լուսաւորելով մի փոքրիկ տարածութիւն և մի քանի անորոշ գէմքեր: Սեղանի ճակատին նստած էր մի գաժան, մնայլ պաշտօնեայ և թերթում էր ինչ որ թղթեր. նրա աջ և ձախ կողմերում կանգնած էին երկու ահաւոր մարդիկ՝ ունենալով ձեռքերին մի-մի հաստ պարան, ծայրերին երկաթէ հաստ գնդեր ամբարացած. նստող պաշտօնեան ինձ տեսնելով՝ գլուխը բարձրացրեց, ձեռքով աչքերի վրա հովանի արաւ և սկսեց գիտել:

— Լսի՛ր, զաւակս, ասաց նա քաղցրութեամբ, յանցանքը գործելուց և բռնուելուց յետոյ, փրկութիւնը միմիայն խոստովանութիւնն է. քեզ ազատութիւն կը շնորհեմ, եթէ դու ինձ կը խոստովանես բոլոր քո արածները ամենայն անկեղծութեամբ, և մանաւանդ՝ կանուանես քո ընկերներին:

— Բայց ես ո՛չ մի յանցանք չունեմ, որ խոստովանուեմ, ես նոյն իսկ չը գիտեմ, թէ ինչո՞ւ համար եմ բանտարկուած. աղաչում եմ, նախ գո՛ւք ասացէք ինձ, թէ ո՞րն է իմ յանցանքը:

— Ի՞նչ լաւ գիտես.

— Ես ոչինչ չը գիտեմ:

— Ասա՛, շուտ, ո՞վքեր են ընկերներդ:

— Ես ընկերներ չունեմ:

— Չունես:

— Ոչ:

— «Ճալաթ», գոռաց քննիչը ահաւոր ձայնով. ես սկզբում այդ բառի միտքը չը հասկացայ, բայց երբ երկու ղինուած պահապանները երկաթածայր պարանները ձեռներին մօտեցան ինձ և կանգնեցին իմ աջ ու ձախ կողմերում, մինչդեռ միւս երկուսը բռնեցին ձեռներս, այն ժամանակ ես հասկացայ, որ խոստովանութիւն գուրս կորզելու համար ուզում են տանջել ինձ: Ես յիշեցի բանալի պատի մէջ գրուած լուցկու տուփի այն կտորը իր խորհրդաւոր բառերով: Սյդ խօսքերը կատարելու ահաւոր ժամն էր, թոյլ մարմինս առաջիկայ ասանջանքի երկիւղեց գողում էր. զայթակղութիւնը շատ մեծ էր, բայց իւրաքանչիւր բառը սրտիս վրա էր փորագրուած, սարսափը նրանց ջնջել չէր կարող:

— Սկսեցէք, հրամայեց քննիչը: Ես տեսայ, թէ ինչպէս երկու պարանների հաստ գնդերը բարձրացան օդի մէջ, սպառնալից պտոյտ գործեցին զլխիս վերև. էլ այնուհետև չեմ յիշում, թէ ի՞նչ կատարուեց, միայն գիտեմ, որ աչքերիցս կայծեր ցայտեցին, զլուխս պտրտուեց, սենեակը արագ շրջան կատարեց, մի մոմի և քննիչի փոխարէն վայրկենապէս տաս-

նեակները աեսայ, ահանջներումս լսուեց ինչ որ աղմուկ և ես գեաին փռուեցի բոլորովին անզգայ...

Երբ ես աչքերս բաց արի, ինձ բանտում գտայ. երևի ցերեկ էր, որովհետև պատերը որոշել կարողացայ: Շորերս բոլորովին թաց էին. ամբողջ մարմինս սաստիկ ցաւում էր. մի աչքս գոցուած էր, ոչինչ չէր տեսնում, դէմքիս կէսը անտանելի ցաւում էր. ես շոշափեցի, յօնքիս վրա մի մեծ ուռոյցք կար. ինչ էր պատահել ինձ հետ, հասկանալ չէի կարողանում երկար ժամանակ. ինչո՞ւ էին թաց շորերս, ինչ ցաւ, ինչ յոգնածութիւն էր, որ պատել էր մարմինս, ինչ ուռոյցք էր յօնքիս վրա և ես մտածում էի երկար... Իռուս թխկաց, ներս մտաւ բանտապետը. այդ դէմքը դարձեալ տեսել էի, անցեալ զիշերն էր. օ, ես յիշեցի բոլորը, բոլորը. խաւար զիշերը, հրացանի կոթի հարուածը, այն սարսափելի սենեակն իր նոյնքան սարսափելի մտրդկանցով, հարց ու փորձը, այն ահաւոր «հալաթները», անողորմ ծեծը, որից յետոյ անշուշտ ես ուշաթափուել եմ, ջուր են ածել զլիսիս, որ ուշքի գամ, երբ ջանքերն ապարդիւն են անցել, բերել են ձգել զնդանը՝ ապրելու կամ մեռնելու համար. բայց ես ապրում էի դեռ... Եւ այս զարհուրելի բանապետը ինչ

որ ուտակէք էր բերել ինձ՝ ողբալի կեանքս շարունակելու համար:

— Ա. ո, լակի՛ր, ասաց նա ցած զնելով մի կեղտոտ խեցաա՝ անտանելի հեղուկով լի, ուր վխտում էին մամուկների և՛ այլ միջասաների մարմիններ:

Բանտապետը հեռացաւ, դուռը փակուեց: Վաղուց էր ինչ բան չէի կերել, քաղցս խիստ մեծ էր. բայց և այնպէս զգացի, որ անկարող եմ ուտել այդ զաղրելի հեղուկը, եթէ նոյն իսկ սովամահ լինելու վտանգի մէջ լինեմ: Ի՛նչ պէտք էր անել. մէկ էլ կուացայ խեցաափ վրա, մէկ էլ խառնեցի հեղուկը. մամուկները շատ էին, իզուր էր, պէտք էր մի ուրիշ ծար տեսնել: Յանկարծ յիշեցի, որ երբ ինձ բանտ էին առաջնորդում, մի քանի ոսկիներ վերցրի հետս, բայց մնացել էին արդեօք, թէ՞ զինուորները հանել են. նայեցի, մի բաղլ էր, դահիճներս մոռացել էին զրպաններս խառնել, դուռը թակեցի, բանտապետը մօտեցաւ:

— Կսի՛ր, բանտապետ, աղաչում եմ քեզ, ի սէր Ասատուծոյ, ողորմած եղի՛ր, ես մեռնում եմ քաղցից, բայց այս հեղուկն ուտել չեմ կարող, զնի՛ր ինձ համար մի փոքր հաց ու պանիր:

— Բախշի՛շ, բացականչեց նա:

Ես առւի մի ոսկին, ուրիշ ճար չը կար, նա
 դնաց և քիչ յետոյ բերեց ինձ մի փոքր հաց
 ու պանիր և դռան ծակից ներս գցեց, ես
 խարխափելով ճանկեցի յատակի վրայից և ա-
 գահուլթեամբ ուտել սկսեցի: Շուտով կշտացայ,
 մնացածը պահեցի դրպանու մն՝ ուրիշ անգամ
 ուտելու համար: Յողնած, ջարդուած մարմինս
 քնի անյաղթելի պահանջ ունէր տակաւին.
 Տե՛ծն այդ կողմից մի բարիք էր, ես քնում էի
 անվերջ՝ մոռանալով կացութեանս սարսափը:
 Դեռ հացիւ աչքերս փակուել էին, երբ դրպա-
 նիս մէջ ինչ որ առարկայի խլվւոցը ինձ
 զարթեցրեց: Անտեղ մի մեծ մուկ կար, նա
 եկել էր գողանալու իմ պաշարը: Դժուար
 թէ աշխարհում երբ և իցէ որ և է աւելի
 անսիրտ գողութիւն կատարուած լինէր, քան
 այն, որ այս մուկն էր կամենում անել: Սա
 կատարեալ ոճրագործութիւն էր: Ես շտապե-
 ցի հալածել նրան և պանիրն ու հացը ծոցս
 դրի, պինդ փաթաթեցի, այժմ ապահով էի,
 որ պաշարս վտանգից դուրս էր, ուստի նո-
 րէն աչքերս գոցեցի և քուն մտայ: Սակայն
 մի երկու բոպէից կրկին զարթնեցի, որով-
 հետև մուկն աշխատում էր ծոցս մանել, կր-
 ծոտում էր շորերիս կարերը, խառնում էր
 կուրծքս յամառ, աներես կերպով: Ես կրկին
 հալածեցի նրան և կրկին քնեցի, բայց նա

դարձեալ եկաւ ինձ զարթեցրեց: Եւ այսպէս երկար ժամանակ մենք կուուամ էինք, ինձ համար դա կեանքի և մահու կռիւ էր, մտնէն էլ երեւի զարմանալի ախորժակ ունէր պանիր ուտելու: Միւս կողմից քնելու պահանջն անընկճելի դարձաւ. ես թուլանում էի, ճարս կարուած զոհեցի պաշարս, սրաի առանձին ցաւով ծոցիցս հանեցի այն հացն ու պանիրը, զցեցի յամսո մկան առաջ և խոր քուն մտայ:

Երեւի կէս զիշեր էր, երբ ինձ արթնացրեց բանասպեան իր օտի սովորական հարուածով: Աչքերս բաց արի. նա դեի պէս առաջս էր ցցուած լամպը ձեռքին. ես հասկացայ, որ այս անգամ էլ ինձ սպասում է նախորդ զիշերուայ տանջանքը, բայց հաշտուած լինելով վիճակիս հետ, առանց մի բառ արտասանելու վեր կացայ: Լամպի լոյսն ընկաւ յատկապէս այն ձեղքի վրայ, ուր սպիտակին էր տալիս լուցկու տուփի այն շնչին կտորը. ինձ թւում էր, որ իմ նահատակ ընկերն է այնտեղից զգուշութեամբ թարթում իր աչքը և ինձ քաջալերում. ես կարծես թէ լսում էի նրա փրփոցը՝ «ոչէ՛նչ չը խոստովանես»: Ես դուրս եկայ բանասպեաի հետ, դարձեալ ինձ ուղեկից եզան երկու զինուորներ, որոնցից մէկը խիստ կարճահասակ փոքրիկ մարդ էր, նիհար,

բայց տարօրինակ երես ունէր, զլուելի ու չար՝
 փոքրիկ կատուի աչքերով: Ինձ ներս տարան
 մի և նոյն սենեակը, ուր նստած էր նոյն
 քննիչը, սկսուեց նոյն հարց ու փորձը, որը
 կրկին վերջացաւ անողորմ ծեծով. միայն այս
 անգամ երևի իմ ակնյայտնի ուժասպառու-
 թիւնը անանելով և վախենալով յանկարծա-
 մահ անել, հարուածում էին ինձ հալաթների
 հակառակ ծայրով, որ երկաթ չունէր: Բայց
 և այնպէս՝ ծեծից վերջը ես արդէն ուժա-
 սպառ էի, ոտքի վրա կանգնել չէի կարողա-
 նում, զլուխս պարաւում էր, վիրաւորուած
 և ուռած յօնքս հարուածներից պաշտպանե-
 լու ջանքերս իզուր անցան, մի ծանր հա-
 րուած էլ նոյն ուռուցքի վրա իջաւ, աչքս
 կրկին փակուեց, ցաւն անտանելի էր: Այս
 վիճակում ինձ յանձնեցին այն փոքրիկ զի-
 նուորին՝ որ բանտ առաջնորդի: Հագիւ քայ-
 լում էի երերալով:

— Շուտ-շուտ գնա, գեաւուր, շտապեցրեց
 ինձ զինուորը:

Ես ոչինչ չասացի, այլ լուռ շարունակեցի
 քայլել՝ հագիւ ոտներս փոխելով:

— Շուտ գնա, ասում եմ քեզ, կրկնեց զի-
 նուորը, հրելով ինձ հրացանով. ես վար ընկայ
 ծնկներիս վրա և կրկին ոտքի ելայ:

— Տեսնում ես, որ չեմ կարողանում աւելի արագ գնալ, ախր Աստուած ունես, պատասխանեցի ես համբերութիւնս հատած:

Հասանք սանդուղքի ծայրին. ես գեռ նոր ոտքս առաջին աստիճանի վրա էի դրել, երբ զինուորը յետեւիցս մի քացի տուեց, ես բոլոր աստիճանների վրայից զորուելով ներքեւ ընկայ և մնացի ընկած: Ծալուած ոտքս անաանելի ցաւում էր, ինձ թւում էր՝ թէ կոտորուել է: Ես չէի համարձակւում նոյն իսկ շարժել, այդ ժամանակ իմ դահլիճը վերևը սանդուղքի ծայրին կանգնած հռհռալով ծիծաղում էր, ապա սկսեց հանդարտ ցած իջնել՝ շարունակելով ծիծաղել և ծաղրել իմ անծայր թշուառ վիճակը: Տեսնելով այդ աստիճան անխիղճ, քարասիրտ անամօթութիւն, մի այնպիսի կատաղութիւն եկաւ վրաս, որ եթէ ոտքի կանգնել կարողանայի, եթէ ոյժերս մի փոքր ինձ չը դաւածանէին, անպատճառ կը խեղդէի այդ հրէշին: Վերջապէս նա ցած իջաւ:

— Վէ՛ր կաց, գնանք, ասաց:

— Ոտքս կոտորուեց, չեմ կարող գնալ, պատասխանեցի ես: Նա մի փոքր կանգ առաւ, մտածեց, ապա բռնեց ոտքիցս և փորձեց քաշէքաշ տանել, բայց չը կարողացաւ, դա նրա ոյժից վեր էր:

— Վեր կաց, ասում եմ քեզ, ատամները
 կրճատելով կրկնեց նա և կրկին խփեց հրացա-
 նի կոթով: Սա արդէն չափազանց էր, այդ
 աստիճանի տմարդի վարմունքը արիւնը
 զլուխ խփեց, ես վայրկենապէս փոխուեցի.
 մի անօրինակ զօրութիւն ցնցեց իմ բոլոր
 թուլացած անդամներս, մուռացայ ամեն ինչ
 և՛ քանար, և՛ ծեծք, և՛ ոտքիս անտանելի
 ցաւը, և՛ սարսափելի վտանգը. զերմարդկային
 ճիգ զործ դրի, վեր ցատկեցի, երկու ձեռքով
 բռնեցի այդ զաճաճի զլուելի կոկորդը... փոք-
 ձեց ճշալ, բայց իզո՛ւր, ես սղմում էի քանի
 կարող էի. յուզմունքիցս ասամներս ճարձա-
 սում էին իրար վրա սղմած: Կրածս տան-
 ջանքներից սրտումս մթերուած վրէժխնդրու-
 թեան բոլոր թոյնը թափում էի այս մի հա-
 տիկ անպիտանի վրա, որ իր զլուելի արտա-
 քինի պէս էլ չար հոգի ունէր: Բանախ խաւար
 բակում ոչ ոք չը կար, նա ծամածուռում էր
 իմ ձեռների մէջ, ոլորւում էր, աշխատելով
 դռալ: Իմ ոյժերն էլ նուազեցին, զգացածս
 զօրութիւնը մի վայրկենական յուզմունքի
 սրդիւնք էր, որ արագութեամբ անցաւ. նը-
 բան յաջորդեց իմ մարմնի համարեա մեռելա-
 յին զրութիւնը, և ես կրկին վայր ընկայ.
 նա ազատուեց և ճչաց: Եկան մի քանի հոգի.
 իմ վիճակը սարսափելի եղաւ. ես չը զիտեմ,

Թէ ինչ կատարուեց ինձ հետ. գազանների մի խումբ քրքրում, բզկառում էր իմ վերաւոր, ուժասպառ մարմինը: Սյնուհետեւ երբ էին ինձ բանտ տարել՝ ես չը գիտեմ. միայն յաջորդ օրը, երբ աչքերս բաց արի, ոտներս շղթայակապ գաայ. ծանր, ժանդոտած շղթաներ, որոնց շարժելու անգամ ես էլ ոյժ չունէի: Նայեցի բռնութեան և սարկութեան այդ դարաւոր բարեկամին, որ առանձին սիրով գրրկել էր իմ վերաւոր ոտները. չը գիտեմ ինչու, ձեռքով շօշափեցի նրա ժանդոտ օղակները, նրանք սառն էին, մահու սառնութիւն, որից սարսուեց մարմինս. ձեռքս յետ քաշեցի, փորձեցի ոտքի կանգնել, շղթան ահաւոր շռուաչիւն հանեց, կարծես դժգոհ նոյն իսկ այդ անմեղ շարժումից. չէ՞ որ նա անշարժութեան էմբլէման է:

Սյսպիսով անցաւ տասն օր: Իմ վիճակի մէջ ոչ մի փոփոխութիւն տեղի չունեցաւ: Ամեն գիշեր իմ զարհուրելի շղթան հազիւ քաշ տալով ես տարւում էի վերեւ, ինձ սովորական եղանակով ծեծում էին՝ յանցանքս խտատովանել աալու համար, և քաշ տալով, էլի ես բերում բանան էին դցում իսպառ ուշաթափ: Վերջին օրերը ես զգացի, որ եթէ էլի մի քանի օր այսպէս շարունակուի իմ դրութիւնը, ես անպատճառ կը մեռնեմ: Սակայն օգնու-

Թիւնը հասաւ. կինս վաճառել էր իմ խանութի բոլոր ապրանքը, մի խոշոր գումար էր առել իմ քննիչին, միւս օրն ինձ ազատեցին շղթաներից և հանեցին բանտի ընդհանուր բաժինը տարան, ուր կեանքը համեմատաբար աւելի տանելի էր:

Բանտի այս ընդհանուր բաժինը երկու յարկից բաղկացած մի ընդարձակ շինութիւն էր, թէև հոտած, կեղտոտ, միջասներով լի, բայց համեմատելով իմ զնգանի հետ, սա արքայութիւն կարող էր համարուել և ես երջանիկ համարեցի ինձ, որ վերջապէս դուրս եկայ այն դժոխքից: Մյստեղ գոնէ մարդիկ կային, լայն արձակ տեղ կար, կարելի էր ոտները ձգել, մեկնուել քնել. անկողին իհարկէ չք կար, բայց մի փախաթ ձարւում էր՝ տակներս զցելու համար, այդ էլ մի բան է, և ես շատ գոհ էի: Բանան էլ մի հետաքրքիր աշխարհ է, ուր ամեն տեսակ մարդիկ ակամայ կենսացութեան են դատապարտուած, և մի հոգեբանի դիտողութիւնների համար առատ ու հետաքրքիր նիւթ է ներկայացնում: Մարդկային հոգին նման է ծովին, որի մակերևոյթը խաղաղ է, սիրուն, հարթ-հաւասար, բայց իր ներսում, յաւիտենական խաւարի և խորհրդաւոր անյայտութեան մէջ բազմաթիւ սպառնալիքներ, հրաշալի երևոյթներ ունի թաղ-

ցրած: Ահա՛ մի բանտարկեալ, մռայլ ու անհամբոյր է նրա գէմքը, խոժոռ, նոյն իսկ թունալից են աչքերը, իսկ և իսկ աւազակ, չարագործ: Ահա՛ մի ուրիշը, գէմքը ժպտուն, պայծառ ճակատ, զրաւիչ աչքեր, ահա՛ մի երրորդը՝ վշտահար, մտազբաղ գէմք ունի, լուռ է, բայց ոչ ոք սիրտ չի անում խօսել հետը, կարծես թաղնուած հրաբուզիս լինի, մի ուրիշը՝ յանդուզն ու անվախ, կարծես իր տանը լինի, բոց ու շանթ ունի աչքերի մէջ, արհամարհում է ամեն ինչ: Եւ սրանք բոլորն էլ բանտարկեալներ են, բոլորն էլ օրէնքով՝ աւելի կամ պակաս չափով յանցաւոր են ճանաչուած: Բայց ո՞վ է իսկական յանցաւորը, ո՞ճրագործը, և ո՞վ է անմեղ, ո՞վ է կոչումով ի բնէ չարագործ, և ո՞վ պատահարի, շրջանի, տեղական ձախող պայմանների զոհ, ի՞նչպէս իմանալ, ի՞նչպէս որոշել: Սյատեղ էլ մարդիկ ապրում էին բանտին յատուկ մի կեանքով, ասում խօսում էին, զբօսնում, ուրախանում էին, խաղեր էին սարքում, պարում էին, երբեմն էլ կոււում էին: Ես ամենից շատ վախեցնում էի այդ կռիւներից, որովհետեւ հէնց առաջին օրը ես նկատեցի, որ կռիւների ժամանակ բանտարկեալներից ոմանք իրանց զգեստի ծածուկ տեղերից փայլուն գանակներ էին դուրս քաշում: Բանտում, զատապարտուած

չարագործը զինուսձ, կայ աւելի վասնգաւոր
բան. ինչից է վախենում նա: Կային այնպի-
սիները, որոնք մի քանի օրից յետոյ պիտի
առաջնորդուէին դէպի աքսոր և նրանք էլ
զանազան ունէին: Գանակները բերում էին բան-
տի վերակացուները բախշիչ ստանալով.
Բանտարկեալներն իբր թէ բերել էին տալիս
իրանց առօրեայ պէտքերի համար, բայց իրօք
ամենայանցաւոր նպատակներով. այդ զանակ-
ների սպառնալիքով նրանք կողոպտում էին
համեմատաբար աւելի հարուստ բանտար-
կեալներին և նրանցով պաշտպանուում էին
կռիւնների ժամանակ:

Գանակ չունէր միայն ըստ երևոյթին մի
խեղճ բանտարկեալ, որ իմ զիշերային հա-
րեանն էր, կողք-կողքի առած էինք պառ-
կում: Մենք կամաց-կամաց բարեկամացանք.
Երկուսս էլ խեղճ էինք, երկուսս էլ անդանակ,
չարագործների բազմութեան մէջ երկուսս էլ
կարօտ պաշտպանութեան: Նա կարճահասակ
էր, բայց ջլուտ մարմին ունէր, դէմքն առան-
ձին աչքի ընկնող, արտայայտիչ դժեր չունէր,
աւելի մեղմ էր, քան թէ չար, միայն կապոյտ
աչքերը ինչ որ մի առանձին բան ունէին ի-
րանց փայլի մէջ. ես նրանցից վախենում էի,
բնագղն ինձ ասում էր, որ այնտեղ թաղուած
կայ ինչ որ սարսափելի կրակ, որի բորբոքումը

ահաւոր հեռեանքներ կարող է ունենալ: Նա
 ազգով յոյն էր, անուէնը Միխայլօ: Խեղճ Մի-
 խայլօ, նա պատմեց ինձ իր անցեալը, արիւնտա
 զրամաներով լի մի կեանք էր ունեցել: Սա
 երկրորդ անգամն էր, որ նրան բանտարկել
 էին: Առաջին անգամ նրան բանտարկել էին
 իր՝ կնոջ սիրականին սպանելու համար, այդ
 սպանութիւնը նա պարծանքով էր յիշում:
 «ես իրաւունք ունէի, իմ պատիւն էր ա-
 նարզուած, այնպէս չէ», մոմօում էր նա:
 Մի քանի ամիս բանտում մնալուց յետոյ, նա
 փախել էր և երկար ժամանակ թափառական
 կեանք էր վարել: Իր կեանքի այդ աստանդական
 շրջանում նա ինքնապաշտպանութեան ժա-
 մանակ սպանել էր երկու փօլիս իր սեփա-
 կան տան մէջ, ինքն ապա աջողեցրել էր
 փախչել, բայց նրա փոխարէն անմեղ եղբայրն
 էր բանտարկուել, որպէս աւաղակին ապաս-
 տան տուող: Կսելով անմեղ եղբօր բանտար-
 կութեան լուրը, նա խեղոյն վճռել էր իրան
 իշխանութեան ձեռքը յանձնել՝ եղբօրն ազա-
 տելու համար. բայց հէնց այդ ժամանակ նա
 խմացել էր, որ վերջին դէպքում, երբ փօլիս-
 ներն իր աեղը գտել էին, մատնողը իր մի
 ընկերն է եղել, այդ պատճառով նա երկար
 ժամանակ սկսել էր հնարքներ որոնել այդ
 դաւաճան ընկերոջը սպանելու, բայց այդ նը-

բան չէր աջողուել և նա առանց իր վրէժ-
խնդրութեան յազուրդ տալու, ստիպուած էր
եղել բանա մանել: Բայց նրա յոյսերը չէին
իրականացել. իշխանութիւնը նրան բանտար-
կելով, եղբօրը ազատութիւն չէր շնորհել, նա
էլ բանտումն էր: Միխայլօն սրտի առանձին
ցաւով պատմեց վերջին հանգամանքը: Իրան
դատապարտել էին արգէն, իսկ եղբօր մասին
կայանալիք վճռից նա տեղեկութիւն չունէր:

«Ինձ դատապարտել են 101 տարուայ բան-
տարկութեան, սա ինձ առանձին ցաւ չի
պատճառում, ես առանց այդ էլ իմ կեանքը
կորած էի համարում, աւելացրեց նա. ինձ
տանջողը մէկ այս խեղձ, անմեղ եղբօրս բան-
տարկութիւնն է և մէկ էլ այն՝ որ չը կարո-
ղացայ դաւաճան ընկերիցս վրէժխնդիր լինել»:
Որովհետեւ ինքն էր եղել եղբօր դժբախտու-
թեան պատճառը, ուստի սաստիկ ամուշում
էր նրանից, նրան պատահելիս համարեա միշտ
կարմրում էր և գլուխը քաշ զցում: Նրանք
երբէք չէին խօսում իրանց ցաւերից, ըստ ե-
րևոյթին երկուսն էլ գոհ էին, որ մէկը ստո-
րին և միւսը վերին յարկումն է բանտար-
կուած, այսպիսով նրանք ազատուել էին յա-
ճախ իրար տեսնելու առիթներից:

Մի առաւօտ ես իմ բարեկամ Միխայլօին
գտայ սաստիկ մտազբաղ և յուզուած. բան-

առում առանձին դէպք, առանձին փոփոխու-
թիւն տեղի չէր ունեցել, եթէ չը հաշուէինք
այն, որ նախորդ գիշերը մի նոր բանաարկեալ
էին բերել և առաջնորդել վերին յարկը, ուր
էր նաև Միխալօի եղբայրը: Բայց ի՞նչ յարա-
բերութիւն կարող էր ունենալ այս նոր անձի
յայտնուելը Միխալօի յուզմունքի հետ. ո՞վ
էր այդ նոր գժբազդը և ի՞նչ բանի համար
էր առաջնորդուել այս գժոխքը, ես չը գիտէի:
Երևի բարեկամս գիտէր մի բան, նա քայլում
էր անդադար, ձեռքերը շփում էր արագ
արագ, և շանթալից հայեացքներ էր դցում
նորեկի վրա ամեն անգամ, երբ նա առիթ էր
ուրննում ստորին յարկն իջնել. այդ ժամա-
նակ նորեկն էլ էր շփոթւում, կարծես թէ
իրօք նրանք հասկանում էին իրար, ինչպէս
երկու սխերիմ հակառակորդներ, կամաց-կա-
մաց Միխալօն իսպառ լուց, էլ ոչինչ չէր
խօսում, ինձանով էլ ամենեւին չէր զբաղ-
ւում, ես էլ չէի համարձակւում անհանդիսա
անել նրան իմ հարցերով: Սպասում էի: Մի
օր վերջապէս նա ինձ ասաց.

— Կսիր, ընկեր, թէ սիրում ես ինձ,
գնիր ինձ համար մի դանակ, դու թէ փող
ունիս և թէ քեզ հաւատում են, տեսնում
ես, բոլորը դանակ ունեն, թող մէկն էլ մենք
ուրննանք, ո՞վ գիտէ, զուցէ հարկաւոր լինի:

Այդ պահանջը ոչ այնքան տարօրինակ, որքան չարագուշակ թւաց ինձ, իմ մարմնով սարսուռ անցաւ. մերժել չէի համարձակուամ, աշխատեցի զանազան պատճառաբանութիւններով դժուարութիւններ ցոյց տալ, նա հասկացաւ, որ ցանկութիւն չունիմ կատարել նրա խնդիրը:

— Լաւ, ստաց նա, քո կամքն է:

Բայց այդ երեք բառը նա այնպիսի եղանակով արտասանեց, որ ես սարսափեցի. վրէժ-խնդրութիւն էր հնչում նրանց իւրաքանչիւր վանկից. նրա շրթունքները ցնցւում էին, աչքերն ստացան ինչ որ զարհուրելի արտայայտութիւն. ես զգացի, որ իմ մերժումը շատ վատ վախճան է ունենալու. Միխայլօն այդ ինձ չէր ների: Ստիպուեցի կատարել նրա ցանկութիւնը. նա զանակն ստացաւ. մե՛ծ, փայլուն զանակ էր, վրան նայեց սիրով և զրեց իր բարձի. տակ: Նա այնուհետև ինձ հետ աւելի քաղցր էր վարւում, մի անգամ նոյն իսկ համբուրեց ճակատս. բայց ես է՛լ աւելի վախենալ սկսեցի նրանից, մանաւանդ զիշերները: Եւ յիրաւի, ի՛նչպէս չը մտածէի, որ այդ արիւնարբու մարդը թէկուզ հէնց իր զուարճութեան համար այդ փայլուն պաղ երկաթը կոկորդս կը մխի: Գիշերները նրա ամեն մի շարժման ժամանակ ես խելագարի

պէս վեր էի ցատկում քնաթաթախ: Գուցէ ծիծաղելի համարուի իմ այգքան երկչտու-
թիւնը, բայց հաւատայնում եմ, որ ես սար-
սափելի զիշերներ անց կայրի, այդ մարդը
դարձաւ ինձ համար մի մշտական կօշմար,
որ անդադար սղմում էր իմ կոկորդը, անդա-
դար խեղդում էր ինձ, առանց վերջնականա-
պէս մահացնելու:

Վերջապէս մօտեցաւ իմ ազատութեան օրը,
յաջորդ առաւօտ ես պիտի դուրս գայի բան-
տից. իմ ուրախութիւնն անսահման էր. ես
պատրաստ էի այդ վերջին զիշերն անքուն
անց կայնել, կէս զիշերին մօտ հաղիւ քնեցի:
Որչափ ժամանակ էի քնել, ես չեմ կարող ա-
սել, բայց յանկարծ արթնացայ սաստիկ աղ-
մուկից, որ լսում էր բանտի վերնայարկից,
եւ նայեցի, ուշադրութիւնս լարեցի, լսում էի
ոտնաձայներ, վիրաւորի հառաչանք, մեռնողի
հռնդիւն: Կողքս նայեցի, բնկերս չը կար: Մի
ակնթարթում վեր վազեցի՝ սարսափելի տե-
սարանի ականատես լինելու նախազգացումով:
Եւ յիրաւի տեսարանն այնտեղ ահաւոր էր.
Իմ բնկերոջ խեղճ եղբայրը կուրծքը պատա-
ռուած գալարւում էր իր արեան մէջ սոսկա-
լի հառաչանքներ արձակելով. իսկ Միխայլօն՝
արիւնոտ դանակը ձեռքին կանգնած էր խե-
լադարի պէս աչքերը չռած, արիւնակալած,

Հեռւմ էր, սեսս թէ նրան պակասում էր օդ շնչառութեան համար, կուրծքը բարձր ու ցածր էր լինում, ամբողջ մարմինը դողդողում էր, նա նայում էր իր շուրջը, կարծես չը հասկանալով, թէ ի՞նչ է կատարուել:

Մէկ էլ յանկարծ վերաւորը աչքերը բաց արեց, նայեց իր եղբօրը և նուազած ձայնով հազիւ շնջաց.

— Միխայլօ, ինչո՞ւ սպանեցիր ինձ:

Այդ ժամանակ մի աւելի սարսափելի բան կատարուեց. Միխայլօի կրծքից մի այնպիսի հառաչանք, այնպիսի աղաղակ դուրս թռաւ, որ սոսկումով պատեց ամենքիս. անբաւ ցաւերի տակ ճնշուած սրտի մի զարհուրելի ձիչ էր այն, որ դեռ հնչում է իմ ականջներում: ապա նա բուռն թափով արիւնոտ դանակն իր կուրծքը մխեց և ընկաւ եղբօր դիակի վրա:

Յետոյ միայն մենք իմացանք այդ դրամայի բուն պատճառը: Դուրս եկաւ, որ նորեկ բանտարկեալը Միխայլօին մասնողն է եղել, ահա՛ թէ ինչու Միխայլօն այնպէս յուզուեց, երբ առաջին անգամ տեսաւ նրան: Արոշելով այդ զիշեր նրան սպանել, Միխայլօն նախապէս դիտել էր նրա պառկելու տեղը, բայց մի ճակատագրական թիւրիմացութեամբ, թէ ինքնապաշտպանութեան բնագոյով յատկապէս

այդ գիշեր դաւաճանը փոխել էր իր տեղը Միխալօի եղբօր հետ: Չարագործը իր սասաիկ կատաղութիւնից կուրացած և մասամբ գիշերային խաւարի պատճառով չէր կարողացել ծանաչել իր զոհը և սպանել էր հարազատ եղբօրը, մինչդեռ նորեկ բանտարկեալը, Միխալօի արիւնարբու թշնամին հէնց նոյն գիշերը փախել էր բանաից կաշառելով պահապաններին:

Ես նայեցի այդ երկու գիտկներին, և սիրտս լցուեց արիւնով: Ես զգացի, թէ ի՞նչ մեծ մասնակցութիւն եմ յանձն առել այս զարհուրելի դրամայի մէջ՝ դանակ տալով չարագործի ձեռքը: Յուսահատ արտասուքները խեղդեցին իմ կոկորդը. նլովեցի այն բոսկէն, երբ ինձ զնգանից ազատելով այս ընդհանուր բաժինը բերին. մկների հասարակութիւնը հազար անգամ գերադասելի էր: Երբ ես վար իջայ, ներքին յարկն էլ արիւնով պատած էր. առաստաղի ձեղքերից կաթիլ-կաթիլ ընկնում էր կարմիր, զարհուրելի հեղուկը: Յաջորդ առաւօտ ինձ արձակեցին այդ դժոխքից. բայց ես արդէն ծերացել էի»:

Յ Ա Ն Կ

	Էջեր
I. Հարեանները	1
II. Ռաշիդ	27
III. Բաղդի խաղեր	174
IV. Աքաղաղը	207
V. Նորածինը	217
VI. „Փալազ վուրդունի“	233
VII. „Պուտ-ըմ կաթ“	253
VIII. „Փշուր-ըմ խնց“	263
IX. Բաշոն	273
X. Զնդանում	309

1771

